

MORT, FUNERAILLES ET DEUIL

Texte Ngbaka

Fio 'da wele do dungu gélà

Marcel Henrix, c.i.c.m

Avant-propos

Le recueil des notes que nous présentons ici consiste en trois parties : la mort, les funérailles et le deuil. Pour certaines parties du recueil nous référons au livre *Croyances et Rites des Ngbaka minagende*¹, surtout là où il s'agit des causes de la mort.

Les notes proviennent des entretiens avec des interlocuteurs dans plusieurs villages dans la région Ngbaka. Voici la liste des villages, les dates des entretiens et les noms des interlocuteurs.

'Boyele, février 1992 : Zagbalafio Védast, Zagbalafio-Penze, Welenu, Zombœa et autres anciens du village.

'Bodigia moke 11.4.92 : Le catéchiste responsable Ngolo et ses conseillers; Mɔnzabana Laurent (ancien catéchiste).

'Bokada-Songbo, 8.0.4.92 : Linganda-Hoalo André (catéchiste) et Ngamɔ Célestin (enseignant).

Centre de formation "Nadonyɛ" à Bobadi, 27.10.94 et 2-1-1995 : Kuta Christin ('Bokode), Kɔ̃gɛnɛago Marcel ('Bomalanga), Gbalanu Raphael ('Bogutɛ), Mbotama Cyprien ('Bobaguma).

Paroisse 'Bobadi 24-27.10.94 : Mbuamɔ Cathérina (enseignante).

Paroisse Takaya – 1987 : Fumbœle.

'Bokuda moke, 1992 : Kpalafio Charles (catéchiste) et son épouse Mbalingɔnda Veronica.

'Bobanga, Noël 1993 : Simon (ancien combattant).

'Bodumbili II, 14.09.1994 : Nande Dieudonné (catéchiste), Mɔnzabana (catéchiste), Bandoma Bernard (ancien militaire de la Force Publique), Edɛsangawa Madeleine (veuve), Nakɔ̃nyɛgo-Yɛlɛ, Kalo-Kasa, Tawe-Dombedɛɛ (ancien du village).

'Bosɛngwɛnɛ II : Zɔgo Jean (catéchiste), Genɛdia et un conseiller de la communauté.

'Bombauli moke : Senge (ancien du village) et Zɔgo Jean (catéchiste).

'Bogosɛ-Konu -17.12.93 : Dambulu.

'Boyadɛmɛlɛ II -1987 : Vɔnga, Danu, Sido et Bāyā.

Notes concernant la présentation

1. Dans ce recueil, nous suivons l'orthographe établie par le Bureau de Traduction et d'Alphabétisation de Gemena. En langue Ngbaka toutes les voyelles sont porteuses d'un ton. Mais nous les marquons seulement là où il est prescrit par l'orthographe, c.-à-d. sur le premier verbe si la phrase est négative ou si elle est à l'injonctif et sur les noms qui ne se distinguent entr'eux que par la hauteur du ton. En addition à ces règles nous mettons encore les tons sur d'autres mots ou parties de phrases pour faciliter la lecture.

Dans quelques textes les tons ont été marqués sur toutes les voyelles.

2. Les mots suivis d'un astérisque * sont des mots étrangers. Les mots français sont écrits en italique.

¹ Henrix M., *Croyances et Rites des Ngbaka minagende*, Recall Publications, Ghent Belgium, 2009.

Première partie

Fio 'da wele

*La mort*²

I. Omenɔ ma be na fio nɛ fe ma

Les présages de la mort

Version 1 : Zagbālāfio-Gbamboko

Wa ĩ fala fio do wala 'da zélè, tabi yálè (nga fio tabi fio bolo), tabi gbale. Nɛ nde mɛnɔ kɛ ma be na fio nɛ fe ma ma kɛ : hia mɔ nu tolonɔ, dīlī, dumu li nwa nyanga wi, ngá tia, kpa dani bolo; dā be sa'de zā butu kɛnzɛ kɛ li a na danu, kɔ fala kɛ a hɔ ti mɔ, nɛ mɔ ĩ na nde, mɛ a gbale), tabi naa kɔla, kɔ a he mbula; tabi wili kɔla, kɔ wa le tɔa do gēa wese tū, kɔ a he mbula, nɛ ma be 'bɔ a gbale. Mbe osa'de gbale wa kɛ : gīndī (gō), bālàkpàngbà (nɔɛ a bŭlŭ do tū), ni do ni.

Linganda André do Ngamɔ Célestín

– Gulu kɛ wa tō na, wa ĩ fala fio we duzu yalɛ ni, we kɛ kpasa winɔ wa tōa zi na, yalɛ a a kuti be. Gulu nɛ we ge nde?

Ling : We duzu kɛ, 'da fala kɛ okpasa wi wa ɔ zi nɛ ni, a ɔ, k'a yala zu a sɔɛ ge a dé go, nɛ nde a yénggɛ yeli go. A ɔa sɔɛ ge, kɔ fala kɛ a yala zu a na, ɛ yala, nɛ nde ɛ kpa dani, tabi ɛ yala, nɛ nde owele wa tɛa ngo gɛɛ ɛ, nɛ nde sɔɛ ge fala ni a yénggɛ sɛ yali go.

Nɛ a sa sɛ mɔ hā onya a, n'a tō gulu we hā wa na: "A! ɛ yala zɛ zu ɛ dè go." Nɛ a yolo gulu ndenge* kɛ a yala do zu a ni hā onya a ni sū, ma nɛ sɔkpɔ nɛ, nɛ mbe nɛ kpasa wele kɛ ge tō hā a na: "Kɔ ɔ nɛ kɛ mɔ yala zu mɔ dè goɛ ni ɛ, nɛ nde yalɛ mɛ a kuti be, kɔ ma ɔ ni, nɛ mɔ tɛ yénggɛ yali sɔɛ ge go. Mɔ dúngú sɔɛ ge dɛ tɛ 'da le ge iko, mɔ tɛ yénggɛ go." We kɛ mbe, kɔ a lakala we nu okpasa winɔ ni, k'a nɛ nɛ yénggɛ dɛ tɛ zamo, nɛ mbe, nɛ gō nyongo a.

– Kɔ kɛ wa tō na, yalɛ a kuti be ni, kuti be ni gulu nɛ nai?

Ling : Gulu kɛ wa tō na, yalɛ a kuti be ni? We kɛ wa we yalɛ na, fala kɛ mɔ ya yalɛ, kɔ yalɛ zu mɔ ma tunu wena, nɛ mbe, nɛ olo yalɛ 'da mɔ ma dɛ gbālā we. We kɛ wa we ma na mɛ a kuti be, we kɛ okpasa winɔ wa ɔ zi kuti be, nɛ wa wele nu wa tē a na, a a wi dɛ gbālā we dɛa mɔ tɛ kɔ lo goɛ? Bon*, ma kɛ wa we yalɛ na mɛ ni na, yalɛ mɛ a kuti be. Ma we we tō na, fala kɛ mɔ yala zu mɔ ia, nɛ mɔ zélé we nu a... mɔ zélé we nu a kɛ a nɛ tō ma ni; we kɛ yalɛ be fala mɔ hā mɔ.

– Nɛ kɛ wa tō na, mɛ a gbale, gulu ki ni na ge?

Ling : Gbale? Gbale, we kɛ wa ĩ mbee nɛ, nɛ wa tō na, 'da fala kɛ mɔ nɛa we nɛ nɔ, kɔ mbe mɔ hɔa, mɔ kpa tabi mɛ a gōɛ kɛ wa sa li a na gīndī. Mbe mɔ nɛ nɛ we kpa a né, mɔ nɛ we ɔa a né, nɛ a hɔ dɛ, n'a la, n'a le nù... ĩi... a la, nɛ a le nù.

Kɔ mɔ ɔa ni ia, nɛ mɔ lengge na, ɛ kpa gbale. Kɔ fala kɛ kɔ sila mɔ do kafi bina, kɔ mɔ ɔa ndenge* nɛ ɔ nɛ mɛ ni, nɛ mɔ gifi tɛ mɔ, nɛ mɔ tɛ nɛ 'bɔ nɔɛ mɔ nɛ dɛ tɛ dati ni go.

² Les notes sur la mort proviennent d'un texte écrit par Zagbalafio Gbamboko Vedast, alors catéchiste dans le village 'Bombili. Le texte date de l'année 1991 et fut complété par des entretiens avec plusieurs interlocuteurs.

We ke fala ke mo zaa mo o ni ia, ma haa de li mo ne me ni, ko mo lakala di, ko mo la ma, ne mo na, e ne te me ni kpaa, ko mo ne ne we ho i mo ne me ge, ne mbe, ne mo kpa ngba mo do likambo* ke ma wia we ha fio ha mo ni. li, gulu ke wa to na, gbale ni, ma ha ni.

— Ni a wa to na, mi zaa gbale... *Ling* : Mi kpa gbale...

— ... kpa gbale ma wena me a ke...

Ling : Ma de go. E kpa gbale... e kpa me ke ma de go, ke ma wia we duzu ne be ha e na, me a wala 'da fio ni... wala 'da me ke ma ba ngamo ha e ni. Ma ke a sa li ma na gbale.

— Ma te 'bo mo ke mo kpa ma 'do ngbe do 'do ngbe go?

Ling : Mo kpa ma 'do ngbe do 'do ngbe go. We ke mbe, mo wia we kpa gbale, ne nde go a, me a mo ke ma ho ha mo. Ne nde ma we duzu owele ve iko go.

We ke mbe ma be fala me ke na, wele wia we de do mo soe ge. Ko 'da fala ke me ni ma wia we ho ha mo, ko mo zeze zi mbula olo oyaa mo, tabi mo zeze zi mbula olo baa mo do dia ne nde, ko mo zaa mo o ni ia, ne mo na :

"E! Mo zo me ge, me a gbale he! Ma we 'bo na, e ne de te i mo go." Ne mbe, ne mo 'bana te di, ne mo si 'do, we ke ma be te e de li mo ia ni.

We ke gbale wa to we ne ni, gbale ma tati ne na, we ke soe ge me a 'da mo we duzu mo zu mo kpo ni go. Gbale ni, we ke mbe 'da fala kpo, ne wi mo a fe gele fala, ne ke a ne fe gele fala, ne mo zele to fie 'da a belee go.

Ne ke mo zele to fio belee go ni, ne mo yengge de te zamo, we de to ke mo lili te de ne ni. Ko mbe mo ne ne we ho i zamo ne, ne mbe, ne mo fi nyanga mo de te li 'bele mo. Ko mo ne fi nyanga mo de te li 'bele me ni, ne ma amba mo te li wala ke mo ne so we de do toe ni do do.

'Da fala ma amba mo ia, ne mo ne se 'bo we de toe ni go. Ne mo ma ngo si de te le nga, ko mo mo ngo si ne, mo ne ho de li wala nga ne, ne mbe ne mo kpa ngba mo do wele, a te yu 'dokolo mo na: "Mo zo, wi na 'da mo i ge a fia. Ne mo na: "O! Ha mo zo, gbale ne ma ke. E nea so we de toe 'da e, ko e fi nyanga e de te li 'bele me ge. Gbale ne ma ha ni go nde?"

Ne nde go a gbale, mbe wena me a gbale fio. Ne mbe ne te me 'bo me a gbale ke 'da mo do te mo ngboo.

— O ne ke i nga wa to 'bo na, dani da be sa'de...

Ling : Be sa'de a na mo kpa a... a kua be da?

— O o, da be sa'de a ke a za kenze ni, ne a nyongo mo!

Ling : Da be sa'de, mi zeze Ngbaka ni za ni... Mbe Ngbaka ni ma ha ni! We ke be sa'de, a o ne tala dokolo ni, ne li 'do a ni ma o de te ngo ususu. Ko mbe, ne nde mo ne ne we ho ne, ya a feke te a de te gbogbo li wala ni, ni gbaa fai, ne a de kenze, ne ma o de te li 'do a bele bele.

Ko ma we do ke na, mo ne fi nyanga mo de te ngo gele a ni, ya mo zo se a go. Ne mo ne se we fi nyanga mo ne, ne nyanga mo de seye. Nyanga mo ne de ne me ni, ne nde go a sala te a ni, ma lia nyanga mo di ia. Ne mbe ma ba zeze ha mo di, ni do ni gbaa, we duzu ke mo zo a goe ni. Ne nde go a, ma haa ha mo a gbale.

— Ne ke 'da wili kola ke a he mo do gea wese tu ni?

Ling : Ke 'da wili kola ke wa to na, a he mo, ne nde go a me a gbale ni? Me a ke na, ma o do gea 'da wese, ke na tu mo ngo tu ne. We ke tu mo ngo tu ne, ne okolano wa le toa goi?

Ko 'da fala ke wa lia toa ia, ko wa ɔa nù do'do, ne 'da kala sī, ne kola he mo, ya me ni ne nde go a, ne mbe ma de, ne sa sambo te bà go ni, n'a he mo. Ne nde go a, a ne ne we he mo na me ni ia, ne wa na: "U! Wili kola he mo né, do tūi ge, do ngongga ɔ ne ke ge go!" Ká hia mo né ge, ī na, me a gbale.

Do 'da fala ni... mbe 'da fala kpo ne oyaa le wa tōa zi na: "Fala ke be zonga ɔ ko toa ti mo, ma wia we tō na, fala sa, ne wa fa na, wa zo a. Wa aka a nganda se, we ke mbe go, ne nde go a, a ɔa do wi wili de ka zā mo ge. Ko mo ì fala ne go, ma ke kola ni a gbala a ni.

Charles do Véronica ('Bokuda moke)

— Ke wa tō na, a kpa gbale, gulu ki ni a ge nde?

Charles : Ne mo kpa gba gbale dale, ne nde dale ni a gā ne ge nde ni, ne li a fele kpangbangbangba... ne wa na: "Aa be, dale mo kpa a ge a dale gbale. Mo te tō we ne hā wele go."

Ko ne ne zamo ia, ne mo te sà li ngba mo do li a go, tua ke mo ne sa ngba mo do li a, ko mo gbale ni ze do li ngba mo ia, ya a ko se be do dia ne go. A kó be ia, ne mo zamo ma de be, ne be fe do'do... ēē... Ne wa sa li ki ni a me a mo gbale.

Ver : Ma ɔ ne ke le yula zi zamo i do Marie, kene Gbokoto zi de si ni, ne si mó le a kpe dati, ne mi kpe do 'do a. N'a la do'do, ne kɔali ho do olo a ni... du du kɔali ɔ né né né (30 cm). Ne a dúlú kpo de go. Ne mi sa ma a, ne mi na: "Marie, mo yóló nu, mo ka mo 'do mo se!" K'a ne ka mo 'do a, ne a na: "A! ee, do mi lá go! 'De! A la gbaa, a le zamo dô se" g'a ni nde. Ne le yolo ni, ne a la de gbali le ni faii... ne a kū wá de zamo i. Ne 'dɔkɔlo a ne nyele ne ni, se ne mi la do olo a ni, ne le mo ngo si ne.

N'a tō hā mi na: "Aa mi, mo zó, le kpa zi mbe ndenge* kɔali ɔ 'bo ni te 'da le i. Ne lo si, ne be 'da sia e ni fia, g'a ni nde. Ko aa mi, kɔali ge mi kpa a ge, me a gba sō kɔali", g'a ni nde. Ne mi na: "Mi zò te 'bo kuti kɔali ɔ ne me ni go. Ko me a gbale," g'a ni nde. Ko mi si, ko fala ne sa ne ni, ne wa na: "Mo zó, nya mo wili wele ke le i a fia," g'a ni nde.

Version 2 : Mbuamo Cathérina

Meno ma be na, fio ne fe ma ni, ma dele wena : *quelques présages de la mort.*

1. Mbee ne a hia mo mɔkola: *le cri de l'être de la forêt*

Ke 'da mɔkola, wa na a he mo, ne wele ze, ya me a gbale ni, ɔ ne ke le di do mo zu le bo a ni, ne fala ke ma na, nu fele kula 'da mi, tabi fena fio ho se, ko ma nyele do mi nyele ni, ne mbè go, ne le ɔ do mo zu le bo a né ke le dungu di, le tō lengge ge, n'a he mo wu u u zamo i, ne mi zu mi kpo mi ze, ne mi na: "E! Ki a gbale mi ne kpa ne ni a ge nde? Mɔkola hia mo, ko mi zila ge!" Ne mo aka di mi na : "E! E zèlè go!" Ne mi na: "Iī, mi zila!"

Ne ki ni mi ba di, ne mi si, ne mi tō 'da ne hā wino 'da mi ni na : "Mo zó, le do ngba mi, ne mi zu mi kpo mi zila hia mo gele mɔkola, ko mi zo na, fena te nu fele kula 'da le se boe! " Ya wino vē wa zélé me ke a he mo ni go, kasi* wi ke fena ma ne kpa a de nu fele kula 'da wa ni, se ne a ze ma de. Ya ma ni kpaa.

2. We 'da dili: *un hibou qui se pose sur le toit*

Ke wa na, dili a sa'de do a ni, ma né. We ke zī te wi doano ma do wena: Mbee ne zī tē wa a konggo, mbe ne a nzale, mbee ne a dili, ne mbe ne a sa'de ge zamo ge ? Gbàtànà, ní do ní. Bon*, ke 'da dili ni, a kifi... tūi tū, ne wi do a kifi dili. Ne mbè dili he mo do zu toa ni, ne nde a, a he mo mba go, a te we soko... dili te, ne a dungu, a gu de zu toa, we soko ndenge* tele

te tɔa mɔ ɔa ne ni, kpako wa de likita* 'da wa, ne wa te se, ne a kpe dati wa, kpako wa te se, ne wa ba mɔ de nza do ndenge* 'da wa wi doano wa de ma do tui ni.

Gulu ne ha mbe 'da fala kpo, ne dili a dungu se ngo zu tɔa 'da mɔ, n'a he mɔ, ne mbe go a mɔ zele go. Ko fala ne sa ne, ne ngba mɔ wi doano na: "E! Dili hia ze mɔ de zu tɔa 'da mɔ ge fai." Ne mɔ na: "Ke ge a ni nde?"

Ni a ke mɔ zele go ni, le to ma na, sango, le to ma na, ke a hia me do tui zu tɔa 'da mɔ, mɔ zele go, ne gele wa ge wa zila ni, ma koa we to na, li mɔ nganda. We ke mbe go a, wi na mo ha ba za we do wa, ba za we do wa de 'da mɔ, tabi we gbe mɔ do wa. Ko wa tumba wi na ni, n'a toa tele te mɔ do tɔa 'da mɔ su ha a. Ma na, mɔ ne! E a e tumba mɔ.

Ko fala ke kumbu ne bina na, mɔ de te 'bo 'da mɔ do wa go, ko wa handa mɔ iko ni, ne mbè go, ko dili te, ko a ne dungu zu tɔa mɔ, ko a ne he mɔ do tui nu "wugu'du, wugu'du", ne mbè go, ne mɔ tunu li yala, ɔ ne ke wa tunu mɔ tunu ni. Ne mɔ mɔ ngo to 'da ne do sanga ze, to de ngo na: "Mɔ dili ni, mɔ tɔe a ni, fala ke fala ni, ko e de mɔ do 'da mɔ nde, ne mɔ le, ko mɔ ba e de nza. Ko ni go, ne mɔ 'banda la de te 'da ongba mɔ wi tunumɔɔ, we ke doa ze e bana, ne e do mɔ do likambo* bana."

Ki ni a, wa lingga we de mɔ do 'da mɔ, kasi* mɔ do wa do likambo* bina. Ne mɔ ze se, ne mɔ wèlé ne, mɔ gese nu ne ha a, n'a la. K'a bulu, k'a la ia, n'a ne se, n'a to 'da ne na: "E! Ma wè mé go! E nea we 'banda he mɔ hia iko, ne a tunu mé li yala do'do. Ne nde kumbu 'da lo ma wè me go."

3. Naa kola a he mɔ do tui: *le chant d'une poule à minuit*

Ke 'da naa kola ni ma de te e dea. Fala ke te 'bo te nu tɔa 'da ne ni, de te nu tɔa 'da ne ne ɔ ne ni, 'da baa mɔ do naa mɔ ni, ko ne ɔ do bezonga boe. Ko kola he 'bo mɔ ni, ne wa na, mbe go, likambo* boe. Ni go ya be 'da mɔ ɔa do wili, ko a gbala go. Ko ma ke kola gbala ma ni. Ne fala sa, ne wa wia we zo a zoa, kpako wa e likamboe ni.

Ko fala ke fo bezonga bina, ne do bezonga bina, ne do obe silili iko, do obe bulu be wa ge iko, ne ma ba linggamo ha wa na, ke ki ni bina ni, me se a gbalé, gbalé fio. Tabi te nu fele kula gele fala, tabi mbe go, ne de ko tɔa ti ne ni, ne wele a fe se, tabi le kpa ne ngamo, ɔ ne ke accident ni. Ma ndo nyanga ne de fala ni, ne wa ke'ba wena do ko tui naa kola hia do mbula ni.

4. Tolo hɔɔ go'do a do nui: *un chien qui frotte son cul par terre*

Ke 'da tole, wa to na, a hɔɔ go'd'a do nui ni, we ke mbè, ne ɔ fai, ko fala ne sa ne ni, ne tole 'da ne ni, mbè, n'a yolo de kpongbo nu tɔa 'da ne ni. Ko a ne zo wèlé a ni, wili wèlé tɔa ni, n'a dungu do go'do'a, n'a 'banda hɔɔ go'd'a do nui. N'a tili ni fai, n'a hɔɔ go'd'a wu! N'a hɔɔ go'd'a wu! N'a kulu ngo, n'a zi do a lio lio, n'a dungu nui, n'a hɔɔ go'd'a wu! N'a hɔɔ go'd'a wu! N'a zi lio lio, n'a dungu nui, te hɔɔ go'd'a.

Ne wi wili wèlé tɔa a yolo zo, n'a sa se mɔ ha ke ne a toa i na: "Mɔ hó dɔɔ! Mɔ zo me tole de ge! Tole te nzele de go. Mɔ zo, me ge a 'da mɔ. Le kpa to soe ge go, ne le ke'ba nu tɔa ti le ge. Mbè go, ne ngamo a kpa ne le, ko le yengge, ne te le ó ngo.

5. Gè he mɔ zamo 'di: *le cri du léopard dans la forêt*

Ndakisa ɔ ne ke 'da hia mɔ gè ni. Fala ke wele ze se ma, ɔ ne ke gè te he mɔ, n'a te de meno hum hum hum, ɔ ne ke gè de ni, ne ma be na, mbe wele kpo, ke hi a hi gè ni, a te kolo do fio. Ne nde wi ze se ma te 'bo ni a wi hi a hi gè ni. N'a lengge na, nu fele kula 'da lo, hi lo a gè. Ko gè dea mɔ ne ge, wele a fe ne. Kpasa wele a fe ne.

— Kpasa wele a fe ne? Be go?

Cath : Be go, kpasa wele a fe ne.

– Ne ke wa tō 'bo we li zekε, ke ke zā ne zī korr ni, ma be na ge nde?

Cath : Ke li zekε ma zī do *cercle** né ni, ɔ ne te li zekεnɔ vē go, mbe zekεnɔ ma hɔ ni, ne wa zɔ ma ke zā ne, ma fi kolombamba na me ni. Ne wa na: "E! Zekε hɔa ge a zekε dεa sa 'da obenɔ." N'a na: "We ge nde?" N'a na: "Mɔ ká mɔ dε li zekε ni, zekε a gbogbo, mɔ zó kolombamba ma fi tē ε ni, ma be na, zekε ge ma hɔa ge, benɔ wa dε sε sa li ne wena. Wa fi ne *cercle** te yɔ yɔla, tabi te 'be nu kō ngba wa, we dε sanɔ, ne ke ma wia do wa ni, we gbutu ngumbe." Ní a zekε hɔa g'a zekε dεa sa 'da obenɔ.

II. Fio tɔa do fio bolo

*Mort à la maison et mort ailleurs*³

Zāgbālāfio-Gbamboko

Fio me a hɔa nza 'da hi wi kɔ kili te wi. Mba go, wele ke a fe, ne nde hi a ma wè 'bo te 'bana kɔ kili tē a go. Wi ni a 'bo do mbé ama bina, a ɔ fioo, we ke a wè 'bo te fo tē a go. Fio ke ma gbε do wele ma do ngo gā gili ne bɔa. Ke dati owele wa sa li ne na, fio tɔa. 'Do ne me a fio bolo.

Fio tɔa me a fio ke wele a kpa zele, ne a ɔ do ma dε kɔ tɔa 'do tū a dεle, tabi zekε tabi sabelε, sε ne a fe de. Owele wa lengge ngo ma na, a fia do tūi 'da a ke Gale a ia hā a ni. Ne ombe wa lengge 'bo na, fala ke wele a fe fio tɔa, ma be na, wi a owi tunumɔ, wa hā wa nyongo a.

Ne nde ngbongbo fio tɔa me a ke wele a ɔa sabelε dεle wena, ne a dε gbεle wena, ne a ɔ fai dε kɔ tɔa, kɔ fala ke a fe, ne wa tō na, a fia ki ni a ngbongbo fio tɔa.

Tabi wi ke zele ma ba a, ne ma ɔ tū tale we sɔkpɔ te sabelε ke ma a dεla, ne ma wè go, ne a fe ni, ki ni me 'bo a fio tɔa.

Ne fio bolo me a fio ke ma gbanga wele gbanga 'diko, ne a fe, ne nde a òngì na nde, ε ne fi fia ni go.

- Tabi me a te, ne ma gbini, ne ma ze wi ni, ne a te, ne a fe. Tabi 'bo a wele a ne nɔ, ne a kɔ nyanga, ne a te, ne a fe.
- Tabi a dā sa'de (gǝ, gbɔgbɔ...), ne a ba wele, ne a gbε a. Tabi a gō, ne a nyongo wele, tabi a ba wi ni, ne a gbini 'do a, ne a gbε a, ne wi ni fe. Tabi 'bo a moli (sa'de li), ne a gbε a.
- Tabi me 'bo a wele, ne a te 'do li, ne a nɔ li ni gbaa, ne a fe.
- Tabi a wele, ne wa ndɔlɔ a do ngumbe, ne a fe. Tabi wa dumu a do kɔya, tabi sele, tabi wa gomɔ a do dugbu, ne a fe. Tabi wa ze a do te, tabi do zufa gbaa, ne a fe.
- Tabi wa a 'dā ina li mɔ hā wele, ne a nyongo tabi a nɔ, ne a òngì fala ne go, ne nde ī na, wa gbεa a.
- Tabi 'bo a wele a bi bolo do ngba a, ne ngba a ba a dε ngo, ne a lo a do nù, ne a fe.
- Tabi kolo ɔ dā, ne ma ba wele, ne wi ni fe.

Linganda André ('Bokada-Songbo)

Fio bolo! Mi zɔ na, me ke ma be na, wi ge a fia fio bolo ni, wena wena we duzu fio tɔa nu mɔ. 'Da fala ke wa kpa we, ne ngba a dumu a do be kɔya, n'a fe, ne nde a fia fio bolo. Wa ze ngumbe tē a, kɔ a fe, ya a fia fio bolo. Tabi te gbini, kɔ ma ze a, k'â fe, ya a fia fio bolo.

³ Par "fio bolo" on comprend une mort ailleurs que chez soi; p.ex. une mort par une arme, un arbre tombant, un animal féroce, une morsure de serpent, un accident de véhicule, etc. Une telle mort donne lieu à des cérémonies spéciales.

Tabi ɔ do ua dā kolo, kɔ ma ba a, nɛ a fia fio bolo. Tabi gɔ a nyóngó a, kɔ a fe we duzu dā gɔɛ ni, nɛ a fia ma, mɛ a fio bolo.

Tabi 'da fala kɛ wele wa gɔɔ a zamɔ, nɛ wa zɛ zu a gbo gbo gbaa, nɛ wa la a dɛ di ni. Nɛ 'do nɛ wa gbɔɔ wɔɔ tɛ a gbaa, nɛ wa si do a, n'a fe nu tɔa nga, ki ni a fia mɛ a fio bolo. Nɛ nde fio bolo ngboo ma a kɛɔ ma dɛ, nɛ tɔkɔ hɔ tɛ nɛ hɔa ni, nɛ wa ī ma na, ki ni mɛ a fio bolo.

Nɛ nde zɛ 'da ombe oyaa lɛ ngboo ni, gulu kɛ wa sa zi na, sanga fio ma bɔa: fio tɔa, nɛ fio bolo.

Fio tɔa mɛ a kɛ zɛlɛ ba mɔ ba, kɔ mɔ fe, nɛ wa na: "Mɔ fia fio tɔa." Kɔ fala kɛ zɛlɛ bà mɔ gɔ, kɔ mɛ a tɛ ɛ gbini, kɔ ma zɛa mɔ, do ua dā kolo, tabi do fio tɔa nu bolo, kɔ wa ia dani tɛ mɔ ni, ki ni ma vɛ wa mba zi, nɛ wa sa zi ma na, mɛ a fio bolo.

Nɛ nde zɛlɛ ba wele ba, kɔ a fia, gɛnɛ kɔ ma dɛ tū bɔa tabi tale, nɛ wa na, a fia fio tɔa. Wa sa zi li kɛɔ ni vɛ na mɛ ni.

- Nɛ nde fio bolo mɛ a kɛ ma si ngo gɛlɛ mɔ kɛ ma yolo dɔ, nɛ ma kpa mɔ do ti, dɛ gbali owele ni, sɛ nɛ wa sa li ki ni na, mɛ a fio bolo dɛ.

— Nɛ wele kɛ a fia fio bolo ni, nɛ wa mi a ndenge* nɛ nɛ?

Ling : Fio bolo gɔɛ? 'Da fala kɛ wele a fia fio bolo ni, fio bolo ni, wi mi zi a mɛ a owuko. Nɛ nde 'da fala kɛ a fe fio bolo, nɛ nde gɔ a, wa 'dáfá 'bɔ a 'dafa gɔ. Mbe nɛ wa fóló 'bɔ a gɔ, nɛ wa e a... Tabi sɔkɔ fala kɛ tɛ ya zɛa a, kɔ a fia, kɔ otɔkɔnɔ kɛ ma kula dɛ tɛ a ni, nɛ wa e do a nɛ mɛ ni iko. Ní gbaa... nɛ wa zā kɔɛ ni gbaa, ma e do'do, nɛ wuko... wuko, wa a wa tɛ, nɛ wa ba wɔɔ a i nga, nɛ wa nɛ, nɛ wa mi ma tɛ kɔ kɔ i. Wi a owuko, sɛ nɛ wi wilinɔ wa anga kɛ 'da wa nù iko.

Gulu nɛ we ge nde? Na lo dɛ ni, sɛ a dɔ dɛ ni, kɔ mbé fio bolo fé 'bɔ tɛ kɔ le 'da lo gɔ.

We kɛ wuko wa wi dɛ nga tɛ dɛa mɔ gɔ. Kɔ wa dɛa nɛ mɛ ni we be na, da dɛ kɔ fio bolo fé 'bɔ gɔ, we kɛ wa mí a do lokumu gɔ. Wa mi a olo mi fio, kɔ wa dónngó fala nɛ dɔnggɔ gɔ. We kɛ wa saboter* zi fio bolo wena. Gulu kɛ wa kɔa na, wuko wa mi ma ni. Gulu nɛ na, da dɛ kɔ mbé nɛ ma dé 'bɔ tɛ ɛ kɔ le 'da lo gɔ.

Fio 'da wi kɛ a dɛa gbɛlɛ ia : la mort d'une vieille personne

Linganda André ('Bokada-Songbo)

We duzu wi kɛ a dɛa gbɛlɛ dɛa... a ɔa, nɛ 'do a nyɛlɛ ngo nù gɛ wena... a dɛa gbɛlɛ dɛa... a ɔ 'bɔ tɛ kɔ tɔa iko ni... 'Da fala kɛ a ɔa ni gbaa, kɔ dungu, kɔ fala kɛ, nɛ mbe, nɛ zɛlɛ 'da a ma nɛ nɛ we ba a takɔ a fe ni. Gɛnɛ kɔ a ɔ dɛ kɔ tɔa gɛ, mbe nɛ dungu, nɛ nyanga a kala 'bɔ dɛ kɔ tɔa do'do, a h́o nza gɔ. Winɔ wa yɛnggɛ 'bɔ ni gbaa, nɛ wa tɛ, nɛ wa fa be nyɔngɔmɔ, nɛ wa tɛ, nɛ wa e dɛ kɛ kpɛlɛ a ni, nɛ wa la dɛ safɔ iko. Ya wa lenggɛ 'bɔ do a na, a do zɛlɛ gɔ.

Ní do ní fai, mbe 'da fala kpo, mbe nɛ wa yɛnggɛ ni gbaa fai, nɛ wa nɛ we yolo safɔ, wa nɛ nɛ we si nɛ, nɛ wa na: "E! A gɛ sɔ mɛ olo lɛ dɛ kɔ tɔa gɛ do'do!" We ge nde? We duzu kɛ, fio 'da wanɔ ni, ɔ nɛ kɛ zɛlɛ ngboo ma bá wa gɔ, kasi* mɛ a kɛ na, gbɛlɛ 'da wa ngboo ni ma kɛ ma nɛa do a ni. 'Da fala kɛ wele ki ni a fia ia ni, nɛ nde gɔ a, wa dé 'bɔ sɔ olo a gɔ.

— Nɛ wa na ge nde?

Ling : Wa na: "A la! Kɔ tū 'da a ma wia ia, ma kɛ a la, we takɔ a nɛa we kpa ngba a do onya a". Nɛ nde ki ni a kɛ 'da wele kɛ a dɛa gbɛlɛ dɛa ni.

– Wi ke a de gbele wena, ne a fe, ne wa sa li fio ni na ge nde?

Ngolo : Wi ke a de gbele wena wena, ne a fe, ne wa sa li fio ni na, a si si iko. Ko fala a te fe go ni, ko a ho 'bo nza go, ne a o de ko toa iko ni, ne wa to na: "A si ko di".

Ne fala ke kondukano wa ne safo, ko wa si do gua nde, ne wa a kino kpi, ne wa fi ha a de di ni. Ne fala ke nyongomo boe nde, tabi obe zagbala do onya a ho de 'do a, wa gbe sa'de nde, ne wa si do sa'de, ne wa ne te ne, ne wa ba ha a de ko di na ni, ne wa efe ha a de nu ku'bi i mo. Ni a, okondukano wa zo 'bo te a zoa go. Wa efe ha a de i mo, ne a ze, ne a i ti wala gele wa iko. Ma be na, kpasa wi zo gbaa, n'a si ko di. Ko fala ke a fe, ne nde ki ni a fio toa ngboo, tabi a si si iko.

Kpalafio Charles ('Bokuda moke)

– A si ko di, gulu ki ni nai?

Charles : A si ko di, gulu ne na, a ho kpasa wi ngboo, a do ngawi 'bo ngboo bina. A zo gbaa, n'a dea gbele, ma ke wa toa na, a si ko di.

– Me a ko toa? Charles : Ko toa.

– Tabi a dungu 'bo ti ku'bu?

Charles : Mbe ne a o 'bo ti ku'bu, ne mbe a o 'bo gbogbo toa.

Veronica : A o de ke za kusi iko.

Charles : Ne wa da we de te a. A ho 'bo nza go, ne te a kutu kpu kpu kpu kpu. A dungu de di ni fai. Ko wa folo a do dia ne, n'a o de toa ni iko, ya ngawi te a 'bo ngboo bina.

III. Mbe mena ke ma gbe wele

Les différentes causes de la mort

Oyaa le ze dati wa lengge ze na, fala ke wele a te de gbele go, ko a ba ze, n'a fe, tabi fio bolo gbe a nde, ne nde ma yolo ko Gale go. Fie ni ma yolo gele fala.

Mbe fio ma yolo ngo ku'ba, ne nde mbe fio wena ma yolo ngo wi tunumo ke a gbe ngba a ni.

A. Fio ku'ba

Mort suite au fétiche contre le vol

Ku'ba me a ina ndala do mo : "ku'ba" est un fétiche contre les voleurs.

Zele ku'ba me a ze ke wele ba ma olo ke a nyongu mo zu ke wa ndala ma ni. Wa sa li me ni na mo ku'ba : la maladie "ku'ba" est la maladie qui frappe une personne qui mange une chose provenant d'un endroit où on a déposé un fétiche contre les voleurs.

Oyaa le wa to na : "Fio ku'ba ko nu gbà toà gò" = fala ke owelè wa delè nu toà wena, ko zele ku'ba ba mbe kpò ià, ne talà wànò ni vè wa kumú nè : la mort suite à la maladie "ku'ba" n'aime pas une famille nombreuse = parce que cette maladie est très contagieuse.

Le zele lengge ke wa to ma ngo "fio ku'ba".

Ngamo Célestin do Linganda André

Ngamo : Fio ku'ba! Gulu we 'da fio ku'ba ma ne. Do 'da pala ke ze 'da oyaa le, ko welè fo a de to fo 'da a, ko mo, gele wele ke mo àkà a dati ba kpale li fo 'da a go, ko a sa mbula ne za, ne a ba ina, ne a e olo ne. Wa sa li ina ni na, ku'ba.

Ko fala ke mo nyongo mo ne ni nde, ne ina ni ma yengge se gbaa, ne zele ne ba mo. Ne mo 'banda oko de ngo de ngo de ngo ni gbaa, ne nde mo o nu ne ja go. Dungu ne ma te te mo, ne mbe, ne mo ko ko'da o na zele ko'da ni. Fai, ne nde mo ga go. Be kili te mo si iko, ma o ne gbala ni iko.

— Ne me 'bo a fio toa?

Ngamo : li, mo fe do fio bolo go. Ne nde mbe 'bo ngo gili fio ke le fe ni ma a ni, yolo ngo zu, ke le sa 'bo li ma na ona.

Ling : Wele ke a zu 'bo sa'de li bili mo ngba a ni, ne mbe go, ne nde go a, ngba a ni a ndoa bili ko a do ina. Bon*, fala ke a ndoa bili do ina ia ni, ko mbe, ko fala ke wa nea we zu sa'de li bili ni, ne nde go a, a sa mbila ne go. N'a na: "E ndoa bili 'de e do zele te, ko a nea, a nyongo sa'de li bili ni, a nyongó me do nu fele kulano ko a kpa, ko 'do ne, ne mbe ne ma be ne te e."

Me ni we ke a i na, ina 'de e ke e ndoa do bili, afe te ke e a ko ko bili 'de e, kole e a ko ko bili 'de e, e no ma, ne e zonggo, se ne e i ti ndo ne de ni, ma de se mo we wi ni.

Ko wele ke a zu me me ni ia, ko a mo ngo nyongo ne ia, mbe mo, ne wi ni fe belee go. Mbe ne wele ke wa ja toa do a, ko a ni a nyongo ni, ne mbe ne zele ne ma ba wele ki ni dati ha a. Mbe ne wele ke ne nyongo mo ko olo kpana ne iko ni, ne mbe, ne zele ne ba wele ki ni. Ne mbe, ne wi ni fe dati ha a.

Ne ma ne ni gbaa fai, ko ma ne ne we ndulu wa do a ni e, ne ke ko a oko wa fai, ne ma nea we ho 'da fala fio 'da a ne ni, ne wa na: "A ne ne we fe ne." Ne wino wa i na, me a fio ku'ba zi ge he. We ke a oko gbaa, ne tambala ko a ma 'bo a bosesee, ne gbala zu ko a o wozozo. We ke me a fio ku'ba.

Mbe ne wena we duzu zu sa'de li bili, do 'danga me 'da ngba wa ke safu, ko sila wa zele we ne, ne wa e ma olo ne. Ya gulu we 'da fio ku'ba ha ni.

B. Wi tunumo gbe wele ⁴

Mort causée par un mauvais esprit ⁵

Wi tunumo à wi ke a do 'da hi wi te à, ne a gbe do wino ni. Ne nde walano ke owi tunumo wa gbe do wa ni ma dele wena. Le zele lenggano ke wa to ma ni.

Wi tunumo ba kumbu te wi we gbe à

*Le mauvais esprit fait des imprécations
contre la personne qu'il veut tuer*

Mbuamo Cath. ('Bobadi 2.1.93)

Marc : Wi tunumo a ko we gbe wele, ne dati a de ne ge ?

Cath : Dati ke a ko we gbe wele, ne dati a **ba kumbu** goi ? Ndakisa, o ne mi di goi ? Ne naa mi a zi 'Bo goi ? Ne kene directeur zi ni, a kula naa mi te ? Kene Ng. a kula naa mi, ne a i ti gulu mi ngboo. Ko fala ke a do do za a, ko ongba a wa to na: "Be ni a be mo mo, be mo kula mo. Ko fo kula mo na, a **ba kumbu** a de bina, ko mo yolo di, mo **ba kumbu** olo kula mo, ne ma we. Ko aa mo go nde, lo koa na... ts... a de mo, ma noli za le wena. Le koa na, mo a mo ngboo ni, mo ba kumbi, ko lo de mo do a, g'a ni nde."

⁴ Voir : "Croyances et Rites", p.130-136

⁵ "Le mauvais esprit" : terme par lequel nous entendons la personne (mâle ou femelle) possédée d'un mauvais esprit.

Nε a wia di we tō nε na: "Zó kó mε ni, kó ε a kula naa mọ ngboo, nε ma wia na, ε le, nε ε ba mọ dε nza... mi ba mọ hā ongba ε gε. Nε **kumbu** ε ba ni ma lombo! "Tua kε mọ ọmọ bele naa mi, mọ ọmọ bele kula mi ngboo, kó mi a kula naa mọ ngboo, mi kpà na do a kpà gọ. Kó mi tōa gε ia ni, nε olo nu mi ma yolo, nε mε ni kε a le, nε dǔ mi túnú li yala gọ, do wele kpo ī fala nε gọ, kó ε ba mi dε nza hā ongba mi tunumọ kε mi do wa ni." Nε kī ni di ni, nε a nε tō ni vē, nε ma wia we dε tē ε. We kε kula ε ngboo a ba **kumbi**. Ní a mbé mọ si tē ε dé sε gọ.

Marc : Nε fala kε wi tunumọ a fa we gbε wele, nε a kpà wi kε a wia we ba kumbu tē a ni gọ... wi ni bina, nε a gbε a zāa ?

Cath : Ọ ǔ, a gbé sε a gọ.

Nε a wia we gbε a. Mbe kε di ni, ọ nε mi, kó fo wi ba kumbu mi bina ni, n'a 'bọ di na ge nde ? Nε a dungu tε nu tōa 'da mi mọ, nε nyongomε mi nyongọ ni, nε a ba.

Tabi mi nyongọ kumba, mi fi dε kó nu mi, mi nyongọ sū, sa nu mi tε nε boe gọi... nε mi ba, nε mi fi nù. Kó a kō we dε mi 'danga, n'a ba... a suka* sọ ia, a ī ti kε 'da mi ia na, wi dungu sọ dε gε a mi. Sa'da olo nu mi, mi a dε gε. Nε a ba zā nε ni kpo iko, n'a ba, n'a na: "Zó kó mε gε, kε mε gε a sa nu mọ gε, kó mε gε olo nu mọ, kó mọ nyóngó, kó ε ba kumbu mọ we nε, we ba mọ dε nza, nε ε ba mọ zāa, nε ma we iko."

Marc : Ní a kī ni a ba nu tε mọ?

Cath : A ba nyongomọ olo nu mọ, nu tε mi hā ni.

Marc : Tabi a ba 'bọ gele mọ ọ nε kε mọ tōa zi ni?

Cath : A ba ēa tulu 'da mọ...

Marc : Ni a kī ni a fa...

Cath : A fa wi kε na, kpakó a ba kumbu mọ zāa, nε a ba nyongomọ olo nu mọ, tabi o'bili tulu tε mọ, tabi ofele tε mọ. Nε a dε kī ni, nε ma longga, we kε a kpa suka* tε mọ ia... ndi tε mọ ia. !!!

Tèlè tē ké wí túnúmò gbé dò wélé ni

Comment le mauvais esprit tue-t-il une personne?

1. Wí túnúmò nyóngó wélé : le mauvais esprit mange la chair d'une personne

Kpalafio Charles do Mbalingonda Véronica

— Takó wi tunumọ gbε wele, nε a dε nε nε nde?

Charles : Tua kε wi tunumọ zi ni a gbεa wili a ni, nε a sutu a sutu. A sutu wili a yerr, n'a kala mulu tē a, k'a nyongọ do'do, n'a kala kọa a ni, n'a usu. Kó a nε nε we hó nε, n'a ba, n'a mọ ngo dε do mọ tunumọ 'da a, n'a ba, n'a le dε kó nε ni hór, sε nε a nε nε dε.

Ver : Ọ nε kε wa gbε sa'de, nε wa sutu a.

Charles : Ọ nε kε wa gbε gō, nε wa sutu a vē, nε wa ba ndala a, nε wa e iko ni.

— Kó a wia we kpa wóló wili a ni ndenge* nε nε?

Charles : Kε a gbεa zi a do tunumọ ni, a 'bana zi do tunu li a ni. Nε kpo se gómọ sa'de tē a do tūi ni, nε wa sutu a sutu. Wa sutu a gbaa, wa sutu a do bila li a, do tē a vē, nε wa e mbókó nε, sε nε wa dε do tunumọ 'da wa dε.

Ver : We kifi dε ti ngba a...

Charles : Ma ɔ ne ke a ba ngámbẽlè, n'a sutu a vè, ne a e ngambele de olo ne yerr, a gɔmɔ sa'de ngambele vè, n'a a ngo nwá toko. Ne a ne ne we ba 'bo ndala te ngambele, ne a ne we yulu de olo ne, ne a ze zā ngambele do gbālā zō, ne ngambele a yu. Ne wa na... Ndenge* wa gbɛ do winɔ do tūi ni, wa de ne me ni.

— Kɔ mi zèlè ki ni do dia ne go, a de nei?

Charles : A ba ngambele, a sutu ngambele... èlè ndala a, n'a mana a kɔ kɔa hòwée, ne a 'bili sa'de tē a sū, ne a a ngo nwá vè, n'a ba ndala, n'a yulu de olo ne. Kɔ a ne yulu de olo ne do'do, n'a ze a do gbālā zō.

K'a ne ze ngambele do gbālā zō do gbālā ngbanza, ne ngambele kulu ngo, ne a la. Ne sa'de te ngambele 'bana de di ni. Ma be na, a a wi tunumɔ, g'a ni nde. Tua ke mosala* owi tunumɔ wa de do winɔ ni, wa de ne me ni.

— Ne wele ke wa dea ma do a ni, a 'bana yengge ne?

Charles : A 'bana yengge ne fai. Kɔ a sutu a, a gɔmɔ sa'de a, kɔ a nyɔngo ni, k'a yengge ni, a yengge do wɔ tē a iko, hi tē a ngboo bina, tua ke ndala te wi, hi te ne... Kɔ fala ke naa a, ke a te we ba kumbu tē a ngboo, tabi wi na 'da a te we ba kumbu na, a fe wá ni... a te, ne a ba wá zō, a kpólō zō, n'a hɔnɔ do kɔa ke do'do, se ne kàà à ndóló wá nzèè, n'a fia sɔe ge.

— Ke mɔ tōa na, a yulu de olo ne, gulu ki ni nai?

Charles : A yulu ndala de olo ne? A èlè ndala tē a ni vè, a sutu a, kɔ a yulu de olo ne, ma ɔ ne ke mɔ hɔlɔ tulu, ne mɔ kifi de nza né. Kɔ tulu hɔa de nza do'do, kɔ mɔ yulu de olo ne do'do, mɔ mana se kɔ ne de nza né. Kɔ a ne sutu de olo ne do'do, ne a ze a do gbālā zō, tabi be ka gole, ne a kulu ngo, ne a la. Me a ke owi sɔnɔ wa de te 'bo ge hā ni.

— Ní a a yulu gele mɔ kɔ ne go?

Charles : A yulu mɔ kɔ ne go.

— We gbɛ wele, kɔ fo wi na mó a we ba kumbu tē a bina ni, ne wa wé se we gbɛ a go nde?

Charles : Fo wi na mó a bina, ne wa we te gbɛ a zāa. We ke fo wi ba kumbu a bina. Ngbongbo wi ba kumbu ngboo, k'a ba kumbu na, wa gbɛ a, wi a wi na 'da a ngboo. Se ne a ba kumbu a, ne wa gbɛ a de.

Tabi wi ke, wa ma zi ngo ko a, ne a ba zi ngbē a, ne a 'bili gba tɔa ni, a 'bili fele kunu a, ne a e ni, k'a ba kumbu a, se ne mò dé a de. A ba kumbu be a ba ngbē a ni, ne be ni fe dō. Tua ke a zi boe, ne a ba kumbi.

— Ní a fala ke wi na mó mɔ, tabi wi ba ngbē mó mɔ bina ni, ne mɔ fé se go?

Charles : Ne mɔ fé se go. Tua ke mɔ yula kɔ gele le, ne mɔ ne de kɔ gele le, ne wi ba kumbu mɔ bina. Ní a gele wele gbé mɔ go, ne mɔ de gbɛle.

— Ní a ke 'da mi, wele kpo i nga wé se we nyɔngo mi go?

Charles : A wè we ba kumbu mɔ go, tua ke wa ī ti gulu mɔ go.

Linganda André do Ngamo Célestin

Ling : Fio 'da wele... Fio ma ɔ ne ke le ze le ma fai ni. Fala ke wele a fe fio, tabi me a fio ze le mɔ ke na, ze le ma gbɛa a nde, ne nde linggamɔ 'da oyaa le zi na, owi tunumɔ wa a wa gbɛa a iko. Wele ke a fe do ngo nga tē a ni, ne wa lengge zi ni na, wi tunumɔ wa a wa gbɛa a.

Nε falanɔ zi ni, wa kɔ zi na, olo fio ni ma ɔ iko go. Nε wa nε zi 'da wi sɔ, nε wa ba wi sɔ na, wi sɔ a tε, kɔ a 'bene mɔ, a yɔ sɔ ni gbaa, kɔ ma kpá wi kε na, wi gbεa fie a wele kε ge ni. Ma wia we tɔ na, wa ba a ni.

'Da fala kε wa ba a ni, ma wia we tɔ na ge nde? (voir suite "Religion et Magie" p.193)

2. Te bolo fio tɔa : mort par un mauvais esprit qui s'est métamorphosé en animal ou en objet

Linganda André ('Bokada-Songbo)

Te bolo fio tɔa, tabi fio kifi, kε wa tɔ do nε ni, kε wi ni a do nε ni, kɔ 'da fala kε do tũ, n'a nε zɔ mbe zā kundu mɔ ɔ nε dε zā kundu mɔ we nε dε ngo 'Dua mɔ ni, nε wi ni a nε, n'a usu tē a tε fala ni, we hɔ ti ongba a. A hɔ ti ongba a "ss"... hɔ ti ongba a... wele a mɔ ngo la nε ia, nε mbe nε a nε nε we hɔ tε li wala dé né, nε a nε nε we ka mɔ, nε nde go a, fio tɔa ɔ dε tε li wala gε... fio ɔ dε tε li wala gε, a tana nze nze nze gε a ni nde. Nε nde go a, mε a wi kε a do te ina fio tɔa ni dε zā a ni, k'a nε nε we hɔ tε ti ongba, takɔ a gbε wa.

We kε wi ni a nε sε we zɔ kε na, ε kpa ngba a do fio, wa gu fēa tulu dε ngo gεle a dε li wala gε, k'a nε sε we zɔ a nε mε ni, k'a nε nε we la yu ia na, ε siki tē ε, kɔ ε la yu, kɔ 'da fala kε fio tɔa zɔa tambala nyanga a, k'a siki 'do a dε tε nε we yu nε ni ia, nε nde go a, a kpa kumbu tē a we gbε a ia. A nε di we si we hɔ i nga, n'a bi zu a ni gbaa, nε mbe n'a fe.

Nε nde go a gulu we 'da wi kε wa sa li a na, a do te bolo fio tɔa zā a, tabi te kifi zā a ni hā ni. Mε a wele kε a hɔ ti ongba a ni, nε a gbε wa do 'dā hā.

Mi zila zi 'bɔ mbe na, fala kε mɔ kpa fio tɔa ia, nε mɔ εle si ngo nga wili kɔ a dε zamo i mɔ, nε mbe, nε mɔ kpa sε a wele, a yolo dε zamo ni, kɔ a efe dε li wala nga. Mε a efe ni ni, sε nε ngawi ina ni ma fi fio tɔa de.

– Kɔ a fe ni, nε 'do nε, nε wa dε ge?

Ling : Nε wa dε mε ni, takɔ ma be na, wi gε a zi ngboo a a wi gbε owele zi do 'dā ina wena.

Nε wa dε mε ni we duzu takɔ ma be... winɔ wa nε zɔ nε... – we kε okpasa winɔ zi ni, li wa sɔ wena ni–, kɔ wa nε zɔ mε ni, elembo* ni, *signe** ni, wa nεa we zɔ ma, nε wa ī na: "A! Mba gε a zi wele, a nganda wena," g'a ni nde. Nε wa mɔ ngo tɔ we nε nε mε ni.

– Kɔ fala kε wele hɔ ti mɔ do te kifi, kɔ mɔ yù go, nε a wia tε gbε mɔ nde?

Cath : Fala kε mɔ nganda wena, nε mɔ yú sε go. Mɔ yolo nù, nε mɔ ba do te we zε a, tabi kpangbola we gɔmɔ a, nε a he sε na: "Mɔ tε gòmò ε go, wi a mi, mi tē we duzu mɔ go!" Nε genε kɔ a tεa we mɔ, nε nde a wé sε we dε mɔ kpo do mɔ go.

Senge do Zɔgo ('Bombauli moke)

Senge : Wi tunumɔ a wia tε gbε wele, a do *pouvoir** 'da a (zɔ tē a)... nu fele 'da a... a kifi do a ni... a kifi do a ni... a ngabolo. Mbè a kifi dili... ki ni ma hā ni.

Marc : Ní a wa sa li ngabolo tε nε ni ndenge* nε nε nde?

Senge : Ngabolo a a sa'de kε a yolo kɔ tɔa, ya a zɔ tε wele. Tua mɔ yolo dε i mɔ, we tε we dε mɔ do mi dé. Nε mɔ nε tε nε, nε mbè mi a kɔ tɔa gε. Nε mi ī na, mɔ tεa dε 'daa nga ia, nε mi yu do'do. Nε mbè mi kifi do sa'de gε né, nde mɔ ì mɔ kpo kε na, we a mi go... Ki a kε 'da wa g'a ni. Ya ki a sa'de satana... satana a wi tunumɔ wa hā ni.

Marc : Wa kifi sa'de... wa kifi tabi dili. Kɔ mi tε kpà gulu kε 'da ngabolo ngboo ni go.

Ngabolo... wa tɔ na ngabolo a zɔ tε wele, nε mɔ tɔ sɔ na, a yolo do kɔ tɔa?

Zɔgo : A yolo do kɔ tɔa nga nai, mi a wele nza nga, nε a kifi, n'a dε mε zamo mɔ ni. Kasi* mε a we tɔ na, mε a kifi mɔkɔ nε dε tɔa nga do'do, a a hɔ nza, hā a lé zamo go, kasi* a

wele ɔ kifi moko ne ko tɔa nga na, wa na, a a wele 'da le nga, ko a ne ho zamo mo, n'a kifi, tako na, a ho ngabole ni. Ma ɔ ne me ni.

Senge : Gulu ke wele a kifi sa'de ni ma hẽ. A kifi iko go. Ma a ma... liẽ te ma ke ma de kosala ni kɔ a. Ne wele a do 'dã hi wi bana, ya a kifi go. Bon*, ke fala ke a landa mo, mo kpa zi we do a, ko mālā ko mo boe ni, ya ma ko a i boe ni, n'a ba mālā de zā a, n'a fa na, ε de se mo do mo. Ko mo ne kulu ngo na, ε yengge we ne, ko ε yengge we fa sanggo, to sa'de *chance** 'de ε ni, ko mo ne yengge ma, ne mbè, ne mo ne, ne mo kpa a, ya a kifi do dafa, a a ngo. Ne mo ne ndolo a ngo i, n'a ne te nù, ya a a wele.

Mbè ne mo yengge do tũ, ne mo kpa gbatā, ne mo ne kpa gbatā ni, ne mo na, *chance** 'de ε, ε kpa sa'de ia ni, ma wia ne ε ne ze ngumbe. Ne mo ne ze ngumbe hā a, n'a he mo nu wele. Ne mo na : "E! Mo lia so ko tɔa iko, soko mo hɔa i nga we de ge?" N'a si do ngawi 'da ina 'da a, ko a ne ho le nga, n'a fe. Ne nde gulu we ke, mbè ne le kpa ma do wala 'da kifi ge ma hā ni.

Zɔgo : Fio tɔa, le zo na, me 'bo a liā te ɔ ne ke le ze le ma 'da fala ni. Ne ombe wele wa do liā te ni, ko a ho te nu kundu mo ke na, le ma nea, ma sokpo ia, ne bili zame fala ni, n'a kifi. Ne mo ne we... tabi mo a wi yengge yali tũ wena wena nde, mo ho se ne, ne mo zo se na, wele ɔ ne wele ni a fia, wa gu gba gbɛle fɛa tulu ngo a, ne a hana gā wena, ne a ɔ kukuluku gā wena ngboo ni.

Bon*, 'da fala ko mbe kpasa wino wa tɔ do mbula na : "'Da fala ke mo zo ma, ko mo yu, ne mo kpa se 'dã mo na, mo fe se. Ko mo yù go, mo sa'ba, mo zo de ngo nga wili kɔ mo, mo zo 'do tũ te, to 'do zamo fala ni, ko mo le fala ni, ne mo ne se, ne mo kpa se wi ke a dea me ni. Mbè go, n'a tɔ se na : 'E 'bò 'da mo go, ko ε 'bo 'da gele wele.' Ne a la se mo na, mo la. To mo kɔ we la a te me 'bo de i mo, ne mo la. To mo kɔ we de a do ge nde, ma zɔa mo wèlé ne do 'da fala ni." Mi zo na, fio tɔa ma ɔ ne me ni.

Marc : Ne mo sa li ne fio tɔa we ge nde?

Senge : Wi handa mo ni, a nea, n'a kifi de ti mo i mo ni, li wala mo ni.

Zɔgo : Wa tɔ na, fio tɔa, we ke me a wele ko tɔa nga. N'a nea, n'a dea mo i mo iko, ne nde me a ngbongbo fio ngboo na, a fia né, hā hẽ ni go. Ne nde me a wele ko tɔa nga, ma wa tɔ na "fio tɔa".

Senge : Mbè, né ke mo do kamiẽ ge, ne mbe ko le ge handa mo, ne me ne ne ho zā kundu mo, ne nde fio, wa mi zi a belee ge a a hẽ, de li wala de nù ge. Ne mo ne ke mo, ne nde wila fala do ke na mo bili kamiẽ bana. Ko mo ne zo na me ni, ne mo na : "A! Da de kɔ ε kú ngo a, ko wa tɔ na, ε a ε gbɛ a go." Ko mo ne bili ke zā a, ne mo te do kamiẽ nganda ne gele mo ni. Ya me ni a wi landa mo, we de me do mo ni a a ni. Ya wa kpà fio nza ge go, wa mi a ia, wa kpá 'bo a iko go. Kasi* me a wele, a a dea me ni, ma wia na, mo to a do kamiõ, mo kũ ngo a, ne mo la ne.

3. Sélézà tabi kàkà : mort par une flèche magique envoyée par le mauvais esprit

Kpalafio Charles ('Bokuda moke)

Marc : Mo i ti gulu seleza nde?

Kpal : Sélézà! Wa tɔ na, seleza a ke na, wele a kpo... a de fũ fande, ne a mba do ina, ne a fi 'do gbónggò. N'a kũ ngo zu tɔa do ndenge* gba sɔ mo 'da a.

N'a zonggo gbaa, gele fala gbaa, n'a da me ni... da mbili a kpua fũ fande go'do ne, a fi 'do gbonggo, n'a da ma. Ne ma la nde, gbaa we dumu wele ke i mo ni. Wa sa li ma na sezeza.

Ma dumu a ia, ne wa sa li ma na kàkà. Ne wa na: "Wa dumu a do kaka" tabi "Wa dumu a do ndungga". Ne 'do ne ni, ne ze ne ni ma de a nganda wena, ne a bi wena te sila a gbaa, n'a fe.

Ni a kaka me a kpo sezeza iko. Wa dumu a do kaka. Ogbayano wa donggo li ne na kaka. Ne wa sa 'bo li ne na ndungga. Ma wia kō.

Marc: Wa tō na, fala ke ma ne gbaa, ko ma kpà wi ni go, ne ma kpolo tē ε de 'da wi da ma, ne ma dumu a.

Kpal: Ma ke wi da ma, a 'bo de ngo toa ni gbaa, ko a zo na, ma te te 'da ε nga, n'a ze ma do ina ne kō a, ne mbe, ne ma te... ma te 'do li. Wa ze ma, ne ma te de 'do li.

Mbuamo Cath (Bobadi)

Cath: Sélézà me a mo ke wele a 'danga mo mó mo, tabi a zu mo mó mo, ne mo fa zāa, ne 'da oyaa le zi wa de ma.

Ne o ne ke owi de dulano ni, wa de ma o ne ke me a tonga ni. Ne wa de fele fande, ne wa kpo ma go'do ne, ne wa zonggo, ne wa tō lengge vē olo me 'da wa wi 'danga ni.

Ne do gēa wese, o ne ke ma ho te ngonga 18 h. gēa wese, kō tū wa lenggele we duzu ma ni, ne wa ne, ne wa da ma. Ne ma la ndirr. Bon*, ne ma ne fai, ko fala ke ma kpà wi ne go, ne ma te 'do li, ma dōlō gbíí ne ngumbe ni.

Marc: Ko wi ke a tombo ma ni, gele wele iko a wia we tombo ma, tabi wi tunumo iko nde?

Cath: Gele wele a de ma, ne ma lónggō se kō a do dia ne go. Ikita na, wele ke a wi tunumo, tua ke me a mo olo kō wi tunumo.

Marc: Ne mi zila na, mbe 'da fala kpo ma ho i, ne ma kpolo 'bo tē ε. Ma kpà wi ne go, ne ma kpolo 'bo tē ε de 'da wi ke a da ma ni.

Cath: Fala ke a da ma na, ma kpa wi ke a 'danga me 'da a ni, tabi wi zū me 'da a ni, ko ma kpà a go nde, ne mbe 'da fala kpo, ne ma te 'do li. Ne fala ke ma ī na, a de te ko nu fele kula 'da a ni, wi 'danga me ni a de te di ni, ne ma ne fai, ne ma si 'do de te ko lopango ti wa ni.

Marc: Ne kàkà me a ge?

Cath: Kàkà ma ndenge* ne kpo. Ne ke wa zonggo, ke 'da fũ fande do tonga ni, ne ma ne né mbili ni.

Bon*, ki ni wa yolo te li wala, o ne ke do ngonga 6 h. ni, ma seko* ma dé tē ε do gbo gba wese go, ma de fai do tū fala te! Ne wa yolo te li wala, ne wa ī na, wi ni a la so wala ne ni. Ne wa 'bo wala olo a.

Bon*, fala ke a ne ho de fala wa yula ne ni, ne ke wa zungga ma ia ni, do lengge ke wa handa, wa tōa ia ni, wa ba kumbu ne.

Ne a ne ho di ni, ne mbe fala kpo, ne ma de o ne ke wele hā a zea a, tabi ngu'du a, tabi li 'do a nde, ne ma de zùrr, o ne ke wa dumu a dumu ni.

Ne 'banda de di, n'a si, n'a 'banda **ḡlḡ tɔko**, tabi ni fai, ne wa tamba ma. Wa ogele wele o ne mi go, mi támbá 'bo go. O ne mo, mo wè te tamba ne go. Wi ke a wi tunumo, ne a na: "A! Wa dumu a do kàkà!" A ī ti ne we ge? We ke me a mo olo kē ongba a.

Marc: Ne ma wia kō do ke wa tō na ndungga ni? *Cath*: Ndungga me a kpo kàkà.

Marc : I nga wa tō 'bɔ ma tōa, tabi wa tō ma 'da Ogbayano i?

Cath : Ma 'da Ogbayano i. I nga wa tō na, wa 'bili a 'bili. Di dō ni, tē 'Bobadi ge, wa tō na
"Wa 'bili a 'bili!"

4. Fio 'bòmbá : mort causée par deux mauvais esprits qui s'échangent une victime.

Zagbālāfio-Gbamboko

Fio 'bòmbá, mē a wele kē a fia, nē nde zēle kē ma ba a ni, ma la tū kpo, tabi bɔa, tabi talē
ni, nē a fe. Oyaa lē wa we zi fio 'bomba do nga fio, nē ma zēle zi wa wena.

Linganda André

Ling : 'Bòmbá! Kē wa sa li nē na "fio 'bòmbá" ni, mē a kē oyaa lē wa lengge zi na, fala kē
wele a fe ngá fio na mē ni, kē zēle ba a 'do tū kpo iko... bɔa kē nē a fe ni, nē nde ma wia
na, wi tunumɔ, wele kē dē tē kɔ tɔa ti wa ni, tabi wi na 'da a, tabi né naa a, a ba tē mē
'bɔ a hā mbe ngba a i mɔ, olo be 'da wele kē zi i mɔ a nyongɔ tē mē 'bɔ a, wa ba zi hā a
ni, ma kē wa sa li nē na "'bòmbá".

A ba tē 'bɔ a hā a, mē a 'bòmbá olo wele kē zi a nyongɔ tē mē 'bɔ a ni. Gulu ki ni, ma kē
wi kē zēle ba a 'do nē nyēle gɔ, tabi tū kpo bɔa, nē wa na: "A ba a, mē a fio 'bomba". A
'bana do nga tē a, sē nē wele ki ni nyongɔ tē mē 'bɔ a, k'a ba mē a olo wele kē 'da a zi ni
de. Gulu fio 'bomba ge a ni.

Ngolo ('Bodigia moke)

Marc : Nē fio 'bòmbá mē a ge nde?

Ngolo : Fio 'bomba mē a kē, mɔ ka sē mɔ, nē nde gɔ a, fie ni kpa zēle 'do tū kpo, nē 'do tūi
kpo iko ni, tabi bɔa, n'a fe ni. Nē gēne kɔ a fia ia ni, nē nde gɔ a, tē a hɔ do ogbenge mɔ.
Nē tako tē a gē yilili ni... kɔ mbe gɔ, mɔ 'be tē a, nē nde tē a ma tē mē ma bé á wè.
Nē mbe gɔ, tɔkɔ ma mɔ ngo hɔ do kɔ zɔ a. Nē nde a fè fio bolo gɔ, nē wele bì 'bɔ bolo do
a gɔ. Nē zēle ma ba a kisi kisi, nē ma gbē a iko. Nē mbe winɔ wa na: "Kē ge mē a fio
bolo!". We kē a fia do nga nē. Nē mbe gɔ, nē owi lenɔ wa tō na, owi tū wa ba a do nga
nē, do mɔ 'dā hi wa 'da wa.

Nē mbe 'da fala kpo, nē wuko a ko, nē nde mē a kuti kula, nē a ko zāa, nē a fe do zā a.
Gulu kē wa sa li nē na, fio 'bomba ge a ni. Mē a nga fio!

Kpalafio Charles do Mbalingbonda Veronica

— Nē fio 'bòmbá mē a ge nde?

Charles : Mi í ti gulu nē de wena, monpère! Fio 'bomba na, 'da fala kē naa mɔ a ba mɔ tē
mē hā ngba a wi dɔa, k'a nyongɔ tē 'bɔ mɔ do'do, nē 'do nē, nē a kē ge tē mē 'bɔ, olo nē
nyēle... we kē mɔ be zāgbālā mɔ fia, nē 'do nē nyélé gɔ, nē ngba mɔ, be 'da wele kē ge fe
'bɔ... be 'da ngba a fe tē 'bɔ, nē wa na: "Mɔ zó fio wa fia ge, mē a fio 'bomba... wa ba a
do kpàlò.

— Ní a 'bomba mē a ...

Charles : Mē a kpolo mɔ do ngbē ε. A ba zi be 'da a, k'a hā hā wele kē i mɔ. Kɔ ma kē a hā
be 'da a hā masɔ, kɔ masɔ hā tē 'bɔ be 'da a hā wele kē né.

Vér : Sango, ma ɔ dē né! Fala kē mɔteyi a ɔ dē wi tunumɔ nde, kɔ ngba a di, a ɔ tē 'bɔ wi
tunumɔ nde... tabi né katekisi wele kē 'Bobazolo, a ɔ tē 'bɔ di né wi tunumɔ, nē a ba tē
'bɔ be 'da a di, n'a hā a hā wele kē i mɔ ni, ya a nyóngó sa'de be kɔ a gɔ, n'a ba a, n'a
hā a hā wele kē mɔ ni, nē wele kē mɔ ni a nyongɔ sa'de a. Nē wele kē 'do nē tē 'bɔ nē a

na, a gese tɛ 'bɔ 'do nɛ hã ɛ g'a ni nde. Nɛ a ni wele... kɛ Zabusu ba tɛ 'bɔ wele kɛ 'dɛ ɛ tɛ 'bɔ hã a, sɛ nɛ a nyɔngɔ wele kɛ 'da Zabusu i mɔ.

Charles : Nɛ wa na, bɛnɔ wa fia gɛ, wa fia fio 'bɔmba.

5. 'Dɔlɔ wele há wi 'dã ina we kpa de mɔ olo nɛ : mort par échange pour un bien matériel

Zagbālāfio-Gbamboko

Fala kɛ wele a kɔ we hɔ wi kpa mɔ, nɛ a nɛ 'da wi kɛ a do 'dã ina ni, nɛ wi ni a tɔ hã a na, a ba wi hã ɛ. Kɔ fala kɛ a sa li baa a tabi naa a tabi nya a, ni do ni, nɛ hi wi ni a hɔ ma hɔ lí kàsòè (li ina 'da wi ni), nɛ a zɛ zu a do do te ina 'da a, nɛ wi ni fe do ti, nɛ nde zɛlɛ ma bá a bā go, tabi zɛlɛ ni ma dɛ 'do tū bɔa tabi talɛ iko, nɛ a fe.

We gbala wi tunumo

Recherche du mauvais esprit cause du décès

1. Nò kù'bà : épreuve du liquide "kù'bà"

Kpalafio Charles ('Bokuda)

Kpal : Nɔ kù'bà mɛ a ina kɛ na, wa kala ma 'da Gbayano 'di, nɛ wa sɛ ma vɛ, nɛ wa e ma ngɔ zunu, nɛ wa na: "A nɔ ku'ba!"

Kɔ dati kɛ na, nɛ nɛ we nɔ ku'ba tɛ fio ni, ya wa fɔlɔ fio vɛ, nɛ wa ba li wa fɔlɔ do fie, nɛ wa usu ma ni. Kɔ wa nɛ mi fie do'do, nɛ wa dɛ ku'ba. Wa ba kole, nɛ wa sɛ 'dɔ lì olo fie ni vɛ, nɛ wa nɔ, nɛ wa na: "A nɔa ku'ba tɛ a! Wa nɔa ku'ba tɛ fie gɛ nɔa!" Kɔ fala kɛ wi nyɔngɔ a ɔ kɔ nɛ nde, nɛ ku'ba ni a gbɛ sɛ a.

Marc : Ní a, ku'ba mɛ a li kɛ wa...

Kpal : Wa fɔlɔ do fie do'do, nɛ wa ba, nɛ wa usu. Kɔ fala kɛ wa nɛ nɛ we mi fie do'do, nɛ wa fa mbe gele mɔ, nɛ wa a 'dɔ nɛ. Wa kala tabi mbe ina, tabi kole, nɛ wa sɛ do 'dɔ nɛ vɛ. Nɛ wa na : "Okɛnɛ a, wa nɔ ku'ba tɛ a!" Kɔ fala kɛ mbe kɛnɛ a a nyɔngɔ a nde, nɛ a fe, tabi onya a wa nyɔngɔ a nde, nɛ wa fe. Nɛ wa vɛ wa tɔ na : "Wa nɔ ku'ba tɛ a!"

Mbuamɔ Cath ('Bobadi)

Marc : Wa dɛ 'bɔ ma 'da fala wele fe nde?

Cath : Wa dɛ ma ni dɛa. Wa fɔlɔ fie ni. Tabi wa fa gulu nɛ. ɔ nɛ kɛ winɔ wa fá tɛ 'bɔ iko go, wa do tunumo zā wa boe ni. Nɛ wa zɔ na, tabi wuke ni, a a dɛa mɛ do nya wa ni.

Nɛ wa fɔlɔ sɛ fie. Nɛ wa ba ndambo lí olo fie ni, nɛ wa usu ma, nɛ wa ba... ɔ nɛ kɛ wa fɔlɔ wukonɔ olo fio wili wa ni, nɛ wa a tabi 'dã ina, nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bɔ nu lì, wa fɔlɔ tɛ wa dɛ kɔ nɛ ni. Nɛ wukonɔ ni, tabi wa ɔ zu wa talɛ nde, nɛ wa sū wa fɔlɔ tɛ wa.

Kɔ wuko wele kɛ tɛ 'bɔ a dɛa mɛ do wili a nde, nɛ lì olo a, wa a tɛ a ni, mɔ ka sɛ mɔ, nɛ nde ongba a zu wa talɛ, wa gɛ bɔa wa dungu ɔ dia, nɛ a sɛko* zu a kpo ni, tabi tɛ a dɛ gɛ wena, tabi a ba zɛlɛ wena do gɛla. Nɛ wa na: "Ku'ba olo nya lo zi ni, ma hã ma tia ngo a ni!"

Nɛ mɔ nɛ ka mɔ di ni fai, kɔ ma ɔ do ngbongbo nɛ na, a a wi dia kɔ sila tɛ 'bɔ go ni, nɛ mɔ ka mɔ, 'do fio wili a ma la tabi zɛkɛ né dɔ go, né kpo tabi bɔa, talɛ, tabi, nɛ mbe go, nɛ mɔ zɔ, a fia, nɛ tala wano ni wa 'bana. Nɛ wa ī na, wi dɛa zi ni do nya lɛ gɛ a ni. Nɛ wa tɔ na: "Mɛ a ku'ba!"

Mbe nɛ, wa na, fie wa tɛ m̀i a go, kɔ wele do wele a ba kumbu tɛ a. Nɛ fala kɛ, mi a mi gbɛa mɔ nde, nɛ kpa dɛ sɛ, nɛ tū ɔ né iko, olo mi ni, nɛ mi lá tɛ 'bɔ, nɛ mi kpa li mɔ. Kɔ ni go, nɛ ɛ kũ ngo wɔlɔ mɔ, nɛ ɛ dungu do nga tɛ ɛ.

2. Kù ngo wòlò tábì ngo sàpèlè : *enjamber la dépouille mortelle ou un chapelet*

Kpalafio Charles ('Bokuda)

Marc : Nε mbe wa tō 'bɔ na, wa kù ngo wɔlɔ, gulu nε nai?

Kpal : Kù ngo wɔlɔ mε a zonggo tε wi. A zonggo tē a, sε nε a kù ngo wɔlɔ de, na, mò dεa a ni mε a olo kō ε go. Kɔ mɔ dεa a yolo kō ε, kɔ ε kù ngo ε, nε ε fe.

Marc : Nε kù ngo sapelε?

Kpal : Mε a kpo zonggo tε wi. A zonggo tē a na, ε a ε zu falanga nde, kɔ ε kù ngo sapelε, nε ε fe. Kɔ ε zù mε ni go, nε ε kù ngo sapelε, nε ε tε fè go. Ki a ba kumbu, tabi zonggo tε wi iko.

Mbuamɔ Cath ('Bobadi)

Marc : Kù ngo wɔlɔ ma zi 'bɔ kɔ nε boe? *Cath* : lī, ma zi boe!

Marc : Nε kù ngo sapelε?

Cath : lī, wa ba sapelε, nε mɔ nε, nε mɔ kù ngo nε. tabi ní go, nε wa fi sapelε, nε wa na, mɔ nó lì nε. Mɔ nó lì ti sapelε!

Intermédiaire

Lεngge 'da wuko ke wi tunumɔ nyɔngɔ zi a ni

L'histoire de la femme qui fut "mangée" par un mauvais esprit⁶

Olofio : Wa dεa zi do ge kɔ tɔa ge ni sɔ!

— Kɔ mɔ 'bana!

Olofio : lī, wa dε zi do mi. Nε ma tɔa zi dε tε tɔa ge do yalε. Nε mi tō hā katekisi na: "Mi yala zu mi na, wa gomɔ sa'de kɔ tɔa Nzambe ge, sa'de ngulu, kɔ wa gomɔ sa'de kɔ tɔa Nzambe ge," g'a ni nde. N'a na: "Gbālā we nde?" Nε mi na: "lī!"

Nε fala nε sa ma ni, k'a nεa, k'a zεa ngɔnga i mɔ ni sū ni, k'a nε tε, k'a nε fɔlɔ li a, k'a nε we ba 'buki we le we 'banda* losambo*, ya tɔkɔ kɔ tɔa losambo ge gbòkò gbòkò gbòkò gbòkò nε ge nde ni... tɔkɔ wena. (*Moolo* : Nε mbe nε gbaa do li wala lì i.) Nε mbe gbaa do li wala lì i.

Do fala ni, Sefu* hɔa dε le ge. Nε *brigadiernɔ** wa εlε, nε wa zɔ. Nε wa nε zɔ ma ni, nε wa tō we nε hā Sefu*. Nε Sefu* kulu ngo, wa do Gombo ge, kapita, nε wa tε, nε wa zɔ ni gbaa, nε wa dε *enquête** vε sū zāa, nε wa kpà mɔ go. Mbe tɔkε li wala lì i.

Nε 'do nε ni, nε mbé yalε ni tō 'bɔ mbé zu, nε ma nε tō zu mi, nε zεlε 'banda* mi tɔa ge kpo, nε ma dè go, nε ma kpekeleke na, mi fe... 'bana sī na, mi fe. Kεnɔ ge fia sū, nε ma tε, nε ma sokpɔ dε. Nε nī kō ε ge fe vε sū, do mεnɔ ge vε sū, ma ɔ ɔpɔtɔɔpɔtɔ. Wa tamba ma, nε nde a mbé mɔ 'bɔ bina.

Ní gbaa, nε *infirmier**... (*Moolo* : 'Bofio... *Olofio* : ɔ ò 'Bofio go)... *infirmier* 'Bofio tε, n'a hā tɔnga hā mi boa. Nε Mbula tε wá, wa nε tε wá do li εngga, k'a nε zɔ wá ni, n'a na: "E! Kε ge ɔ ní ni, nε nde ma wia na... gulu ke wa tòmbo mi lopitalo* go we ge nde. (*Moolo* : "Mi nεa we dε losambo, kɔ mi nεa we hɔ dati nza nga, nε wa na, a kpásá sε go.")

⁶ Cette histoire m'a été racontée par une femme d'âge moyen qui prétendait avoir été la victime d'un mauvais esprit qui a voulu la "manger". Pour garder l'anonymat, nous avons changé les noms des personnes qui apparaissent dans l'histoire.

Nε wa de wá mbeti ni, nε wa tombo do Joseph. Nε ma nε, nε ma hɔ wá 'da Joseph i. N'a né zɔ wá mbeti ni, n'a ba wá *camion**, n'a yu nε, n'a tε, n'a kpa mi dε, nε wa tika* mi 'da sœur Joséphine i.

A hɔa do'do, nε sœur Joséphine a hã tɔnga hã mi (*Moolo* : A hã ina,), a hã ina hã mi... do li engga ni, nε a gese mi dε tɔa nga do kamiɔ, nε wa tε, nε wa tika* mi i nga né.

Nε fala sa ni, n'a tombo Mbula, nε Mbula tε, n'a ba mi, n'a tika mi tε lopitalo. Nε sœur Joséphine gala mi de wena ngboo ni. Gulu kε mɔ hɔa, mɔ kpa mi gε a ni.

Nε sœur Joséphine gala mi do ina. Ma na, Joseph tika* mi tε Misyɔ i, nε sœur Joséphine bε na: "Ɔ ɔ, ε si do ina wena, Mputu i wena, ε salisa* do mi. Kɔ ma wè gɔ, nε ε ε nε, ε tika mi i mɔ" g'a ni nde.

— Ní a ina ni ma gbεa ngawi 'da wi tunumɔ ni?

Olofio : lí, we kε wa nεa we nyɔngɔ sa'de mi, nε nde a ma fanga wena, nε wa nε, nε wa a 'do li. Gulu kε tɔkɔ hulu li wala lì g'a ni. Nε wa nε, nε wa a 'do li na, ma gē kɔ fã kε la do'do, kɔ lo nyɔngɔ g'a ni nde. Nε wa nε mεka* ma, ma wè gɔ.

Nε mbe wi wili kpo dε le gε, mi Ì ti wi wili ni gɔ, tabi a genε nde, mi Ì gɔ, nε kε wa *groupe**, wa tε dε *réunion**, nε wa na: "O! Lo gε lo kɔ sɔ na, lo gbε mi gε do'do, we kε katekisi tɔ we Nzambe hã lo fai, ní a lo kɔ na, a tɔ we Nzambe hã lo fai gɔ, kɔ lo gbε mi do'do, sε nε wa fua a kɔ ngboe g'a ni nde."

Nε mi zɔ wa do li yalε, mi zɔ wa sũ, ɔ nε kε le dungu do nε gε. Nε mi tunu, nε mi tɔ na: "Zó, wa a wa dε *réunion** 'da mi gε," g'a ni nde. Kɔ mbe wi wili sanga wa ni kpo a bεa do'do g'a ni nde. A bεa na: 'Nε zó, le gbε kεnε katekisi, nε le kpa nε likambo* do nε, nε 'dɔkɔlɔ lo nyélé sε gɔ, nε lo fe nε da dɔ gε. Kɔ nε kɔ, nε nε tika* a! E gɔa bolimbisi* kɔ nε wena.' Kɔ wi wili ni a tε bε wena, a bε wena. Kɔ wi wili ni bεa nganda wena g'a ni nde." Mi tɔ hã nε mε ni.

Ní gbāa, mi nεa we kpasa nε ni, nε sango, dungu, nε wa bimisa* do wɛnɔ ni do nu wa ni, wa tɔ ma vε, wa tɔ sũ, wa tɔ 'bɔ do usu nε gɔ. Wa tɔ ni, nε nde a boe. Nε wa tɔ vε sũ na, ma sɔ na, lo gbε mi, kɔ ma wè gɔ g'a ni nde. (*Moolo* : We kε wi ba kumbu hã lo) We kε wi mó mi ɔ kɔ nε, k'a bà kumbu mi hã wa gɔ, nε wa gbε zi mi.

Kɔ mi tε zi, mi nyɔngɔ mɔ do wa iko na, mi gɔ mɔ kɔ wa, nε mi nyɔngɔ mɔ mó wa iko, nε mi fe zi. Nε mi, mi kɔ we gɔ mɔ kɔ wa gɔ. Mε mi gɔ kɔ wa a kungba tabi butu, ma suka* ia ni. Mi tεa do mbe ndambo mɔ tole kɔ tɔa 'da mi, mi tεa zi tε 'bɔ nε. Mi do ma sũ, ma tε gala mi nε.

Bon*, wa fa kumbi zāa, ma wè gɔ ni. Nε dungu, nε mbe kpo tε. A tε losambo* li engga ni. Nε titole ni, n'a tε, n'a na: "Aa mi gɔ nde, mi dεa kafe nde?" Nε mi na: "Mi nó fã kafe gɔ. We kε sœur Joséphine pekisa* zi mi na, mi tε nò fã kafe gɔ. Kɔ ma mi dεa ma, ma dε tε li kusi ni. Kɔ mɔ né, mɔ e 'da nε li we, nε mɔ nɔ," g'a ni nde. N'a le, n'a nɔ kafe sũ, nε a hɔ.

K'a nε le Nzambe, k'a nε si wá ni, n'a te do zεle. A te do nga zεle ni gba gba gba gba fai, a nyóngó mɔ gɔ, a ɔ né iko. Wa 'be a 'bia, sε nε wa e a 'do tɔa, n'a sɔ. Wa 'be a 'bia, sε nε wa e a 'do tɔa, n'a ini.

Ní do ní gbāa, nε dungu, nε a sa wá ma katekisi, n'a na: "Katekisi mɔ té, kɔ ε tɔ kε kɔ zã gε hã mɔ. We kε ε lengge zi na, ε gbε mi. Kɔ ɔ nε kε ma wè gɔ, ma zɔlɔ do'do. Nε nde a kafe mi dεa, kɔ ε nɔa, ma hã likambo* hã ε wena. Kɔ Nzambe dālã do ε wena na: 'Mɔ nε gbε sɔ a, kɔ kafe a dεa hã mɔ, mɔ nɔa do mi mɔ ni, mɔ tε we dungu nu tɔa 'da mɔ kpa, kpakɔ mɔ dɔnggɔ tε mɔ nde?' Hã ma wè do ε gɔ. Hã genε kɔ inano sũ infirmier hã hē ε

ni, ma dé mɔ kpo ɔ. Kɔ a nɛ, kɔ ɛ tɔ we kɔ zɛ ɛ hã a, k'a bondela* do ɛ, nɛ ɛ kpasa sɛ," g'a ni nde.

N'a tombo wili be nɛ a nɛ mɛ ní ni na, a tɛ, n'a sa ma a. N'a tɛ, n'a sa ma a, n'a na, a né. Kɔ a nè ɔ, a kpásá sɛ ɔ, n'a fe nɛ, g'a ni nde.

Nɛ katekisi nai: "Kɔ mɔ si, ɛ ɛ 'do mi ni." Kɔ a nɛ la nɛ, nɛ a na, ɛ né ɔ. Nɛ mi tɔ hã a na: "Ɔ ɔ, mɔ né! Mɔ né, mɔ zélé we kɔ zã a a sa ma mɔ ni. Kɔ mɔ né, mɔ zélé we kɔ zã a ni."

Ní gbaa, wili kɛfɛ 'da a, kɔ a nɛ hɔ 'bɔ nu tɔa, n'a na: "Mɔ kpóló tɛ mɔ! Mɔ kpóló tɛ mɔ, kɔ mɔ sa ma a. K'a tɛ ɔ, nɛ ɛ fe nɛ iko. Kɔ mɔ tɛ" g'a ni nde.

Nɛ a tɛ wá... wili kɛfɛ a kpolo 'bɔ tɛ a, n'a tɔ na: "Fala bɔa nyanga ɛ hɛ. Kɔ mɔ nè mɛ gɛ ɔ, n'a fe nɛ, a ɔ sɛ ngo ɔ," g'a ni nde.

Nɛ katekisi kulu ngo, k'a nɛ nɛ nɛ ni, n'a nai: "Ɛ úsú do mɔ ɔ. Lo lengge zi na, lo gbɛ wuke 'da mɔ, ma wè ɔ. Nɛ kafe a dɛa ma, kɔ ɛ nɛa losambo, kɔ ɛ nɔa ni, kɔ ɛ si, nɛ ma hã likambo* hɛ ɛ wena. Kɔ we nɛ nganda do ɛ wena. Kɔ ma wè ɔ, kɔ mɔ limbisa ɛ, kɔ mɔ sambala do ɛ, kɔ pasi 'daa ma é," g'a ni nde.

A tɔ wá wɛnɔ ni hã katekisi ni sū, ma nɛ sɔkpɔ ma ni, n'a sambala wá do a vɛ sū, nɛ ma nɛ sɔkpɔ wá ni, nɛ, sango, a nè 'bɔ lopitalo* ɔ, nɛ zɛɛ 'da a ma e. Tia di do sɔɛ gɛ, a di 'bɔ do mbé zɛɛ, a do mbé zɛɛ tɛ a. A dungu di dɛ kɔ tɔa né iko, a yènggè wá 'bɔ yali ɔ.

Mɛ ni a 'bɔ légion de Marie. Nɛ a mba zi do ongba a, wa zi zu wa né... wa a owuko zu wa talɛ, nɛ be zāgbālā sanga wa kpo.

Nɛ gulu kpasi 'da mi mi kpasa ni, tua nɛ kɛ mi ĩ ti ɔ mɔ kɔ wele na, mɔ hã mbe hã, mɔ hã mbe hã iko né ni ɔ. Tua kɛ mi yènggɛ nu tɔa 'da wa we ɔ mɔ kɔ wa, ya mi kpásá zi ɔ. Nɛ wi e zi kumbu mi na... wi ba zi kumbi mi ni ngboo ni, hã wa boe ni, nɛ nde mɔ kpà sɔ mi ɔ, nɛ nde mɔ hɔ sɔ dɛ olo ɛ iko. Nɛ ma zanga* do' do yolo ngo makambonɔ* di mɔ tɔa fai, ma hɔa ngo nɛ ni, ma mi na, mi gba mbe zu mɔ hã mɔ ni.

Nɛ nde wa hã pasi hã mi kpo dè ɔ, wa hã pasi hã mi wena. Mi yènggɛ di ni we ngawi 'da Nzambe iko. Kɛ sū ni, mi e tɛ mi kɔ Nzambe iko. Nɛ mi na, mi zú 'bɔ mɔ mó wele ɔ, mi yènggè 'bɔ ndumba ɔ. Kɔ wa nɛ gbɛ mi kɔ ngbo gɛ, mi kɔ na, wa ba mi dɛ gele fala ɔ. Mi kɔa na, mi fe dɛ tɛ dɛ, g'a ni nde... do zu li wa g'a ni nde.

Gbaa nɛ Nzambe kpasa mi, we kɛ...

– Wuke wele kɛ...

Olofio : Wuke a tɔa na... a lengge na, wa gbɛ mi do' do ni.

– A tɛa na...

Olofio : A tɛa, n'a gese sa'de tɛ ɛ dɛ tɛ olo nɛ. A isi mi né, a isi mi né... do zu, a mɔ ngo isi mi né, ɔ nɛ a i mi i ni. Ní gbaa, nɛ a la. Nɛ mi tɔ hã katekisi na: "Mɔ zɔa mɛ a dɛa ni nde?"

Nɛ a nai, ɛ zɔa ni, n'a nai: "Mi ĩ ti likambo* a dɛ ma ni", g'a ni nde.

Mbe wele kpo... mbe wuko a tɔa na: "Aa mi, ma zi na wa gbɛ mi. Kɔ wi na mó mi kɔ nɛ, a ba kumbui mi hã wa bina, gulu nɛ na, mi kpasa ni g'a ni nde."

Nɛ mi na: "Mi tɛa dɛ sanga wa do ndenge*... we dɛ na do wa iko. Kɔ né kɛ wa handa na, wa gbɛ mi do' do ni, mi ĩ ti gulu kɛ wa né zi we gbɛ mi ni ɔ. Mi e tɛ mi tambala kɔ Gale iko, tua kɛ mi tɛa, mi dè likambo* do wa kpo ɔ, nɛ mi mɔlɔ do wa ɔ. Mi kpà we do wa ɔ, mi tɛa we dɛ na do wa iko, we dungu dɛ sanga wa. Hã kɛ wa landa mi do 'dã mɔ ni, nɛ nde a, mi do wa do likambo* bina. Nzambe ĩ ti ki ni. Kɔ... ĩ... Nzambe kpasa mi ia, nɛ nde a, mi 'bɔ do ntina we dɛ sɛ mɔ do wa na, mi dā wa dā ni 'bɔ bina," g'a ni nde. Ma kɛ mi 'bana, mi dungu nɛ gɛ.

Deuxième partie

We 'da mi fio

Les funérailles

Fɔlɔ fio do e a ngo gba

Toilette du défunt et le poser sur le lit de mort

Fɔlɔ fio : *laver le corps du défunt*⁷

Zagbālāfio-Gbamboko

Fala ke wele a ia sila a nù, ne nya a ke a ɔ do a fai de ngo te ɔi kpo ni, ne kene a, a tɔ hã otala nya wa na: "A ia wá sila a nù." (A la ia, a gēa ia.) Ne wa e a gbaa, ko wa zo na nde, tē a ma gēa vē ni, fo 'bo mbe tē a ke ma ba we ba ni bina ni, ne wa so li de ko mo, ne wa holo tulu tē a vē, ne wa e a ngo kelekpa, ne wa ndo fɔlɔ a. Ko tē a sa ia ni, ne wa he'de de tulu 'da a de tē a, ne wa ba a ngo kelekpa ki ni, ne wa e a ngo mbé ne.

Tabi wa ba kungba, ne wa gu nu ne nù, ne mbata go'do ne ma siki de ngo. Ne wa ba fie ni, ne wa e a ngo ne. Wa 'dafa nyanga a ɔ a dia né ke wele a do tunu li a a dungu nù ngo mo ni. Ne wa e tɔlú 'baka a de ngo zu golo a, ne kɔ a ma bɔlɔ de ngo. Ne wa e gbālā zu kɔ a kpo te gbogbo zu a, ne wa da kɔ wa tē a, ne a dungu do dia ne, ɔ ne ke a fè go ni, se ne wa ndo a li tē a we fɔlɔ a de.

Ne wi ke a ne fɔlɔ wɔlɔ wi ni, ko a fɔlɔ mbe kuti fio go, ne ma wia na, kpasa wi ke a fɔlɔ zi fio wena ni, a a li tambala kɔ wi ke a ne fɔlɔ fie ni, ne a á te fie ni, se ne wi fɔlɔ fio a ndo fɔlɔ a de. Ki ni vē ma de tē e de ko tɔa, ne wa kpe nu ne, do gele wele do benɔ wa zó go.

Ngolo ('Bodigia moke)

Wele a fɔlɔ mbe kuti fio goe ni, ko wa sa mo hã a na: "Mo te, mo fɔlɔ fio." Ne a na: "Ɔ ɔ, e fɔlɔ kuti fio go." Ko fala ke wi ke a fɔlɔ zi fionɔ fai, a ɔ do kpasa wi, ne a tɔ na: "E hɔa 'bo kpasa, e wè te fɔlɔ fio go," tabi "E a wi na, e wè te fɔlɔ fio ni go," ne wa na: "Bon*", ko mo tē, mo é kɔ mo tē a, ko a mo ngo fɔlɔ te fio", g'a ni nde.

Ne a te se, n'a we li a te fio ná ni... a a li 'do kɔ a. Tabi 'da fala kpo, ne wa so 'bo bũ, ne a ko 'do kɔ a, ne wa tɔ na: "Mo sɔe ge, mo se fai a wi fɔlɔ fio".

Ko fala ke a te fɔlɔ mbe fio fala kpo go ni, ne kuti wi ke a i zi ti hã zā fɔlɔ fio vē, n'a mo ngo be hã a, do tele te ke a de se ni hã a do ti do ti do ti gbaa, ko ma e vē do'do, n'a na: "Li mo ɔ te fala ke e bia hã mo ni. We ke, mbe 'da fala kpo, ne owele wa kɔ se gene mo wena," g'a ni nde. Ní a, a ia kɔ wi ná ni te fɔlɔ fio ngboo.

Ku'bu fio : *vêtir le défunt d'un cache-sexe*

Zagbālāfio-Gbamboko

Fala ke wa fɔlɔ fio ia, ma wia na, wa ba a ngo kungba ni do'do, ne wa fa bunggu tabi tangge, ne wa e fio de ngo ne do talaka. Ne wa fa oēa tulu, ne wa nusu ma de fala ke a sɔ do 'dolɔ ni. Ne wa lifi fele tulu, ne wa kpo ma 'de tili a. Ne wa ba mbe bé tulu ke li ne bi a gā ni, ne wa ku'bu de ngo ne de. 'Do ne, ne wa ba dia tulu 'da a, ne wa he'de 'bo mâ de ngo ne hã a. (Lifi fele tulu ke wa kpo ma 'de tili a, wa sa li ne na, dɔa'de. Ko wa e a ko kōe do'do, ko wa ne kpe kɔ, ne wa 'bili fele ni do'do, se ne wa mi kōe de).

⁷ Par le terme "le défunt", nous entendons indifféremment un homme ou une femme décédée.

Fala ke wa 'dafa fio ia, ne wa zĩ te bɔa, ne wa ba bɔlo te 'bɔ bɔa, ne wa henze ma de te te yangga. Ne wa ba ngende 'da a, ne wa e ma de ngbala te yangga ni.

Ne wa ba a, ne wa e a de ko ne, ne a ɔ do bɔlo ne de ngo. Ne wa 'bili be te bɔa, ne wa a nyanga a de ngo ne. Ne wa kpo fele te zugolo a bɔa ne, ne wa ba nu fele ni, ne wa kpo ma te nzò'dí tɔa (fala konde tɔa ngboo ni), tabi te ngo nu tɔa. Wa de ni, we ke te ko kò mɔ ni, wa fi fio nù fi go, ne nde wa e a, ne a dungu né ke wa ia do a nza nga ni.

Fala ke gele a ma te lèkpé lèkpé wena ni, ne wa wa zõ, ne wa sa'ba, ne wa fi gele a. Wa kpo 'do gele a zĩ takpa, ne ma ngo gele a.

Wa dɔlo nwa mánggá gbàngànyà, ne wa gulu do we, ne wa lɔmbɔ do nu fie, na dɔa de ni, ko ozĩ wa le ko nu a go. Wa de ngùbà (tulu le), ne wa ze do mbélà, ne wa e 'do mangga ni, ne wa enze do ma, na dɔa de ni, ko zĩ lé 'bɔ go. Ma e, ne otala wino wa te, ne wa linggi a takpa, ne wa ndo he kɔa de te wɔlo a de.

Fala ke wa ia a ngo gba ia, ne wa sa mɔ hã wuko 'da a (tabi wili a), ne wa 'be nu kɔ a, ne wa te do a na, a dungu nù ti gba ni, tabi a kũ de ke zã wɔlɔe ngo gba ni de.

Ngolo et ses conseillers ('Bodigia)

Cons : Ke wa ia zi kuti fio ko tɔa dati i ni, ne wa zĩ gbà te gbogbo yangga do ngbe ɛ. Ne wa zĩ mbe te gbà, ne ma mba do te yangga, se ne wa de, ne wa e fie de ngo ne de. Ma hã ni.

— Te kpo iko?

Cons : Wa zĩ bɔa! Ne te yangga te me 'bɔ bɔa. Ne wa mba, ne wa henze, se ne wa henze mbé te ngo gele ne, ne wa e fio de ngo ne de... né olo li ngende ni.

Mbe menɔ wa de 'bɔ ma 'da fala wɔlo 'bana ngo gba ni

Que fait-on encore pendant que la dépouille mortelle se trouve sur le lit de mort?'

Ngolo et ses conseillers

— Ne mangga gbanganya, wa de do ge?

Ngolo : Gbanganya me a ke oyaa le wa nó zé, ne ma unu ka ka ka ni. Sɔe ge mbe kpasa wino wa 'bana nɔ ne. Wa mi ma mi. Fala ke wele a do mbɔlo, ne mɔ ba ma iko, ne mɔ gulu do we, ne mɔ zĩ zõ mɔ. Ko mɔ zĩ, ne mɔ zafa fala kpo, ne ke sɔ zu mɔ ma dīlī sɔ wena ni, ne zu mɔ ma hasā.

Ne ɔ ne ke ma unu wena ni, ma ke wa de... tako na ozĩ wa we te te ma, ma ne unu wa ni, ne wa yu iko, wa kɔlo 'bɔ kɔla go.

— Ne wa gulu do we, ne wa de ge?

Ngolo : Wa gulu, ne wa kpīlī de ko zõ wi. Sɔe ge mbe kpasa wino wa 'bana de ne. Fala ke mbe kpasa wi a nɔ ma fai fai ni, ko gene ko mbɔlo bà go, ko a nɔ te me ma ia, ne ko gele a mbɔko. Ko ko'do ke a ne ko'do sɔ mbɔlo ni, ne ko'do ko gele a ma gbɔlo mbe, ne a dungu vë a dia iko.

— Ko ke 'da fio ni, wa de ngboo ni a ge?

Cons : Wa lɔmbɔ de nu a iko, tua we zīnɔ. Ke dā ne 'bana te unu nza nga ni, ngawi ne ma 'bana fai ni, ne zīnɔ wa kóló 'bɔ do nu a go. We ke ma te sɔ dati, ne me ma unu sɔ dati me a nu le do ozõ le. Ma ke 'da oyaa le wa ba zé gbanganya, ne wa lɔmbɔ do nu fie 'da wa.

Ko sɔɛ ge di ni, ɔ ne ke otɔno boe ni, ma wia na, ki ni wa ba tɔ, ko wa a 'do li nde, ne wa 'ba nu a, ne wa a 'do gogo a vɛ, ne wa zĩ 'bo mbe ko zɔ a. Ne nde go a, zĩ a féngé tɔɛ goɛ ni, ko wa tɛ, ko wa meka we ko 'do gogo a, ne nde wa kóló 'bo ne go, ne wa yolo nu 'bo tɛ ko zɔ a 'bo go.

– Ne ngùbà me a ge?

Cons : Me a tulu te! Wa ze zi ma do mbela. Wa sa li ma na gbamɔsanggele. Ne wa e 'do nwá gbanganya, ke 'do nu fie ni, we henze do ma. Ma ɔ tɛ 'bo ɔ ne wa henze do tuluno ni.

– Ke wa ia fie ngo gba ia, ne kene a dungu i do?

Ngolo : A dungu tɛ ti gba. Ne nde wa ĩ na, we ke wa do wili a, wa móló zi wena. Ko tabi wa mólá zi fai, ma ke wili a fia, wa ia a ti gba ia, ne nde nguli tɛ wili a ma hulu sɛ tɛ tɛ a tɛ ti gba nù nga ni.

– Ngúlú me a ge?

Ngolo : Ngulu me a fala ke fio a ma ngo mbulu ne, ne fala tɛ a ma ngo unu ne. Ne fala ke fie a ma ngo hulu ne, li tɛ fie ma hulu ne. Hã fala ke wa e wuko tɛ ti gba, ne nguli ma ngo hulu tɛ wuke, hulu tɛ wuke.

Hã fala ke wa ĩ zi na, wuke a kɔ zi osia a wena, a dungu do wili a, a kpà zi we do a go, a wele zi we de wena, ne wa na, a kũ, ko a ɔ do ngo gba i, a ɔ do wili a ngo gba mɔ. Do fala ni, ne nde go a, li ke ma hulu sɔ 'bo tɛ a, ma húlú sɛ 'bo tɛ a go. Ne ma wia na, wa e ua kpana nù nga, ne li ma mɔ ngo hulu tɛ ko ne.

Ki ni wa kɔ gene a wena, ma ke wa tɔa na, a kɔ zi gene wili a wena, ma wia na, a kũ de kpele wili a, a ɔ de kpele wili a de ngo gba mɔ ni.⁸

Do wɔlo fio únú go ni, ne wa de ge? : *que fait-on pour chasser l'odeur de cadavre?*

Mbalingɔnda Veronica

Wa a tɔɛ 'do li, ne ma ne yeke do'do, ne wa a ma ko zɔ a, ne wa a ko nu a... ĩĩ... a ko zɔ, ne ma la de zã zu a i. Ne wa a ko nu a vɛ. Ne wa de fila nɔɛ, ne wa fele ma kɔ a, ne wa fele bula li fie sũ, ya ne nu a únú sɛ go.

Gulu e fio ko tɔa tabi ti da we ge nde? : *pourquoi poser le défunt à l'intérieur de la maison ou sous un hangar?*

Zagbālāfio-Gbamboko

Oyaa lɛ wa kɔ zi na nde, wili kefe tabi konduka wa zɔ tɛ fio go. Mba go, wino na ni, ɔ gbaa, ne wa fi sɛ we fio kefe wa, tabi wi nu fele kula ke wa lia ba ngba wi kɔ ne ni do gbese (tɔɛ) tɛ 'da fala dea sa masɛ ko.

Oyaa lɛ wa kɔ zi 'bo na nde, obe wa zɔ tɛ fio go. Mba go, fala ke fio a fia, ko a hana gbaa, ko a ɔ kpùù, ko be zɔ a ia, ne 'do ne, a fi sɛ we ne ko ongba beno do 'da fala dea sa.

Bɔa ne, fala ke be a zɔ tɛ fio ia, ko a si tɔa, ko a ɔ yala, ne a yala sɛ fie ni fai, ne a he sɛ mɔ do li yala wena. Ne be ni a de kili le tɔa.

Kino ma ke ma hã zi lingga we hã oyaa lɛ na nde, wa tɛ è fio do nza goɛ ni hã ni.

⁸ 'Boyele-'Bokpalɛ : Ndasa koso : Fala ke wa 'dafa fio ia, ko wa zɔa na nde, wa gu ngbo kpakulu zu a, ne mɔ ĩ na nde, wi ni a zi a wi gbɛ owele, a zi a wi tunumɔ. Wa nyongo mako, ne wa fúlú ĩ ne, ne wa ko ma ngo 'baka fio ni do sanga li a na, owele vɛ wa ĩ na nde, fie ni a zi do te bolo fio tɔa zã a.

Gulu ke konduka a te zò te wolo kefe wa go we ge nde? : *pourquoi les belles-filles ne peuvent-elles pas voir la dépouille mortelle de leur beau-père?*

Welenu ('Boyele)

— Mi 'bo do mbé aka we. Le zo na, 'da oyaa lo, fala ke kpasa wi ko nu fele kula a fia, ne wa kekele tabi tē a do bunggu, ne wa k' na, konduka wa te zò tē a go, we ge nde?

Welenu : Zi dati 'da oyaa le, ne yaa le fé, ne wa kélé ke tē a do tulu vē, do bunggu, na do wili kefe do konduka wa zó tē a go. Ní fai ma 'bana do ne ti a do li wese soe ge le ne ge. Na konduka wa te zò te baa le go, wa te zò te naa le go, ma 'bana do li wese soe ge. Me a bele go, me a gbālā we.

Gulu ne na, konduka te zò tē a go ni, we ke konduka zó tē a, n'a bā ne we duzu de do dele mó a, nde li kefe gbó ne do a. Gulu ne a ni, do wolo kefe a ó na wolo be go.

Gulu ke ze 'da oyaa le, wa ne mi fio, ne wa ndaka obeno de ko tōa vē we ge nde? : *pourquoi, jadis, les enfants ne pouvaient-ils pas être présents à l'enterrement?*

Welenu : Wa ndaka wa na, do wa sí tōa, hā wa zó hi fie, hā wa yálá ma go, do wa zó hi fie, hā wa yálá ma go. Ne ma wia na, wa lé tōa do'do, ne wa bá fie, ne wa mi. Gulu ke wa ndáká zi do wa ge a ni.

— Mi ne aka ne we gulu ke oyaa le, fala ke wele fe, ne wa dé zé gba 'da a do ko tōa, ne wa é do ko tōa, tabi wa é do ti da ni we ge nde?

Welenu : Gulu ke wele fé, ne wa de da do ko tōa, ne wa é, ne wa é do a we duzu ke na, dōa kolo té, hā ma á tē a go. Do fala ke kolo bina, hā wa k' we e fio ko tōa go, hā da boe, ne wa 'dafa gba fie ni de ti da ni, de ngo fie ni, we duzu kpako na, ma hā ti gélè de te ngo fie ni. Se ne owi na 'da fio vē wa ne dungu de ke zā a ni, wa te dūngù de li wese go. Gulu e fio ko tōa do ti da ma a ni.

S'ò b'òlò d'ò z'è ngà

Danse avec accompagnement de bruit métallique rythmé

Zagbālāfio-Gbamboko

'Da oyaa le, mbula nu Gale ke de ngangga ge ma zi bina. Ma ke wa he zé fion' 'da wa do zuma s'ò bolo. Owi wilino wa kala dugbu do konggo do zà do ndónggá, ne wa ze do ngbe e te ga zuma do yo yola de ngo fie ni. (Ze ngoa⁹)

Owukono wa yo ta me 'bo yola fala ne kpo do owi wilino, do k' ta me 'bo zuma ne, ne do ze ngoa do wa fala ne kpo.

Ngolo ('Bodigia moke)

Ze ngoa me a ke wa ba tōa nu mō, tabi kongge né, a 'be do gale k' a, ne a ba ke ge, a ba tabi a dugbu, ne a mō ngo ze te li mō bolo tabi kongge, tabi me a za, tabi me a ndónggá. Ne a 'be li kongge, ne a 'be dugbi ni, n'a mō ngo te ze ma ngo ngo ngo... ngo ngo ngo... ngo ngo...

Do fala ni, ne nde go a, a yolo né, ne a zī nyanga a nganda wena. K'a mō ngo te ze ma, ne nde go a, n'a ma ngo tana ze ze ni. Do fala ni a mō ngo te ga zuma. Mbe go a ga zuma s'ò bolo ná ni, a t'òlò li onya a.

Mbe go, o ne fio ná ni, wa nea zi gaza ko butu do a fala ne kpo, ne a t'òlò li onya a ke wa zi ko butu do a ni. Do fala ni go a, ma o na hia k' a ni. Ne mbe go, ne mili k' a ala li a, ne a ma ngo

⁹ zè ngà : *faire du bruit rythmé en frappant une herminette, une houe, etc. avec un morceau de fer.*

ga zuma nganda wena takɔ na, ɛ fo 'bakonɔ sɔ li lo ni, kɛ lo he sɔ kɔa hia ni, nɛ 'bako ma fo tɛ ɛ we zuma sɔ bolo kɛ wa tɛ ga nɛ ni.

Ma be na, wa hã di balɛ hã nya wa, tɛ dɔnggɔ di nya wa na, lo zi do mɔ, kɔ mɔ la lo. Nɛ wa mɔ ngo tɔ di, kɛ lo yɛnggɛ zi do mɔ... tɛ ga ma do zuma, g'a ni nde. Nɛ nde gɔ a, ngɔa ma hã ni.

Zã kɔ fio

Creuser la tombe

Ba kumbu dati zã kɔ fio

*Faire des incantations avant de creuser la tombe*¹⁰

Zagbãlãfio-Gbamboko

Fala kɛ wa hia fio gbaa fala sa, nɛ dati kɛ na, wa zã kɔ mi do fie ni, nɛ ma wia na, tala baa fie (wi wili kɛ a fia) tabi kula a, wa mba ngba wa bɔa nɛ, nɛ wa tɛ. Nɛ tala baa a ni, a ba wala zã do kɔɛ ni, nɛ a tɔ na: "Fio a fia gɛ, ma yula ngo yali zamɔ 'da a kɛ a yɛnggɛ ni nde, nɛ kɔɛ ma hɔ we. Kɔ ni gɔ, kɔ wi a wuko 'da a, kɔ a mba do ogele wi, kɔ wa gbɛa a nde, nɛ wa kpa lokobolo" (tabi kɔɛ zu'du...)

Fala kɛ wa zã kɔɛ, kɔ ma hɔa we, nɛ nde a fia we yali kɛ a yɛnggɛ zamɛ ni. Kɔ fala kɛ kɔɛ hò we gɔ, kɔ wa kpa lokobolo, nɛ nde wi a kɛnɛ a do ogele wi wa a wa gbɛa a. (Wa zã, kɔ lokobolo wè nu wàlà talɛ gɔ, wa dumu nùì do wala fala kpo tabi bɔa, nɛ wa kpa ma iko.)

Fala kɛ wa ï gulu fá mɔɛ 'da wa ia (kumbu), nɛ wa usu we nɛ dɛ kɔ zã wa, 'bɔ na nde fala kɛ wa mi a, kɔ fala sa do tutole, sɛ nɛ li wi nɛ ma hɔ nza de.

Ngolo et ses conseillers ('Bodigia moke)

Ngolo : Dati ba kumbu ngo fio, nɛ wa tɔ na, pala kɛ wele a dɛa mɔ do fie, kɔ wa zã kɔ, nɛ wa kpa sɛ mɛ ná ni, li nɛ a lokobolo ni. Kɔ we takɔ wa ingi na, lokobole kɛ wa ba do kumbu ni hã ni, nɛ wa nɛ sɛ we dumu nùì kpo, kɔ wa nɛ ba dɛ ngo kpo, tabi bɔa, nɛ wa nɛ sɛ we kpa dɛ ngo gɛ iko... bɔa, nɛ wa kpa.

Hã fala kɛ wa kpà gɔ, kɔ wa zã di kɔɛ ni gbaa, kɔ wa kpa 'bɔ mbé nɛ dɛ gɔtɔ i ni, ki ni mɛ a ngbongbo lokobole a ni gɔ. Ki ni a gele mɔ iko. Ma wia na, wa kpa lokobole dɛ ngo nga, nɛ ma hɔ we dɛ ngo wi ba kumbu.

– "Fa fala mɔ" do "Ba kumbù" ma wia kɔ?

Ngolo : We kɛ, fala wa nɛ fa fala mɔ ná ni, nɛ wa ndo ma 'bɔ do kumbu. Lɛnggɛ wa tɔ ma ni, ma ɔ nɛ kɛ wa ba kumbu ni. We kɛ ba kumbu tɛ wi ma do gulu nɛ bɔa.

Kɛ na, lo tɔ kumbi ná gɛ na, fala kɛ mɛ ná gɛ ma ɔ do ngbongbo mɔ nde, nɛ ma we do kɛ, tabi mbe gɔ, fala kɛ mɛ a zã kɔ gɔ, ɔ nɛ kɛ wele a nɛ zamɔ takɔ na, a da galĩ, tabi a gbɛ sa'de nde, a ndɔ bili ni, n'a na, mɛ gana a gɛ, ma yolo tabi tɛ kɔ wi nanɔ 'dɛ ɛ nde, nɛ bili 'dɛ ɛ gɛ, ma bá sɛ dati a wili sa'de. Kɔ ní gɔ nde, nɛ ma bá sɛ mɛ a naa nɛ. Nɛ fala na ni, ki ni a ba di olo li kumbu ni.

Nɛ bɔa kumbi mɛ a kɛ na, fala kɛ tabi na, ɛ a ɛ zu mɛ ná gɛ nde, kɔ wa tɔ dɛ ngo ɛ na mɛ gɛ ni, nɛ ma wia na, ɛ fɛ. Kɔ fala kɛ wi tɛ 'bɔ wi a ɛ gɔ, nɛ da dɛ kɔ ɛ fé gɔ.

Ma ɔ nɛ olo li sambala na: "Gale gɔ nde, ɛ tɛa do mɛ gɛ... bili 'dɛ ɛ gɛ ɛ zù ma zu gɔ, ɛ dè do ma né gɔ. Kɔ ma ɔ nɛ mɛ ná ni, nɛ ma wia na, ɛ kpa do nyɔngɔmɔ do omɔ yali 'dɛ gɛ. Kɔ fala kɛ tabi ɛ zú zu nde, sɛ nɛ ɛ tɛ kpà mɔ gɔ de." Nɛ ki ni ma ɔ nɛ olo li kumbu kɛ a ba ma ni.

¹⁰ Il s'agit de paroles prononcées pour savoir si, oui ou non, le défunt est décédé d'une mort naturelle

Ní a kumbi ni ma ɔ ne olo li sambala ni. We ke tele te sambala ma bo'a: "Owino wa te 'do e tako na, wa de mo do e ge... zeleme te e ge, ko Gale, fala ke mo ingi na, e e 'danga mo wena, ne e fe te zeleme ná ge. Ko ní go nde, ko zelemo ná ge, ma yolo te 'bo te i do nde, ma wia na, e kulu ngo li zeleme ge," g'a ni nde.

Ní a kumbu 'da oyaa le ni, ma zi olo li sambala ni.

Cons : We ke na, e e gbe fio wi a e nde, ne olo a ge, ne e fé. Tabi e wi a e wuke nde, e e gbe wili e na, tunumo zā e... tabi e wili e nde, ne e fé te 'bo, e te ò olo a go. Ki ni a ba kumbu te wi. Ne fa fala mo ma te 'bo na, fala ke wi 'de e fia do'do, ne e ne 'da wi de ina, ko e i ti wi gbe wili e, tabi kene e nde, ne e i ti ne. Ya ki ni a fa fala mo, tabi sō.

— Ne 'banga te ke 'da ba kumbi ni mba, wa de zi 'bo gele mo dati zā kōe nde?

Laurent : Bon*, dati zā kōe ni, ɔ ne ke mo aka ni ma ke. Fala ke wuke fia ngenggele wili nde, ne onya wuke ni wa na: "Bon*, mo wili a, fie nya lo fia ge, gulu ne na ge nde?" Ne wili gese ta 'bo na: "Bon*, ko ne é kumbu kōe wa zā ni, tabi ma yula nu tɔa 'de e nga nde, ne ne i se ma. Ma te 'bo 'de e nga bina, ma yolo te 'bo gele fala, ne ne i se ma."

Se ne wele fie ni ngboo, ɔ ne obaa a, onaa a, wa mo ngo tō na: "Fie mo fia de nu tɔa 'da wili mo ge, ko me a nga fio na, wa gbea mo do tunumo nde, ne lo kpa lokobolo. Wa ne zā nu wala kpo, ne lo kpa lokobolo. Ko me a nga fio go, me a te me fio tɔa nde, ne ma ho we." Ko wele fio wa ba kumbu ni vē, ko wa ne zā kō de nu tɔa 'da wili a nde, ko wa zā tabi nu wala kpo, bo'a, ne wa anga de nza, wa zā 'bo bo'a, ne wa anga de nza, ko wa kpa lokobolo, ne wa na: "Me gbe a ni me a tunumo." Gulu ne zi hā ni.

— Ko wa kpa lokobole ni, ne wa de ge?

Laurent : Wa kpa lokobole, ne wa e ma ni. Ko fala sa olo ke wa mi fie ni, se ne wa mo ngo tō wá na: "Lo ba kumbu fio na, me a fio tɔa nde, ne ma ho we. Ko me a fio tɔa go, me a fio tunumo, wa gbea te 'bo boko 'da le nde, ne lo kpa lokobolo..." Ne wa na: "Ne nde mo wili a, mo zó, me gbea a ge, me a tunumo, me a tunumo!" Ma zi hā ni.

Charles et Veronica

Charles : Fie a fia ge, ko ma ɔ do wi tunumo, ko a a nyongo a nde, ne le kpa lokobele. Ko fala ke me a wi tunumo go, ko ma ɔ do mo zamo, ne kōe ma ho we.

— Lokobele ni ma ɔ ne?

Charles : Lokobele ni ma a 'bua mo. Ma ɔ ne tinda ni, 'bua tinda. Wa kpa kpā tinda, be sekeke tinda ke wa ɔ be silili ni. Ne wa ɔ de ko be tɔa mó wa ti nù i. Ne nde tɔa ni, 'do ne lo wena, ne ma moko túsù túsù. Ne wa ɔ de ko ne i, ɔ ne olo li dolokusi ni, ko obe sa'de wa 'bua be de te ngba wa vē, ne wa ɔ de ko ne.

Ko wa ne zā ma di ni, ko wa ne zā kōe, ne wa kpa lokobele. Ko wa ne gbutu sanga ne, ne wa kpa obe tinda ko ne... be osa'de ɔ ne tinda ni ko ne.

— Ke wa 'bana do tunu li wa?

Veronica : Iĩ, wa 'bana do tunu li wa, ne wa ɔ de ko ne ni.

Charles : Ne lokobele ni, ne 'do ne á fēa.

— Ne ma ɔ ne be zu'du mo ni?

Charles : Ma ɔ ne be zu'du mo... ke zā ne do kō, ne ma ɔ de kpo kpo kpo de ko ne mo né. 'Do ne lɔa sīi, ne ma ɔ de gbogbo ne ni. *Veronica* : Ne be wòlò ko ne.

– Kε wa tō na, fio gε mε a mɔ zamo ni, gulu ki ni na ge?

Charles : Fio a fia gε, mε a mɔ zamo, tua kε a kpa gba sō mɔ zamo i, ma kε a fia we nε.

– Ɔ nε gbale? *Charles*: Ɔ nε gbale ni.

Wa zā zi kōε ni i do? Oū creuse-t-on la tombe?

Monzabana Laurent

Laurent : Mε a wi wili, nε nu di 'da a, kε a zī ngambe kō a né ni, k'a fia nde, nε wa na: "Bon*, a a wi wili, k'a fia ni, nε ngambe dé ni, wa zā kō dε gulu ngambe dε nu di 'da a ni." Nε wa zā dε di ni gbāa, nε wa mi a dε di ni.

Ko olo ki ni gbāa, ko kεnε a fe nde, nε wa zā 'bo kō kεnε a dε ka zā zuni 'da a ni, nε wa mi 'bo do kεnε a. Ko be nε a fe 'bo nde, nε wa zā 'bo kō a dε kpo pala ná ni. Wa sa zi fala ni na, nu di.

– Ko fala kε wuko a fe dati?

Laurent : Iī, nε wili a tō sε na: "Wa zā kō kεnε ε dε nu di 'dε ε ngboo." Kε 'da Kanza tε Ngelenga gε, wa zā kō kεnε a dε nu di 'da a ngboo.

– Nε wi zā kō a wio? Kε 'da oyaa nε zi ni?

Laurent : Kε 'da oyaa lε zi ni, fala kε mε a kpasa wi, ko a fe nde, nε wa na, wili kεfε a wa tε, wa zā kō a. Ko wili kεfε a wa tε 'bo wi kε nu wa ba wena nde, wa tō wala gεlε wena nde, nε wa na: "Owili kεfε wa tε zā kō a go. E ko zagbālā beno 'da a, tabi zagbālā beno mó nya a wa té, wa zā kō a." 'Da oyaa lε zé dati gε a ni.

Wa zā zi kō fio tεlε tε nε nε nde? Comment creuse-t-on la tombe?

Laurent : Wa zā zi kōε ni, nε wa sa li nε na "'dànggò"¹¹. Ko wa zā 'danggo, nε wa zā 'da bɔlo nε gbāa, ɔ nε kε 'da ma'bayano dε gε, nε wa εlε. Nε wa sa li mbé nε na "εlε kō".

Wa zā ni gbāa, nε wa e kpingbi bɔa tabi tale tε ko kō. Nε wa zā kō ni gbāa, nε wa εlε dε kε zā nε gbāa, nε wa e fio dε ko nε i mɔ, ɔ nε tε tangge né mɔ mɔ ni. Nε bɔlo kōε 'danggo ni ma ɔ dε dε.

Ko wa ia fie ko εlε kōε ni do'do, nε wa mɔ ngo na te dε nu nε gbāa, nε wa mɔ ngo fo nù dε ngo nε vε dε fala gε iko. Nε fio ɔ zu a kpo dε i mɔ ni.

Cons : Fiono zi dati 'bo, kε 'da oyaa lε zi ni, wa zā zi kō ɔ nε kε wa e a ko ma'baya ni go. Wa zī 'bo te né, nε wa 'dafa ma, nε wa kala gbá kombo zī, nε wa zī tε nε. Ko wa nε pi fie dε ngo gεlε gbá kombe do'do ni, nε wa zī tε nε sū, nε wa nε, nε wa wa zō, nε wa a zōε ka zā fie ni sū, sε nε wa mɔ ngo da nù. Nε fio ɔ tε 'bo ná mɔ dε gε ko li'baya ni. Ma hā ni!

Zagbālāfio-Gbamboko

Wa zā kōε kε wa nε mi do fioe ni do bɔlo nε dε nù, nε nu konggolo nε ma ɔ nalε. Fala kε wa zā, ko ma 'du ia, nε wa εlε ma εla. Nε wa ba fioe ni, nε wa e a (usu a) dε ko εlε kōε ni, nε wa 'bili te kombo, nε wa gba sanga nε, nε wa nā ma dε tε nu εlε kōε ni, sε nε wa ndo anga nù dε 'do nε dε. Fala kε te kombo bina, nε wa 'bili te gba nzinga, nε wa nā ma 'do nu εlε kōε ni. Tε ko kō mi do fio, ma wia na, wa ba ngende, nε wa e ma i mɔ, sε nε wa ba fioe, nε wa e a dε ngo ma dε.

¹¹ Kō 'dànggò = mε à kō fiò kε wà zā, nè wà élé mà dò 'bàlò zā nè, wé ùsù dò fié dé kō nè; kó 'dà fàlā kε wà élé dò 'dà bɔlò nè ni, nè wà sá lí nè nà, élé kō : *tombe avec alcôve au flanc où on dépose le défunt.*

Wa zā kō nē wa ēlē do 'danggo, gulu ki ni nai?

Pourquoi creuser la tombe avec une alcôve?

Kpalafio Charles

Charles : 'Danggo ma... wa zā kō ni gbaa, ma hō dē ti nu do'do, nē wa 'donggo gbaa nē ma 'du. Nē wa dē fala dungu dē i mō vē, nē wa ba fie, nē wa le do a, nē wa usu a i mō. Nē wa zī kombo nu 'da a vē, nē wa so nū dē tē 'do kombe i, nē nde nū ma hō 'da fie i go. Nē a dungu do go'do a dē kō 'danggo i.

Nē ki ni wa sa li nē na, kō 'danggo, tabi ēlē kō. Wa ēlē do 'danggo, wa mi a do 'danggo... wa ēlē a do 'danggo. Wili kēfē a nganda wena, nē a zā kō do 'danggo, a 'dafa fala mi kēfē a de wena, tua kē a zā kō do 'danggo, nū hō sē tē a go.

– Wa sa li wili kēfē tē nē we?

Charles : Wili kēfē, tua wa kō zi na, wili kēfē wa a wa zā kō. Nē wa na: "Nē 'dáfá kōe fie kēfē nē do dia nē, dō a dē ni a ma zú'dú go."

– Kō wa tōa hā mi na, fala kē ze le ngba wi do kēfē a bina, nē wa bē na, wili kēfē ni wa tē zā kō go.

Charles : Fala kē wili kēfē a tō 'dā we, a dā kēfē a wena, ya a zó sē tē fie go, nē a zā sē 'bō kō fio go. Mbe go, nē dati a kēfē a tē fē go, n'a tō na: "É fe ia nde, nē dō mō zā kō ē go. Mō zā kōe, nē ma zu'du nē. Kō mō dungu kē zā ē, nē gba kolo ma tē sē wena. É kō na, mō zō da li ē go, tua kē mō kō gēnē ē go. É nē we zō mō do be 'dē ē, ya mō kō go fai. Kō ní a, zā ē kō mō go. Ma wē na, mō zā kō ē go."

Kō fala kē kēfē a fe ni, kō wili kēfē a ni nē we zā kō a nde, nē nū ma gbini, nē ma zē a.

Tabi wa ēlē ma ēla nde, nē ma gbini, nē ma zē a kō kō i. We kē sanga tē ngba a dē zi do kēfē a ngboo go.

– Ní a fala kē wili kēfē ze le ni, nē a dē nē kili?

Charles : Fala kē a ze le ia, nē gele wino... onya fie, wa tō na: "A tōa zi na, dō mō zā kō ē go.

Kō ní a mō tē zìlì kō kōe, kō ma hā pasi hā ngba mō go. Mō dúngú gele fala."

– Nē wi zā sē a wio?

Charles : Nē wi zā sē a wele kē li a mbo mboka ni. Tabi ogele wele kē zā nē boe, nē wa a wa zā nē de.

Kō wele kē a kō kēfē a ngboo go ni, nē kēfē a tō sē na, fala kē a le we zā kōe ia nde, nē kōe ma zù'dú nē, ma gbini nē dē ngo a, nē ma gbē a. Nē wa nē ze le nē ia ni, nē wa na, a tē dungu kē zā fie go... kē zā fio kēfē a go.

Liwolo ('Bombili 23.12.92)

Kō 'danggo mē a kumba kō. Wa zā kō gbaa, nē wa kombo fala kē wa nē mi do fio ni. Nē wa kombo fala ni kombo korr ni. Nē wa zā ngbu ki ni, ngbu ki ni, ngbu gbaa, nē wa 'dafa ni 'dafa gbaa, ma we, sē nē wa ī ti ba fie, nē wa le do a, nē wa e a fala ná ni de. Gulu kō 'danggo gē a ni. Nē kē dē wa zā hau 'diko ni, wa zā zi kō fio hau go. Wa zā zi kō 'danggo, wa kombo zi kō kumba né ku'bu ni. Wa zā ni gbaa, nē wa sutu fala sutu né ku'bu ni, nē wa e fio do 'di mō né.

Marc : Mbe 'dafa fala kpo, nē mi zila zi na, zé 'da oyaa nē wa ndua zi zā kē ngo gē tē 'bō korr ni...

Liwolo : Ī, wa dē ni, wa zā korr ni, kō 'danggo wa zā korr ni, sē nē wa ī ti gu nē, gu nē gbaa, nē wa mi fio dē i mō ni, nē wolo kō i nga ma ɔ mpamba* 'diko.

Marc : Nε ke i nga ma ɔ te 'bɔ korr ni?

Liwolo : lĩ, ke i nga ma ɔ korr... dati ke gbàà ni ma nε korr ni gbaa, kɔ ma nε yu do 'do ni, nε wa 'donggo kōē 'dungga. Ma ɔ nε ke, mbe wa nε zā nε te fala le dungu do mɔ gε, nε wa mi fio né kɔ tɔa i mɔ, nε wa mi wolo kōē i nga nε ni.

Yenggele fio¹²

Traverser le village avec la dépouille mortelle avant de l'enterrer

Zagbālāfio-Gbamboko

Wa to 'dɔ'dɔkɔ, nε wa te, nε wa fi gele fie ni, se a gele a ma nganda de. Dati ke na, wa ba a de nza we yenggele a ni, ma wia na, wa te, nε wa te te 'baka a bɔa nε, nε wa gboto a, kɔ fala ke wa zɔa na nde, go'do a ma kulu ngo dō dō ni, nε wa ī na, fie ni a dīlī ngboo gɔ.

Wi ke a nε ba fie ni, a te, nε a 'be a de ngo, nε a e a li kpénggélé (kpíkílí tabi lí gbílí) kō a, nε a hɔ do a, nε a e a zu 'baka a, nε a zī a do nu tɔa do 'do, nε a la do a si gɔtɔ tabi si ngo. Nε a gili tē a, nε a ba 'bɔ do a si mbee sɔkpɔ le 'dī, se nε a nε do a de nu kōē we ba a hā owano kɔ kō mɔ ni na wa mi a de.

Wa yenggele fio ni we be na, fie ni a zɔ tala 'da le ke ma kua a ni. Yenggele fio ma zi a sambala 'da oyaa le ke wa sambala zi we fio dati mi a ni. Wa 'bili zi nyaka zamɔ ke li nε a 'dɔ'dɔkɔ, nε wa fi gele fio, se nε wa 'be te nε, nε ma ngbala gele fio ni de ngo, se nε wa yenggele do a dati ke na, wa nε do a we mi a ni. Tabi wa zu'du zō do liā nε, nε wa to ma tua, nε li du nε ma ɔ bɔa, se nε wa fi gele fio de.

Wi ke a nε ba fio we mi a ni, ma wia na, a gbε zula ke wa sa li a na "nditɔa" ni. Nε a e a, kɔ fala sa, nε nde a hana. Nε a nε, nε a zε afe te ndēlē, nε a gi, kɔ ma gbala, nε a ba fia nditɔa ni, nε a fi a 'dɔ nε zō. Nε a ba a de nza, nε a so fū, nε a hunu do bangga, nε a nɔ, se nε a kulu ngo we nε we ba fioe ni de.

Fala ke a dɛa omɛnɔ ni vē ia, nε nde wele kpo wé se te ba fioe ni kō a fala kpo gɔ.

Wi ba fio, kɔ a do liā te kònggò, kɔ wi ke a ta mε 'bɔ do liā te zakanga boe ni, nε a te se, nε a lo fioe ni kō wi ke a ba a ni, nε a la ta mε 'bɔ do a we yenggele a.

Wi ke a ba fio, nε a la do a, nε nde owino wa nyεle do a nyεle fai, nε a ma ngo he mɔ: "Húu mi, hú mi," ni, nε a la do â... tabi 'bɔ do te "gòvī".

Linganda André ('Bokada-Songbo)

Mbe nε, nε wi ke a a ba fie nza nga ni – we ke 'da fala ogaza, nε wa sa li nε na "wa yenggele fio yenggela" ni – wi ke a ba fie ni, nε mbe mɔ de, nε a yolo i mɔ, nε a te yu do fie ní gbaa, nε a la owino ke wa te te de 'dɔkɔlɔ a ni, nyεle wena ni.

Nε nde wele ki ni, mε a wele ke di ni, a nε nε we fa mɔ we de do nu zī ina ba fie kō a de te nε g'a ni. Nε mbe, nε a yolo do fio do i mɔ, nε a yu do fio ni gbaa fai, kɔ a nε nε we hɔ te nu kō nga dati ni, nε a le kɔ kō i do fio do ti. A nε hɔ nu kō nga né ni, wa nε gbanga nε, nε nde gɔ a, a lia kɔ kō i do fio. Nε kpo kpo a kpo ni a a 'dafa 'bɔ fie vē.

Nε we ke mbe a fa na, ε nyongɔ ti ku fie ni, nε mbe nε a ba, nε a sa'ba ma do nu tulu tē a – we ke 'da fala 'da okpasa winɔ zé ni, wa he'de zé kupe gɔ – nε a sa'ba ma do nu tulu tē a, n'a hɔ do nε, takɔ a si do nε, we gi do mbe ina ba fio kō a.

Wele ke a yolo do i mɔ, k'a yu do tē a do fio gbaa, k'a mi fio do tē a, mε a wele ke a fa na, ε nyongɔ ti ku fio, kɔ ε ba mbe mulu tē a, kɔ ε si, ε gi do ina ba fie 'de ε, we do ke na, do 'do fala, kɔ ε mɔ ngo ba fio ia, ya a dīlī ti kō a gɔ ni.

¹² Yènggèlè fiò : *avant de l'enterrer, un homme prend la dépouille mortelle sur l'épaule et traverse ainsi tout le village de gauche à droite en guise d'adieu.*

Nε nde go a, mbe mi fionɔ zi ni, mbe wele kpo a wi ba 'bɔ fio, n'a tɛ do a, n'a le do a dɛ kɔ kɔ i, mbe kɛ zi wa tɔa, nɛ lɛ zele ni hã ni.

Ngolo et ses conseillers ('Bodigia moke)

Ngolo : Do fala kɛ zi wi yɛnggɛlɛ fio ni, nɛ takɔ wa ɪ na, a sɔ tɛ yɛnggɛlɛ fio wena ni, a yɛnggɛlɛ fio dɛ gbali wa gbaa, kɔ 'da kala sɪ, wa 'bɔ 'da a zãa, fo a bina. Mbe go nde, a ba fie, nɛ a nɛ, nɛ a usu fie do'do.

Nɛ winɔ wa 'bɔ ni gbaa, kɔ dungu ni gbaa, nɛ wa nɛ ka mɔ, nɛ wa na: "A ki, a ki, a ki!"

Nde a lia do fie zamɔ, nɛ a hɔ do fie, k'a nɛ yolo do fie ni, nɛ a zu a kpo a le do fio dɛ kɔ kɔ i, nɛ a e a 'da wano i mɔ do'do, nɛ a hɔ wá nza. Nɛ owi mi fio wa mɔ ngo 'dafa kɔɛ takɔ na, wa mi fio.

Cons : Wi kɛ a ɔa kɔ le 'da a gbaa, nɛ a fe, nɛ wa yɛnggɛlɛ a, nɛ wa na: "Tala zɔ ngo le 'da mɔ ma hɛ, nɛ wa gese mɔ".

Ngolo : Wi yɛnggɛlɛ fie a ia fie zu 'baka a ni, a 'be tɛ fie, nɛ pɛlɛ ná ni ma yolo tɛ ngo gɛlɛ fie ni, nɛ a 'be a nu pɛlɛ ni.

Kɔ a mɔ ngo yu do fie ni, nɛ wa na: "E! Fio yaka zu a yaka!" Nɛ nde mɛ a hã zã pɛlɛ ni, a mɔ ngo be tɛ yaka ma, nɛ zu a mɔ ngo yaka tɛ 'bɔ do 'da nɛ ni.

Nɛ winɔ wa nɛ zɔ zi fie ni, nɛ wa na: "E! Fio gɔmɔ zu ɛ gɔmɔ!" Nɛ nde go a, fio gòmò zu a go, mɛ a pɛlɛ nu 'dɔ'dɔkɔ kɛ a 'bia ma ni, nɛ a mɔ ngo tɛ to ma, nɛ fie mɔ ngo gɔmɔ zu a do 'da nɛ ni.

– Fɛlɛ nu 'dɔlɔ mɛ a ge?

Veronica ('Bokuda moke) : Mɛ a zɔɛ! Wa to zɔɛ! Wa to zɔɛ sũ, nɛ wa yulu dɛ gɛlɛ a né, nɛ wa ɛnzɛ ma dɛ gɛlɛ a dɛ né. Nɛ wa ba a, nɛ wa e a ngo 'baka a né... e a ngo gɛlɛ a né. A so 'baka a né dɛ ngo, n'a mɔ ngo yu do a, yu do a, yu do a do 'da le ni gbaa.

Nɛ mɛ ni zu a ma mɔ ngo yaka nɛ, nɛ wa na: "A gɔmɔ zu a gɔma" ni. Ya mɛ a mɛ zu a... zɔɛ wa tua, kɔ wa yulu dɛ gɛlɛ a ròkó... ma bɔlɔ dɛ ngo né ni, nɛ ma mɔ ngo dɛ né né né do 'da kɛ a yu do a ni, nɛ ma mɔ ngo gɔmɔ zu a nɛ mɛ ni.

Nɛ wa yu do a ni gbaa, nɛ wa hɔ do a do 'da le i, nɛ a kpolo tɛ a do a gbaa, nɛ a zɪ do tɔa 'da a ni, tɔa 'da fie, takpa, sɛ nɛ wa nɛ, nɛ wa e a... sɛ nɛ a yu do a, nɛ a le do a kɔ kɔ i... n'a yu do a ngo gɛlɛ a ngo mɔ ni, k'a nɛ hɔ dɛ nù nga do a ni, n'a ba a, n'a a wá nyanga a dɛ tɛ ngba bɔalo, n'a yɛnggɛlɛ a, yɛnggɛlɛ a, yɛnggɛlɛ a, n'a ɛfɛ a hã wele kɛ a zɪlɪ dɛ kɔ kɔ ni. Nɛ a ni a ba tɛ 'bɔ a, n'a yɛnggɛlɛ a wá né ni, n'a e a kɔ kɔ i. (A e a do wili tɛ a né mɛ ni.)

Ma dè zi go! Tua kɛ zi dati wa dé zi nɛ mɛ ni, nɛ kili ba zi benɔ wena goi! Kɔ kɛ di da dɔ gɛ wa mi fio *cerceuil** gɛ, ya kili bá benɔ go.

Gulu yɛnggɛlɛ fio a ge nde? *Quel est le but du rite "yɛnggɛlɛ fio"?*

'Boyele

– Mi zɔ na, dati mi zé fie, nɛ wa yɛnggɛlɛ a yɛnggɛla. Ní nɛ gulu kɛ wa yɛnggɛlɛ zi fio we ge?

Welenu : Wa yɛnggɛlɛ zi fio fala mi a we be na, 'da le kɛ a yɛnggɛ do ma ni, a suka* ba 'da nɛ ia. Hã wa ba wɔlɔ a do 'da le 'da a, we a ndɔti nɛ, sɛ nɛ wa tɛ, nɛ wa mi a de. We kɛ a bá sɛ 'bɔ 'da le 'bɔ mbé nɛ go.

E fio kɔ kɔ

Déposer le défunt dans la tombe

Ngamɔ Célestin do Linganda André

Ngamɔ : We e fio kɔ kɔ i, ne owele boɔ wa le, ne nde wa zã zé kɔɛ ɔ ne ke de ngangga ge go. Wa zã ze kɔɛ, ne wa ele ma de te gele fala i. Ne wa de be kiti ɔ na me ge, ne wa e fio de te ngo ne de 'di mɔ, n'a dungu ɔ na me ge. Ne wa a nyanga a boɔ de ngo gba kombo boɔ, ne wa e nyanga a de ngo. Ne a dungu kɔ kɔ, ɔ na ke a dungu do go'do a nza nga ni. Ne wa 'banda na gã kombo... gba kombono ni nu a ni. Ne ma ne e do'do, ne de ngangga wa fa mɔ 'bete, ne wa kele do 'do ne ni gbaa, tabi gba-nzingga 'bɔ boe nde, ne wa yulu 'do ne ni gbaa, ne ma nɔa nde, ne wa pende te te zu ne ngo, ne wa pende te te ti nyanga ne nù, se ne wa 'banda gala nù de te 'do omɛno ni de.

— Kɔ we e a kɔ kɔ ngboo ni, mɔ tɔa na, wa zĩlĩ dati wele boɔ...

Ngamɔ : Wele boɔ! Ne wano ge nza nga wele boɔ. Wano wa wia te ba a, ne a té se kɔ wa go ni.

— Ne wa ba a do kiti ni vɛ?

Ngamɔ : Wa ba kiti ni dati, ne wa e te kɔ kɔ i do'do, se ne wa ba a ngo tangge fie ke wa ia a nza nga ni, ne wa yefe a do wolo tẽ a iko. Ne nde wa éfé a do *cerceuil** go. Se ne wa e a te kɔ kɔ mɔ de ngo kiti ni de.

— Kɔ ma ɔ do ke na, wi yenggele fio a yolo do i mɔ, ne a ho de nu kɔ, ne a kpa owi mi fiono di ni, ne a de ne nee?

Ling : Ne a yolo do fio i mɔ, k'a ne ne we te do fio, a ne ne we ho i nga né ni, ne a ba fie, ne a efe a hã wele ke yolo te ngo kpingbi¹³ ke dati kpo ni — we ke wa e zi ma do kpingbi ni.
— n'a ba fie, n'a efe hã wele ke a yula ngo kpingbi ke dati kpo ni. Ne wele ki ni ba te 'bɔ fio, n'a efe hã wele ke a yula go'do kɔ mɔ ni. Se ne wele ke yolo go'do kɔ mɔ ni, a a ba wá fie, ne a ne, n'a 'dafa a de te ngo kiti ke wa ia ma de te kɔ ele kɔ i mɔ ni de.

Ngamɔ : A le 'di mɔ ni, we ke fala ke a fia ni, ne nde wa 'dafa zi a, wa ku'bu zi a ni, ne peɛ ni ma nɔa do zã a wena.

— Wa sa li fele ni na ge?

Ngamɔ : Doa'dẽ! Ne wa na, a ni a le, kɔ a do 'dẽ de tili a. Ná le do kɔya takɔ a do do 'dẽ ni. Ma be na, kɔya ni, takɔ a 'bili do ma, ma Ngbaka ne wa tɔ na: "A le we do 'dẽ de tili a ni." We ke, né ke wa enze a nganda wena ni, ma wia na, wa ia a kɔ kɔ ia ni, ne wa fo peɛ ni, hã zã a ma busu.

Ling : Ne zã a hili. Ní go, ne wa mi se a, ne mbe ne fala ne sa ne ni, ne zã a fũ.

Ngolo ('Bodigia moke)

Wi mi fio a wio nde? : *qui enterre le/la défunt(e)?*

Ngolo : Wi mi fio a ɔ do wi wili. Ne fala mi fio ná ni, ne nde go a, kɔ zunu mɔ, mbe wi na te fie a zĩlĩ se 'bɔ we takɔ na, a zɔ tele te ke wa ne 'dafa do fio 'da a ni.

¹³ *Charles* : Kpingbi me a escalier*, we zĩlĩ ne de kɔ kɔ i. Wa zã de, ne wa ho de, ne wa tili, ne wa de escalier, ne wa tili, ne wa tili gbaa, ma ne 'do ngbe 'do ngbe 'do ngbe 'do ngbe. Kɔ wa ne ba fio, ne wa zĩlĩ do a pete pete pete pete gbaa, se ne wa e a de. Wa sa li ma na "kpingbi".

We ke mbe 'da fala kpo, ne nde go a, mbe wele a wia te 'bili tabi gezele nyanga fie, tabi a 'bili mbe gezele kō a, ne a usu ma, takō a hō do ma we de do ina. (M : Nu te wi?)

Īī, a kala mbe nu te fie ná ni, ne a hō do ma, takō a de do ina. Ma ke ma wia na, mbe nya fie a ɔ kō zunu mō, we takō na, li a sō na, da de kō mbe wele a zú nu te fie 'da a go.

We ke 'da fala kpo, ne nde go a, fala ke a de ne me ni ia, k'a hōa do nu te fie... 'do tū bōa tale, n'a te do gbónggò, ne a mō ngo lo do zuni ni.

Ne me ni fai a fa na, mbe go, wa ne de 'do tōa né, ne wa gbē gā sa'de. Ne wa na: "E, 'do tōa ge, fo de sa'de bina, kō a gbēa sa'de ne nde?" Ne da dō di ni, ne owele fie wa tō se na: "A, ma ɔ ne me ge, ne mbe go, owele wa mana fio 'da lē." Ma ke 'da fala fai, ne wa mi fio ia, ne owi nānō wa ne takō na, wa dā we, ne wa ɔ de di ni gbāa 'do tū tale, kō lo zō mbe wele... lo zō wele zu a kpo, a tēa do gbogbo tū, a mō ngo te te ne ia ni, ne ma wia na, lo ndaka a. Ma be na, wi ni a te do gbónggò, takō li kī ni a, a mana do wi 'da lo.

Ne nde go a, gulu ke wa kōa na, wele a zīlī, takō a mi fio, ne wa ingi gulu a na, a de mbe mō do fio gōe ni. Wa ī ti gulu a fai ni, se ne a zīlī i mō de.

Kō wele ke a zīlī kō kō i, ne wa kpa a do gele mō ni, wele kī ni a zīlī 'bō mbé ne we mi fio 'bō go. Wi mi fio a de wele ke na, a do gele mō tē a bina, se ne a zīlī we mi fio de.

— Kō wa 'dafa ia, ne 'do ne, ne mbé ne a zīlī 'bō we de ge?

Ngolo : Bon*, fala ke wa 'dafa ia ni... 'dafa ne me a ke wa yala fēle ke wa kpua 'de tili a ni.

Fala ke dati ke na, wa ku'bu a ni, wa ku'bu a a ke wa kpua fēle 'de tili a nga, ne wa kō'bō do tulu a nga, da de kō lī tabi 'dōlō ma hō 'bō go, kō ma unu wena go.

Hā fala ke wa kō kō mō ni, mbe go, ne wa 'bi 'bili, we ke a hana gbāa, ne ma wia na, bi kōya boe nde, ne wa 'bili do ma be kpú. Ne fala ke ma ne se we fo tē ε ni, ne mbe go, ne zā a hili, ne olī ma hō se.

Ma ke sōe ge, do tele te ke eklezia, do mbe owi hā zānō, wa be na, fio a te ò ngo gōe ni. We ke fala ke a ɔ ngo tū kpo tū bōa ia ni, ne nde go a, wa hā ngamō hā wi mi fionō.

We ke, fala ke a ne se we yala ma ni, ne kō kō mō ni, ma kpe do ngulú. Fala ke a ama 'bō do dia ne bina. Mō ka mō tē a, ne a ba zō a de ngo né. Ne mbe go, ne a aka na: "Ne há mangga hā ε! Ne há mangga hā lo, lo tū, lo nō mbe mangga." Ne mangga ma mēka we gbē mbe ma.

Kō fala ke a ɔ tū kpo iko, kō fala ke wa yala ma ni, ne nde go a, fo ngulí bina. A ɔ tū bōa ia, a mbulu ia.

Ne fala ke wele a fe fio bolo ni, ne wi mi a a wio? *qui enterre une personne morte ailleurs?*

Ngolo : Wi a wuko, we takō na, wa yala nu zī ne, na da de kō mbé fio bolo ná ni ma dé 'bō tē ε go.

We ke, wuke ge, fala ke na, wele wa gbē a do fio bolo ma nganda wena. Ne wi wili a fe fio bolo dō dō wena. Kō ma wia na, wuke... 'da fala kpo, ne nde go a, wi wilinō wa 'dafa, ne wuke a zīlī i mō we yala zī mō iko. Wa tō na, wuko wa a wa mi a ni, ne nde go a, me a yala nu zī ne.

We ke 'da fala bolo 'da oyaa lē zi ni, bolo ngbaka zi ni, fala ke ole do le wa kpa ngba wa we bi bolo... gbāa, ne mō ne ka mō, ne tōkō ma a nù wena.

Ne wa na: "Winō wa bi bolo gbāa takō wa kumu ge... me 'bō a fala kpo iko. I mō ni, oyale wa i mō boe, ne i nga omasē kō wa i mō boe, kō ke wa bi ne ge ma dē go." Ne ma wia na, wuko a ne se we amba bolo.

Fala ke wa zō wuke ni, a zē kaliā kpu kpu kpu kpu, kō a hō i mō ia ni, ne wa na: "E! ε da de za, ma 'bili se gele wuke, kō ε gbē wuko ia, ne 'do ne, ε ne bolo, ne ε mbōkō ne wena.

Ma wè na, ε da 'bɔ 'di mɔ kpo, takɔ ε nɛ sɔ, ε to sɔ nyɛ ε i mɔ ni, nɛ ma nɛ, nɛ ma to wuko..."

Kɔ ɔ nɛ kɛ wuke hɔa kɔ'dɛ nɛ ia ni, nɛ nde go a, wano i mɔ ni wa mbɔkɔ, nɛ wano i mɔ nɛ wa mbɔkɔ ta 'bɔ, nɛ fio bolo sɛ 'bɔ di bina, we duzu kɛ wuko a hɔa kɔ'dɛ.

Ma kɛ 'da fala fio bolo boe, nɛ ma wia na, wuko a a mi sɛ a, nɛ a amba na, mbé fio bolo ná gɛ ma tɛ dè 'bɔ tɛ ε gɛ kɔ le 'da le go, g'a ni nde.

Wuko fé, nɛ wili a a futa sɛ wɔlɔ a nde? : *si une femme meurt, son mari doit-il payer le corps de son épouse?*

Ngolo : Wuke a nɛa we fe nɛ ni, nɛ nde wili a a ba zi a, nɛ a hã zi mbili kɛ omasɛ a wa we zi hã a goɛ ni, nɛ ma we na, a hã nɛ mbili ná ni tɛ mɛ fai iko. We kɛ a hã zi mbili go ni, sɛ nɛ a hã mbili.

Kɔ 'da fala kɛ a hã zi mbili hã, nɛ mɛ sɛ a onadalame, ɔ nɛ odua, okɔla, tabi tolo, tabi ge nde... kɛ omasɛ wa goa na, a hã hã lo, kɔ lo nyongo ni, nɛ a hã sɛ omenɔ ni iko.

Sa gala olo fio

Rappeler les circonstances du décès, le lendemain de l'enterrement

Zagbālāfio Vedast

Fala kɛ wa mi fio ia, nɛ wa si vɛ, nɛ wa ɔ gbaa, kɔ fala kɛ kɔla nɛ he mɔ kpo, nɛ wi kɛ wuko 'da a, tabi wili a a fia ni, nɛ a kɔ zuma kɔa, nɛ a ndo he nɛ, mba do otala wi nancɔ ni vɛ. Fala wa he ni gbaa, nɛ 'da kala, nɛ kpasa wi nu fɛlɛ kula 'da wi kɛ a fia ni, a ga wa. Nɛ ngo tɛ wa vɛ gɛ tɛ he kɔa. A dungu fioo, nɛ a sa mɔ hã wi wili tabi wuke kɛ wili a fia ni, nɛ a ndo aka a na nde, a tɔ gulu kɛ wi na 'da wa a fia nɛ ni, kɔ a ze. Nɛ wi kɛ wa aka a we tɔ gulu we fioe ni, a ndo tɔ tɛlɛ tɛ kɛ ze ma ndua ba do a ni.

Bɔa nɛ, nɛ a e we kumbui kɛ wa ia zɛ ma tɛ zã kɔɛ ni kɔ nɛ, sɛ a otala winɔ wa ingi gulu fio 'da a de (tɔ gulu we ngo fio).

N.B. : Fala kɛ wi wili a a fia nde, nɛ nde wuko 'da a a fútá sɛ olo li fio a go (si li fio go). Wi sɛ a owi nancɔ 'da wi wili (obaa a) wa a wa fútá hã omasɛ wa (oyamba fio, onya naa fio). Kɔ wi a wukoe hã a fia nde, ma wia na, wi wili a a futa li fio wuko 'da a hã wele wuko (omasɛ tabi kɛfɛ a). Wa futa sɛ do nyongomɔ: ona dalamɔ (kɔla tabi dua), nɛ nde mbili go.

Wele fe ngo nga tɛ a, nɛ wa dɛ zi a ge?

Que faisait-on quand une personne mourait dans la force de l'âge?

'Boyele février 1992

Zagb : Nɛ lɛ zo na, oyaa lɛ, fala kɛ wele a fe, n'a 'bana ngo nga tɛ a 'diko, nɛ mɛ wa dɛ zi a ge nde? Kɔ a wè sɔ li fio go, nɛ mɛ wa dɛ we i na, ma ɔ né, kɔ lɛ kpe nu nɛ, na da dɛ kɔ mbe mɛ ma dé 'bɔ tɛ ε go, nɛ wa dɛ zi a ge?

Welenu : Wele fe zi, nde a 'bana ngo nga tɛ a, a tɛ dè kpasa wi go, kɔ a fe, nɛ nde we fie a ma ze owi nancɔ 'da a wena. Nɛ wa nɛ, nɛ wa ba wi sɔ na, wi sɔɛ ni tɛ, hã fio 'da a yolo kɔ wele nde, nɛ wa gbala wi tunumɛ gbɛa fio ni, we be na, do a do 'do 'bɔ, nɛ mbé fio fe 'bɔ na mɛ ni go.

Zagb : Fala kɛ wa dɛa sɔɛ, hã wa kpa wi kɛ a nyongo wi ni, wa dɛ zi do a nɛ nde?

Welenu : Fala kɛ wa dɛa sɔɛ, hã wa kpa wi gbɛ fie ni, nɛ wa ba wi gbɛ fie ni, nɛ wa e a tɛ kɔ kɔ fio wa nɛ mi do a ni. Nɛ wa ba fie, nɛ wa e a dɛ li sila a, nɛ wa mi a fala nɛ kpo, we be na, do a do 'do, nɛ mbé tunumɔ a gbɛ 'bɔ fio mbé nɛ ní go.

Zagb : Ní kò wá dé zì ní nì, nẹ fíó wá fé zì wéná, tabí 'bò ngboo gò nde?

Welenu : Ké wá dé zì ní nì, nẹ nde fíó tóá zì ngboo bíná. Nẹ tẹ wí zélé, nẹ wí ná 'da wí tē a zélé nì, wá sá 'bò mbula tẹ wí zélé nì, há wí tunumò ké a nẹ gbẹ sò wí zélé nì a zélé mbula, n'a dẹ kílì, ná dọ a wá hǎa ngó ẹ íá, há ẹ gbẹ fíe gẹ dẹ, nẹ wá mǐ sẹ ẹ fálá nẹ kpo dọ a gò. Zì dọ fálá nì, nẹ nde fíó zì ngboo bíná.

Gbala wí tunumò

Rechercher le mauvais esprit qui est cause du décès

Ngolo ('Bodigia moke)

Fálá ké wá í gúlú fíó ké wí ná 'da wá a fíá nẹ nì íá, má wíá ná, wá wélé owé wéná ná, dọ a dẹ nì kò mbé mẹ nì dé 'bò tē ẹ gò.

Oyáá ẹ wá kǝ zé ná nde, fálá ké wélé a 'bána ngó ngá tē a, nẹ a fé nì gò. Ní gò, kò wélé a 'bána dọ ngá tē a, kò a fíá íá, má wíá ná, wá bá sǝ. Wí sǝ nì a tẹ, nẹ a a sǝ 'da a nù, kò a zò lí kázóe 'da a, kò wí gbẹ wí nì a hǎa lí nẹ, nẹ a gbala a.

Há fálá owí ná nǎ 'da fíóe wá í tí wí nì íá, má wíá ná, wá bá wí tunumẹ nì (wí ké wí sǝ a gbala a nì) nẹ wá lẹ dọ a kò kǝ fíe nì, nẹ wá e a ngó ngendẹ 'da fíe nì, nẹ wá kálá kunggu bǎa, nẹ wá bēlē nyangá a dọ má, nẹ má nda'da nù.

Nẹ wá bá fíe nì, nẹ wá e a dẹ ngó kǝ wí tunumẹ nì, nẹ wá kálá ogbá kombonò nì, nẹ wá nǎ nu 'da wá dọ fíe nì, nẹ wá ángá nùí dẹ tẹ ngó wá, nẹ wá mba dọ fíe bǎa nẹ, nẹ wá mbulú dẹ kò kǝ nì.

Mbe mẹnó ké òyàá lẹ zé dátí wà dé zé 'bò 'dá fálá mǐ fiò

Que faisaient encore nos ancêtres lors des funérailles?

Simon ('Bobanga, Noel 1993)

Ké wélé, tē a zélé, nẹ a kò tóá ngá. Gǎ wélé ọ nẹ mǐ gẹ ná nì, nẹ a kò tóá ngá. N'a tẹ bí zélé nì, nẹ onu fẹlẹ kulá nǎ 'da a vǝ, wá tẹ, nẹ wá dúngu tẹ nu tóá gẹ, wé 'bò 'da ké a nẹ fí fíá nì. Nẹ wá tẹ dẹ 'bako nì gbáa... kò fálá wá zélé ná, a fíá kò tóá 'dì dọ'do nì, nẹ wí bá fíe nì — kútí ké zì dátí 'da oyáá ẹ gẹ a nì — nẹ wí bá fíe ná nì, a lẹ dẹ tóá 'dì. Nẹ wá ná, a lẹ dẹ tóá í wé fǎlọ a nì. Nẹ nde wí nẹ wé bá fíe a nì.

N'a lẹ dẹ tóá 'dì, n'a fǎlọ fíe nì vǝ, n'ale*, n'a 'dafa a nì gbáa vǝ. Nẹ wá ngbóló mǎ dẹ ngó, ngbóló mǎ dẹ ngó, ngbóló mǎ dẹ ngó... á ngálá nẹ, nẹ a dúngu ngó nẹ. N'a bá nyangá a, n'a kpo tẹ ké 'dì, nẹ wá hénzẹ dẹ tẹ tẹ 'dì, nẹ wá hénzẹ ké dẹ 'dì. Nẹ wá hénzẹ 'báká a dẹ 'dọ a, n'a hénzẹ ké dẹ 'dì, n'a dúngu dẹ ngó mẹ nì gbó gbó gbó gbáa, n'ale* a ngókó gbò'dó.

Bon*, má gǎa dì nì ná, wá zò ké ná, a dúngu nì íkó gò. Wé ké wélé fẹ íá, nẹ díá lí a 'bò bíná nì, má gǎa ná, kílì wíá tẹ bá wélé tẹ zò gbálì a nì.

Nẹ wá bá tulí zì oló yáá lẹ zì dátí nì, afe tẹ nì, nẹ wá zẹ má fái gbáa, nẹ nsímá nẹ wá yélé lí wese, má nẹ kóló dọ'do, nẹ wá fulú dọ yǝngbò gbáa, nẹ wá yulú zú a kò nẹ. N'ale*, wá gbǎtǎ nu pẹlẹ nẹ, nẹ má nǎ tí gélẹ a, nẹ má usú lí a dọ'do, usú bulá lí a nì, dọ bẹ wá zó, kò kílì bá wá, há wá yú gò, dọ wínó ké kò tóá fíe ná nì.

Bon*, má gǎa dì ná, wá kpǎnǎ (kpǎlǎ) tē a, ndálá tē a ké nzá ngá nì. Nẹ wá ọfó tẹ nẹ, ọfó tẹ nẹ kpǎnwé kpǎnwé kpǎnwé kpǎnwé gbáa vǝ dọ'do. Nẹ nde a háná dì nì gbá gbá nǎa kò nẹ, a hulú 'bò gbáa, nẹ a 'bána 'bò dì nì a mulí kò kílì tē a nì íkó.

Nẹ nsímá omẹnó nì wá kpǎnwé kpǎnwé nì vǝ nì, nẹ má sá, nẹ má ngándá dì nì gbòkólòkó. Nẹ lí wálánó ké lí hulú sǎ 'bò nì, lí wálánó vǝ má ngókó íá.

Bon*, má gǎa dì nì ná, wá fá gǎ pẹlẹ ná nì, 'dọ'dókẹ nì, nẹ wá tẹ dọ nẹ. Nẹ wí bá fíe ná nì, a kpo gélẹ a, kpo gélẹ fíe ná nì, n'a kpo mbe 'dẹ tìlí a 'dì ngá, n'a yé'de gǎ tulú, ké afe tẹ ná nì, n'a yé'de dẹ gò'do a. N'ale*, a bá a kò tóá 'dì.

Nε nde wa zā kōε 'di mō gbaa, kō wa tōa hā a na, ma wia di ni do heure 'da mi a ia. Nε nde ki ni a ɔa gbaa fala sa 'bō ki ni a ni. Nε wa na, mbe nya a 'bana dε gbaa né tε 'Bokada mō ni, kō mbe nya a 'bana Bangui 'di, a hō nε. Ma gōa na, a 'bō mbe 'da a, sε a wa tombo to 'di mō tumba, g'a ni nde. N'a 'bō sōε gε gbaa, nε binde 'bō, wa 'bō 'da a ni gba gba gba pala tū. Nε binde 'bō di ni, ma nε ɔ di ni né tū bōa tale nde, *ale** ma gōa di ni na, bon* kε di ni a hō gōε gε, nε *ale** wa nε, wa mi a.

Nε wa ba a di ni... wi ba a ni, wele vē gō, wele kpo 'diko. N'a le dε tōa 'di, n'a ba a kō tōa mō, wa fo... 'dafa pεε ni gbaaa, wa εnzε sō a ni gbaa ni, do mēnō ni vē a kolo penza kula gbòkòlòkò, nganda nε ge nde ni.

N' *ale**, n'a ba a di ni, nε owukonō vē ni, gba dεε mbe wukonō wa ni wanō gō... sōki a tabi a wi wili nde, nε wukonō kε... okonduka mō a ni vē, nε wa yu, nε wa si kō tōa. Nε obe vē wa si nε tōa, nε wa kpe nu tōa ni dε ngo gεε wa, dō wa zō a nza nga tε la do nε gō.

Nε wa ze le di a wi ba a ni, a mō ngo dōnggō tē a ngo gεε nε. Nε ogba ombe wukonō ni kε wa kpasa wukonō, kpasa wukonō, kε wa ingi zi ti a do pala kε tε gā 'da wa do a ni, *ale** wa mō ngo ma yu do 'do a ni. Nε wa tε ga zuma do'do a ni gba gba gba gba gbaa...

Nε wa nε, wa hō do a... ba do 'da le vē, nε wa hō suka* le 'di. nε wa ba 'bō do 'da le gba gba gba, nε wa hō suka* le ngo 'di... ba do 'da le di ni ni gba gba gba gba gba. Nε *ale**, nε wa tε... wi la do a ni gbaa, n'a hō nu kō 'di, n'a le kō kō 'di, n'a e a dε ngo gεε kiti... wa ia kiti mō a kō kō i mō. Nε *ale** a ba fie ni gbaa, n'a le do a ni gbaa, n'a 'dafa a kō kō ni vē. Nε a sa mō hā mō... wi ba fie ni sa mō hā mō wélé fie ni, tabi nya mō nde, tabi wio nde, tabi baa mō nde, tabi wio nde, n'a na: "Mō lé, kō mō té, mō zó!" Nε wi ni le kō kō 'di, n'a nε, n'a zō a kō kō di ni gbaa, n'a na: "lī, mō ia fie 'dε ε de" g'a ni nde. N' *ale**, n'a hō nza nga.

K'a nε hō dε nza nga do'do, sε nε owi nε we zī tε dε nu kōε ná ni, wa le tε 'bō. Wa yapa tε mε 'bō a kō kō 'di, nε wa 'banda zī tenō ni hir hir hir gbo gbo gbaa, nε te nō nu kōε do'do, nε wa ba gā mō né afe ni, n' *ale**, nε wa kele do 'do nε. Nε wa kpe a wila kōε i nga, nε nde fie ni 'bana dε i mō né ni 'diko.

Mbe tala lεnggε ngo fio bolo

*Quelques mots encore sur une mort survenue ailleurs*¹⁴

Zagbālāfio - Gbamboko

Mi fio bolo : *l'enterrement d'une personne décédée ailleurs*

Wa zā kō fio bolo, nε nde wa εε ma élà gō. Wa zā kōε, kō ma 'du, nε wa gba gbogbo nε, nε wa 'dafa kō nε, nε wa e a dε di ni.

Nε nde wa nε mi fio bolo, ma wia na, owukonō wa a wa ba a, nε wa nε do a dε nu kō 'di. Kō fala kε wa hōa nu kō 'di ia, ma wia di na, wa ndaka owi wilinō vē, nε ombe wukonō kε gbālā tε wa a nga ni, nε wa le kō kō 'di, nε wa a wa 'dafa fie ni. Kō fala kε wa 'dafa a ia, sε nε owi wilinō wa tε, nε wa le kō kō we anga nui dε.

Ní 'bō gō nde, ma wia na, owukonō wa a wa anga nui ni vē wi a wa 'diko. Wa dε ni na nde, dō dε kō mbé fio bolo fé 'bō mbé nε gō.

¹⁴ L'expression "fiò bòlò" (litt. : mort/fer, bataille) désigne une mort généralement violente et survenue hors de chez soi, causée p.ex. par une arme, un arbre tombant, un animal féroce, une morsure de serpent, un accident de véhicule, etc.

Meno ke wa de do owino wa kpa fio bolo zamo 'di : *que faire avec les gens qui ont trouvé le corps d'une personne décédée ailleurs*

Védast : Wa zā kō fio bolo, ne nde wa élé ma élè go. Wa zā kōe, ko ma 'du, ne wa gba gbogbo ne, ne Fala ke owele wa kpa fio bolo zamo nde, ma wia na, wa kala owino ni, ne wa tū li wa do mbito, ne wa a wa ko wili tōa. Ko fala sa, ne wa fa ina, ne wa fōlo do wa.

Wa de ní go, ne nde owino ni wa dungu se a dia go. Bōzo wi fio bole ni ma yengge se wena do 'dōkōlo wa ni 'diko. Ne nde inano ke wa fōlo do owino wa kpa fio bolo zamo 'di ni ma ke: Fala ke wa a wa ko wili tōa, ko fala sa, ne wa la do wa 'dō li 'di, ne wa kpe nu li. Ne wa fa nwá gbàbùlā, do nwá bàbòlò, do nwá tèbòzò, do nwá kumba, do gbakutu, ne wa 'bala ma de 'dō li ni, ne wa fōlo do wa. Ko fala ke wa fōlo wa ia, ne wa gbini nu li ke wa kpia sō ni, ne ma la de goto, se ne wa hō nza, ne wa si de.

Fala ke wa hōa le 'di, ne wa fa mbu, ne wa 'bala ma de 'dō li ko bula, ne wa de gbakō te nwá ka'dangga, ne wa fi 'dō li mbui ni, ne wa geze do li wa, we ndiki bōzo fie ni 'do wa do'do.

Yufu mō fio bolo¹⁵ : *rite fait par le féticheur pour clôturer les cérémonies des funérailles d'une personne morte ailleurs*

Fala ke wele a fia fio bolo, ko wa mi a ia, ma wia na, wa fa ina, ne wa yufu ma na, dō a de ni, ko mbé fio bolo fé 'bō go.

Wa 'bili liā ngōnggò, do liā ngānggálágbèlè, do liā zímánzèlè (ke ti kola), do liā bàngàbingi, do liā ndèndè, ne wa mba, ne wa gi. Ko ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa a tō te ne, ne wa to gbālā mō ke li ne a zèlè (mbèlè), ne wa a te ne, ne wa nyōngo.

Hā fala ke wa ndo nyōngo ina ni, ma wia na, wa kala o'bèlè mō (otōa nu bolo), ne wa siki li ma de zamo. Ko fala ke wa nyōngo ma ia, ne owino ni wa a nyanga wa de zu kusi ke wa gi do ina ne, ne wa ba li ke wa fōlo sō do kō wa ni, ne wa a ma de 'do nyanga wa, se ne wa kulu ngo, ne wa pese de.

Ma wia 'bō na, wa kala oliā teno ni, ne wa e, ko ma kolo, ne wa dō do kútù, ne wa ko ma li owi nu fèle kulano ni, na dō a de ni ko mbé ne fé 'bō fio bolo go.

Fala ke wa nyōngo ina ia, ne wa kala oguano ke wa gi do ina ni, ne wa e ma fala ne kpo. Ko fala ke owino wa si tōa, ko fala sa ia, ne wa kala oguano ni, ne wa ne, ne wa a ma te li wala li.

We si do fio bolo de 'da le : *ramener au village le corps d'une personne morte ailleurs*

Fala ke wele a fia fio bolo te zamo, ne owele wa ne, ne wa 'bili sekeke te, ne wa sini ma, ne wa ba a, ne wa e a ngo ne. Ne wa fa fèle ngòlò, ne wa hènze do a. Ne wa 'bili nga te, ne wa ba do a do ngbangbo.

Fala si mó wa, ne ma wia na, wa 'bili nwá yòlò, ne wa a ma ngo a, se ne wa ndo si do a de. Hā fala ke wa hōa le nga, ne wa 'bili nwá bō, ne wa gu ngo a.

We si do bōzò fio bolo de 'da le : *ramener au village les mânes d'une personne morte ailleurs*

Fala ke wele a fia fio bolo, ne owi nānō 'da a wa kō se na nde, bōzo a ma 'bana de zamo i fai go. Ma wia na, wa ba bōzo a de te le, se ne a dungu do yangga we 'bō 'da tū fio 'da a ke ma wia sō na, a fe ne ni de.

Ma wia na, wa fa te kòlì, me a te ke tē ne o nga'bangabā ni, tē ne lō go, ne nde nwá ne ma hō de te gbakō ne bōa bōa 'diko. Ne wa fa te ni, ne wa de do zaka. Ne wa zā ngo zunu obe

¹⁵ Le but du rite est de prévenir qu'une telle chose ne se répète plus.

dā, nɛ wa a ma dɛ kɔ zaka ni, nɛ wa gbo ma. Nɛ wa fa fɛlɛ fande, nɛ wa kpo go'do zaka ni, sɛ nɛ wa nɛ we ba do bɔzɔ fio ni dɛ le de.

Wa nɛ, kɔ wa hɔ tɛ fala a fia nɛ ni, nɛ wi kɛ wa kɔ zi ngba wa do a wena ni a tɛ, nɛ a dama zaka ni gboeee, nɛ a sa mɔ do li fie ni, nɛ fie ni a kɔ. Nɛ a tɔ hā a na: "Wi a mi!" N'a sa li ɛ hā fie, n'a na: "Kɔ mi tɛ we kpa mɔ, kɔ lɛ si do mɔ."

Do fala nɛ ni, nɛ bɔzɛ ni a tɛ, nɛ a 'be tɛ fũ fande go'do zaka ni, nɛ ma dīlī dēkpɔ̃. Nɛ wi ni a ī fala nɛ na, a kɔa ia. nɛ a ndo yaka ngbengbe gbaa na nde, a hɔa nɛ le nga. Mbe mɔ go, nɛ fio ni a dungu dɛ 'do gɛlɛ wi ni, sɛ nɛ a la do a, we si do a de. Mbe 'bɔ go, nɛ wi ni a nɛ 'bɔ do sɛlɛ, nɛ a fi ngo gɛlɛ a. Nɛ fie tɛ, nɛ a dungu ngo nɛ, nɛ a ndo si do a de.

Fala kɛ wa si ni gbaa, kɔ tɛ fie ni ba we do'do, nɛ a tɔ hā wi ba bɔzɛ ni na: "Lɛ kpe mbe tɛ lɛ sɛ!" Nɛ ma wia di ni na, wa kpe tɛ wa gbaa, sɛ nɛ wa ndo la nɛ we si nɛ de.

Fala kɛ fie a zɔ gele wele, nɛ a yu, nɛ a si dɛ olo a kɛ a fia zi nɛ ni 'diko. Ma wia di ni na, wi ba bɔzɛ ni a ɔkɔlɔ 'bɔ a ɔkɔlɔ gbaa, sɛ nɛ a kɔ de.

Hā fala kɛ wa hɔ dɛ le ni, nɛ ma wia na, hia mɔ tɛ wèlè 'da le go. 'Da le ɔ fioo 'diko. Ma wia 'bɔ di ni na, otala owi nana wa le dɛ kɔ tɔa kɛ bɔzɛ a ɔ sɛ kɔ nɛ ni, nɛ nde wa wélé we go.

Kɔ fala kɛ wi ba bɔzɛ ni a hɔa le nga nde, nɛ a ba zaka do ngbengbe ni, nɛ a da ma dɛ kɔ tɔa 'di. Fala ni nɛ nde a da bɔzɛ ni ta mɛ 'bɔ dɛ kɔ tɔa mɔ ia. 'Da fala ni, nɛ owi nana kɛ wa sɔ kɔ tɔa mɔ ni, wa ndo he kɔa nganda wena, nɛ wa vī zu bɔzɛ ni, nɛ a 'bana fai dɛ kɔ tɔa ni.

Ba bɔzɔ fio ma nganda wena. Wí kpā sila, sɛ nɛ a nɛ we ba nɛ de.

Voir autres versions : "Religion et Magie", p.87 ss.

Ndaka bɔzɔ fio bolo : *Chasser les mânes d'une personne décédée ailleurs pour qu'il n'importune plus les autres*

We ndaka bɔzɔ fio bolo na, dɔ a ɔkɔlɔ 'bɔ wele go nde, ma wia na, wa fa nwá te tũ, nɛ wa 'bɔ wala tandala, nɛ wa fa nwá kumba, nɛ wa ba nu tulu tɛ fio bole ni.

Nɛ wa nɛ, kɔ wa hɔa tɛ fala wi ni fia zi nɛ ni, nɛ wi dɛ ina ni, a sa mɔ hā wi fe fio bole ni do li a, nɛ fie ni kɔ. Nɛ wi dɛ ina ni tɔ hā a na, a té sɛ.

Kɔ fala kɛ bɔzɔ fio bole ni ndo tɛ nɛ, nɛ a fi we tɛ oinana kɛ a fa sɔ ni. Kɔ zɛ nɛ ndo kutu nɛ, nɛ bɔzɔ fio bole ni he sɛ di ni mɔ na: "O, gulu kɛ mɔ sa 'bɔ mɔ hā mi, kɔ mi nɛ tɛ 'bɔ ma, nɛ mɔ dɔ mi do we we ge nde?" 'Da fala ni, nɛ bɔzɔ fio bole ni a yu di ni do ti, nɛ nde a hó 'bɔ mbé nɛ we ɔkɔlɔ 'bɔ wele go.

Mi fio kuti be

Les funérailles du premier enfant décédé dans une famille

Mbuamo Cath.

Ɔ ne ke mɔ kua be, ne mɔ baa be do naa be, ne kuti be 'da mɔ a fia ni, ne wa mi a do tui. Sanga ze, ne wa dungu ni fai, sanga ze ngboo, ne wa ba be, ne wa la do a, ne wa mi a do tui, na do mɔ baa be do naa be, ne zɔ wala 'dɔkol'a wa la do a ni go. Ne wa ba a do tui, ne wa ne, ne wa mi a.

Ne ke zi 'da oyaa le ngboo ni, ne wa de zi do a mɔ ngbaka ngboo ni. Wa a gbá kombo bɔa, ne wa ba be, ne wa gbini nwá ngòkã, ne wa nã ma de ngo gbá te ni. Ne wa bẽlẽ kunggi ke zã ne, ne ma isi a, da de ko a kifi tẽ a, ko a gú li a nù go. Ne wa zĩ te i nga, ne wa zĩ i, ne ma isi a gba'da de nù de ngo gele gba kombe ngo nga sũ, ne wa anga nui de ngo a iko. Ko mbé ke dé 'bo ge ni, ma te me na, wa mi wi do ma'baya ni, ní a wa dé 'bo né ke zi dati ni go. Wa zã te me 'bo kõe sũ, ne ɔ ne ke wa fi be ko *cerceuil** ia ni, ne wa ne te 'bo, ne wa do gba kombe i mɔ bɔa kpo bɔa, ne wa do ma'baya de ngo ne, ne wa mi a do sanga ze iko. Ne nde wa dé ɔ ne ke 'da oyaa le zi dati ni go. Oyaa le wa mi zi a do gbá kombe iko, ne wa bẽlẽ kunggi, ne wa nã nwá ngòkã na, ma isi a gba'da, do de ko ke a hana we gbesɛ ne ni, ko a siki tẽ a, k'a gú li a nù go. A gu li a nù ia, ya mɔ bá zã 'do a dõ go, mɔ kó 'bo mbé be go. Gulu ne zi a oyaa le wa de zé ni a ni. Ko ke de a ma'baya ni, fala do ke na, a kifi tẽ a bina, ma'baya ma nɔa te 'bo a de ko, n'a ɔ ni iko.

– Ní a wa zi do linggamɔ na, ɔ ne ke wa mi a do usu ne ni, baa be do naa be wa zɔ 'dɔkol'a go, ní a a kpolo se 'bo tẽ a ?

Cath : lĩ, be ni a kpolo se tẽ ɛ, ne ne ko, g'a ni nde. Linggame 'da oyaa le zi wa de a ni.

– Ne 'da fala ke wa ne mi a ni, ne naa be do baa be wa i do?

Cath : Wa dungu de ko tɔa nga.

– Wa ge wa ba wɔle be, ne wa ma ngo ho ne iko?

Cath : lĩ, wa ba, ne wa la ne. Ɔ ne ke ne ge, ne hò kpasa ne ngboo go ni, ɔ ne ke kuti be gbaa, mɔ 'bana te 'bo do linggamɔ be gɔe? Ne mbè go, hã wa he kɔa fai ni, ko ho de sanga ze, ne winɔ wa dungu we mi fie ni, wa ke'ba na, mɔ hia fai, ko be yala kala li mɔ nde, ko be yala kala li mɔ, ne wa ba wɔle, ne wa la ne.

Ko mbè go, ko ma ne ne we de ne nde, ne mɔ ne ne we tunu gbitiwili, ne mɔ mɔ ngo tamba ne na, be 'de ɛ do nde? Ne mɔ mɔ ngo he ne, ne wa ge wa 'bana do mɔ, wa nè li nzela i go, ne wa mɔ ngo ga mɔ na: "Mɔ te hè go! Mɔ te hè go, ko wa usu be 'da mɔ do dia ne do'do se !" Tua ke ma wè na, wa fi a ko kɔ i do kɔa 'da mɔ go.

Ne wa mɔ ngo de do mɔ ni, ko wa mi a do'do, se ne fala sa, ne wa na : "lĩ, ko mɔ kɔ wa he ne, ne mɔ he, tua wa mi a ia." We ke me a kuti be, ko mɔ he fai, ko ko gele mɔ la 'dɔkol'a a, ya mɔ kpá se mbé ne dõ go. Ki ni zi a linggame 'da oyaa le a ni.

Fio 'da wi zā

L'enterrement d'une femme enceinte

Mbuamo Cath.

Ɔ ne ke 'da oyaa le zi belee, wa zi do linggamo, ne wa e sila wa ngo linggame ni, se ne wa de do ngbongbo we ke wa dungu do ma ko dungu 'da wa.

Ne ɔ ne ke zi te 'bo wa ba nai wuko, fala ke a ɔ do zā, zekε tale, zekε nale, a fe, ya wa wε te gba a go, tua ki ni ma te de wele vε do dia ne go. Ko fala ke wuko a fe, nde a do zā la zekε molo ia, ki ni me a wele mobimba*. Ne ma hō fala kula go, k'a fia do zā ni, ne 'da fala ke wa ne se we mi a ni, ne wa gba zā a ko kō mo, ne wa ba be ni, ne wa be a hā wino de nza nga, tabi me a boko be, tabi me a bulu be nde, ne wa e a de ka zā naa a, se ne wa mi a.

Gulu ke wa de zi ma ní ni, tua wa lengge na, ɔ ne ke a fia do be de ko zā a, ne naa be a fia do'do, ne be 'bana te yengge do dia ne, tua ke be te kpà 'dā pema*, k'a gē go ni, n'a te kulu ngo ko zā a fai, ne ma hā linggamo wena na : "E! Me ge a ngbongbo wele ngboo, tua ma 'bana do toko ne ne iko, ya ma kúlú so ngo ni go, ní a le mi a né iko, ya ma dé se go." Ne linggame ni ma lia zi zā zu wa belee na, fala ke wuko a fe do zā, ko wa gbá a, ko wa ba be de nza, ko wa do a, ko wa mi a do a go, ko wa mi a do zā ni na, zā a hana ni, ne be de ko zā a, n'a gbese, n'a gbese de ko zā a, ne nde tala nya a wa 'bana ni, nu fele kula wukono wa fe se te 'bo do be de ko zā wa seko*.

Ne linggame ni ma ba wa vε, ne ma ɔ zi ne ke me a mokano* we duzu wa ni, ne ma ba né ngbongbo linggamo ni. Ní a ge nde, ma dea tε ε né ke di da dō wa dé ni goε, ke me a olo yaa le zi ni, ne ma dea tε ε ní kpaa. We ke mi zi zila na, ke zi 'da oyaa le ni, wa te i zi fala ne ni go ni, ko wi fe do zā, ɔ ne ke me a oboko be wa ɔ molo nu fele kula ni, ko wele ke dati a fia do be, do zā de zā a, ko wa mi a ní iko, ne wa gbà a go, ne 'do ne 'bo, mbè go, ne nya a ni, a ko zi tabi boε, tale, nale, ne molo kula, ko a fe 'bo do be de zā a ni fai, we kpa zu oboko beno vε. Ne me 'da wa zé dati wa dungu ne iko, fala ke ma de nu fele kula, ne wa le zamo, ne wa fa gulu ne, tabi me a ge nde? Gale ge mo tś gulu ne hā lo, ma yula ngo ge nde, ma yula ngo ge nde? Fai ko wa ne kpa gulu ne na, ɔ ne wele ke zi dati, ne dè ní go, ma ke nu konggo wa vε wa fe fio ne ni. Ne tala wa ge wa ba we ni, ne wa e ma dati wa né mbula ni, hā wele a fe do zā do zekε molo, do zekε gazala, ne de i mo, ma hoε wele ia.

Gulu ne na, wa do a ko kō seko*, ne wa gba a do'do, ne wa do te 'bo be de ke zā a. Ne a te 'bo naa be a te 'bo kili te wele, ne be a kili te wele, ní a wele do wele n'a ɔ te 'bo, ne a ne wala 'da a zu a kpo né ke ma wia ni.

Kōgenago Marcel (Centre Nadonye 2.1.95)

Te 'da oyaa le zé dati, fala ke wuko ko, ko a ko zāa, ko a fe do zā ni, ne ma wia na, wa ne do a ko kō i, ne wa gba zā a, ne wa ba be ni de te nza, ne wa fulu olo ne, ne wa do be ni do ke kpεle a. Ne dati ke na wa e be de ke zā a ni, ne wa ba a de te nza nga, tako owino vε wa i. Linggame ma le ko zu wa ni nai, be a wia so we ɔ de nza ko nu fele kula 'da lo, ko soε le yoa a. Tabi me a boko be ke a ne de so mosala* ko lo, tabi me a bulu be ke ne de so mosala* ko lo, soε ke a yoa ni a hē! Ne nu fele kula sū wa i na, be lo yoa a ko nu fele kula, ke kula dè go, kasi* lo yoa a ko nu fele kula, a ne ɔ so ko lo, tako a de so to ko lo ni a hē!

Ki a linggame 'da wa dati hā ni. Ne be ke a yoa ko lo k'a be ge nde? Bulu be nde? A ne gā so nu fele kula de dati, soko boko be nde, a ne gā so 'bo nu fele kula de dati, ní a be ni a ge nde? Lo zo a, ko lo i na, be ke a so sanga lo, ne nde li wala bina, tako a ho ko lo ni a be ge nde?

Li wala ke bɔa na, ma wia na, wa gba a, ne wa fo be ni de nza, be ni ho nza ma be na, do de ko a o mo lāma nu ne iko, do 'do ne, ko mbé kula ne se 'bo we ko ne te ko nu fele kula ni, ne mbè, ne kpo kpo me ni ma de se 'bo kpo ko nu fele kula, ne mbé ne a fe ne.

Ní a fala ke wuko a fe do zā ia, ne ma wia na, le gba a, ne le fo be de nza do'do, se ne wa ba 'bo be ni, wa ne fulu do'do, ne wa ba a, ne wa do a de ke kpere naa a ni, ne wa mi a na, dā de ni, ko mbé ngame na me ni, ma hó 'bo ko nu fele kula 'da lo go, g'a ni nde. Ne nde linggame ke dati a ki ni.

— Ko fala ke wuke a ba zi zā, ne zā ni ma o tabi o ne zekere tale iko, ne wa de 'bo ma dea?

Kōg: Ke zā ɔa zekere tale, n'a fe do ma? Fale ke wa zo na, ma dea be wele ia, ne wa de se ma iko. Ko fala ke wa zo na, ma dè be wele penza go, ya wa gbá se a go. Wena zekere bɔa, zekere kpo wa gbá a go. Zekere tale, ya a gā, ne wa de se na, wa soko sala ku be ni, we ī na, be ni a be ge nde? Ne wa de se ma iko.

Troisième partie

Dùngù gélà

*Porter le deuil*¹⁶

I. 'Da fala fiò 'bana ngo gbà

Tant que le défunt se trouve encore sur le lit de mort

Wi wili tabi wuko olo fie a ɔ ngu'du fio : *le veuf ou la veuve se couche à côté du défunt*

Mɔnzabana ('Bodumbili II)

Mɔ tɔ sɔ di ni na nde, fala kɛ kɛnɛ mɔ fia né, nɛ wa tɛ fɔlɔ a ni, nɛ wi dɛ mɔ do gɛla a ɛ nɛ pɛlɛ. Nɛ a tɛ, nɛ a kpo zã mɔ, nɛ wa e mɔ do gɛle pala. Nɛ wa fɔlɔ a vɛ, nɛ wa 'dafa a, kɔ wa nɛ e a ngo gba fio do'do, nɛ wi ba mɔ do gɛla a nɛ, nɛ a 'be nu kɔ mɔ, n'a tɛ, n'a e mɔ kɛ kpɛlɛ a nga. Nɛ mɔ ɔ nù do ginggili, dɛ ngo ngba'di tɛ mɔ kpo.

Kɔ kɛ mɔ ɔa ni, mɔ kífí sɛ tɛ mɔ gɔ gbaa, hã mɛ a ini ma ba mɔ nde, nɛ mɔ sa mɔ hã wi ba mɔ do gɛla. N'a tɛ, n'a 'be nu kɔ mɔ, nɛ a nɛ we tika mɔ fala ini. Mɔ nɛ ini vɛ, n'a 'be nu kɔ mɔ, n'a tɛ, n'a e mɔ tɛ ngu'du wuke 'da mɔ. Mɛ 'bɔ 'dɔlɔ, n'a dɛ kpasa ná mɛ na ni. Gbaa 'bɔ 'da kɛ wa nɛ nɛ we mi sɛ kɛnɛ mɔ ni.

Kɔgenago Marcel ('Bomalanga)

Kɛ mi zɔa 'da lɛ ni, fala kɛ kɛnɛ mɔ a fɛ, nɛ nde wi dɛ mɔ do gɛla ni, a be li a dɛ nza do ti gɔ. Kɔ wa mi kɛnɛ mɔ do'do, kɔ fala sa, wa nɛ fɔlɔ mɔ ni, sɛ nɛ a be tɛ a dɛ nza dɛ.

Nɛ fala kɛ kɛnɛ mɔ fia, nɛ a 'bana ngo gba ni, nɛ mɔ ɔ sɛ dɛ ngu'du a, né kɛ wa tɔa sɔ di ni. Mɔ ɔ sɛ ni, kɔ fala kɛ ini ba mɔ nde, nɛ mɔ kulu sɛ ngo, nɛ nde wa 'bé nu kɔ mɔ 'bia gɔ. Nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ kpɔlɔ tɛ mɔ, nɛ mɔ ɔ nù. Tabi nza ba mɔ nde, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ yu nza, nɛ mɔ kpɔlɔ tɛ mɔ, nɛ mɔ ɔ nù.

Kɔ mɔ ɔ tɛ i mbee tɛ mɔ, kɔ fala kɛ tɛ mɔ fala ni ma zɛlɛ, nɛ mɔ kulu ngo, nɛ mɔ kifi tɛ mɔ, tɛ i mbee kɛ mɔ ɔ gɔ ni, nɛ mɔ ɔ di ni.

Resp. Ngolo ('Bodigia moke)

— Kɛ wa ia fie ngo gba ia, nɛ kɛnɛ a dungu i do?

Ngolo : A dungu tɛ ti gba. Nɛ nde wa ĩ na, we kɛ wa do wili a, wa mɔlɔ zi wena. Kɔ tabi wa mɔlɔ zi fai, ma kɛ wili a fia, wa ia a ti gba ia, nɛ nde nguli tɛ wili a ma hulu sɛ tɛ tɛ a tɛ ti gba nù nga ni.

— Ngùlú mɛ a ge?

Ngolo : Ngulu mɛ a fala kɛ fio a ma ngo mbulu nɛ, nɛ fala tɛ a ma ngo unu nɛ. Nɛ fala kɛ fie a ma ngo hulu nɛ, lì tɛ fie ma hulu nɛ. Hã fala kɛ wa e wuko tɛ ti gba, nɛ nguli ma mɔ ngo hulu tɛ wuke, hulu tɛ wuke.

Hã fala kɛ wa ĩ zi na, wuke a kɔ zi osia a wena, a dungu do wili a, a kpà zi we do a gɔ, a wele zi we de wena, nɛ wa na, a kũ, kɔ a ɔ do ngo gba i, a ɔ do wili a ngo gba mɔ. Do fala ni, nɛ nde gɔ a, lì kɛ ma hulu sɔ 'bɔ tɛ a, ma húlú sɛ 'bɔ tɛ a gɔ. Nɛ ma wia na, wa e ua kpana, wa e kpana nù nga, nɛ lì ma mɔ ngo hulu tɛ kɔ nɛ. Ki ni wa kɔ gene a wena, ma kɛ wa tɔa na, a kɔ zi gene wili a wena, ma wia na, a kũ dɛ kpɛlɛ wili a, a ɔ dɛ kpɛlɛ wili a dɛ ngo gba mɔ ni.

¹⁶ Nous traiterons d'abord du deuil d'un veuf ou d'une veuve. Puis nous ajouterons quelques mots sur le deuil dans d'autres cas.

(Wa tō 'bɔ na, ombe wèlé fionɔ kɛ wa do 'dā linggamɛnɔ ni, wa so mbe tɛ ngùlí ni, nɛ wa a tɛ nyɔngɔmɛnɔ tabi kafe kɛ wa kē hā winɔ ni, takɔ wa ī ti wi gbɛ zi nya lo gɛ. Nɛ nde ki ni ma 'danga wena.)

Wi wili tabi wuko olo fie a nyóngó mɔ go : *Le veuf ou la veuve doit jeûner*

Mɔnzabana do Kalo ('Bodumbili II)

Monz : Nɛ li peɛ wa kpo zā mɔ, mɔ tō so na nde...

Kalo : Mɛ a woko bō, tabi peɛ zō, tabi peɛ ngungge...

Monz : Nɛ nde gulu kpua peɛ wa kpua ni na, mɔ ī na, mɔ kpa di ngba mɔ do 'dā mɔ. Hā nyɔngɔmɔ lé sɛ kɔ zā mɔ di dō gɛ go...

Kalo : Takɔ ma nganda gbālā tɛ mɔ.

Mbotama Cyprien (Centre Nadonyɛ)

Mbotama : Nɛ nde gulu fɛɛ kɛ wa kpo zā wa ni ma do kinggili nɛ bɔa. ɔ nɛ kɛ wa tōa we kɛ 'da hā ngamɛ hā wili, do kɛ na, dungɪ wa dúngú do dia nɛ go, kɔ wuke a fia we duzu a, ki ni ma 'bɔ ni boe.

Nɛ nde i 'da lɛ nga, ma wena we duzu kpakɔ ma nganda a. Wa ɛnzɛ zā a ni, nɛ ma nganda, nɛ ma be 'bako. Do kɛ na gɛ nde? Wɔ tɛ nyɔngɔmɔ ma bá a go, nu a ma fanga wena ni, ma we na, wa kpo fɛɛ zā a, nɛ ma nɔ, kpakɔ ma kā sɛ a do wɛ, tɛ dungu ka zā kɛnɛ a, tabi ka zā wili a. Ní a fɛɛ ni ma hā ngawi hā a na, a kpālā sila tɛ kɔ wɛ a nɛ dungu do ma ni.

Futa li fio dati gba nu kō : *payer le corps du défunt avant de creuser la tombe*

Nande et autres ('Bodumbili II)

Nande : Lɛ zɔ wena na, mɔ wi wili, kɛ mɔ fia, nɛ onu fɛɛ kulano 'da fie, wa kō zi na, dati hā mi wuke 'da mɔ, nɛ mɔ futa li fio, sɛ nɛ wa gba nu kō, kpakɔ wa mi a de. Tabi mɔ hā ngulu, tabi mɔ hā odua, nɛ mɔ hā ofalanka. Nɛ fala kɛ mɔ hā omɔnɔ ni, sɛ nɛ wa gba nu kōɛ de.

Nɛ 'da fala kɛ wa nɛ mi wuke 'da mɔ do'do ni, nɛ wa nɛ, nɛ tolenɔ kɛ 'da wuke 'da mɔ kɛ a fia zi ni, nɛ wa kala ma vɛ. Nu fɛɛ kula 'da wuke wa kala vɛ si do ma ni.

Nɛ ma ɔ a kpalɛnɔ tɛ li fɔɛ kɛ mɔ dɛa do wuke ni, nɛ wa na, mɔ tɛ nyòngò 'bɔ kpale olo wuke ni go. Nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bili okpalɛnɔ tɛ safɔ mɔ ni. Mɛ a bō, tabi ka'dangga, tabi otoko, tabi okumba, nɛ wa 'bili ma vɛ. Mbe bōnɔ ma 'bana do sɛɛ toko nɛ, nɛ wa sɛɛ ma vɛ. Wa 'danga kpalɛnɔ vɛ, nɛ wa kala ma sū, nɛ wa la do ma.

Monz : Ni a do fala fio ngo gba, nɛ ma na, owèlé wuke, to wèlé fie, nɛ wa tō na, dati kɛ na, wa nɛ we we nu kōɛ, wa hā mbili. Nɛ 'do kɛ wa mi fio ia, nɛ wa futa li fie, nɛ wa ga mɔ na, mɔ tɛ 'bè tɛ kpale kɛ ma kɔ fɔ 'da mɔ né ni go.

Ní a pala kɛ wuke 'da mɔ fɛ, nɛ wa dɛ mɔ wi wili ni. Ní a aka we 'da mi na, pala kɛ mɔ mɔ fɛ, nɛ wuke hā mbili we gba nu kōɛ, ɔ nɛ kɛ mɔ dɛ ni dɛa ni?

Wa vɛ : Wuke há mɔ kpo go!

Nande : Wa dɛ ni we duzu fio wuko, nɛ wa zɛɛ tɛ wi wili kɛ wuke 'da a fia ni, we dɛ a né mi tōa so di ni. Nɛ nde fala kɛ wi wili a fɛ, nɛ nde a, wa dé do wuke na mɛ ni go. Wuko fútá li fio wili a go. Kɔ kɛ 'da wi wili kɛ wuke 'da a fia ni, nɛ mbè nɛ wa zɛ a, nɛ wa tō hā a na, a fútá mɔ ɔ né, kpakɔ wa gba nu kō, tabi a futa nadalamɔ. Kɔ a hà ma go, nɛ wa fo a tɛ kɛ tɛ wuke 'da a, nɛ wa 'de a ndūu, tabi do 'do tɔa. Nɛ wa mɔ ngo zɛɛ tɛ a do zɛ a i mɔ.

Ko fala ke a futa mɔnɔ ni ndambo, ne wa ba a, ne wa te, ne wa e a te ke te wɔlɔ wuke. Ko wa mi wuko do'do, ne wa kɔ na, mɔnɔ so lo wia ni, ma ho vɛ se.

Tele te ke wa zele te wuko fio wili

Sérvices infligés à la veuve

Nande et Edesangawa Madeleine ('Bodumbili II)

— Ní a me ke wa de ma do wukonɔ we zele te wa, ne ma la ngbe e do wi wilinɔ me a ge nde?

Nande : Ke ma la ngbe e be sɪ, me a ke, fala ke wi wili a fe, ne nu fele kula 'da wi wili, fala ke wa zo zi na, dungu 'da wili do wuke ma a dia go ni, ne mbè, ne wa 'banda zele te wuke te 'bo wena. Wa kɔ na, a dúngú te ke te wɔlɔ wili a go. Ne wa e a do gele fala, tabi wa ze a.

Madel : Ke gela te 'bo wa de te 'bo do mɔ ni, ma yolo ngenggele we 'da owi wili, wèlé fionɔ. Ne ke wili mɔ fe, ne wa fi mɔ de ngu'du a, ne mɔ ɔ, mɔ gífi te 'bo te mɔ go gbaa, ne gaza mɔ fe to do'do. Ne ke gaza mɔ fe to ni, gene ko a de ngùlù, mɔ de ngu'du a ni.

Ní gbaa, ko fala ke na, wa zā kɔ gbaa, kɔe e, ko wa ba a we mi a, se ne wa 'be nu kɔ mɔ de 'do tɔa. Ne wa ma ngo aka mɔ nai: "Mɔ sa wili, ne mɔ tɔ! Ko dɔa ɔ zā mɔ, ma hā mɔ gbea wili mɔ, ne mɔ tɔ! Do bindɛ, ko lengge wa ne ne we tɔ ma, ko wele wa yolo, ko wa tɔ na, wi a mɔ go." Ne mɔ tɔ me ni. Ti kɔ mɔ a li, se ne mɔ tɔ de. Ti kɔ mɔ a li bina, ne mɔ tɔ te 'bo nza. (Gulu ne na : 'dā mɛnɔ bɔa ke wa tɔlɔ so ni ma kɔ mɔ boe, ne mɔ tɔ, ko ma kɔ mɔ bina, ne mɔ tɔ te 'bo de nza.)

Ne ke wa ne, ne wa ba wili mɔ we mi a ni, ne mɔ yolo di ni. Ne fala sa, ne wa ba kpenɛ-mɔ, te kpenɛmɔ, ne wa ba yèlè. Ne wi dungu ngo ta, a dungu, ne mɔ dungu ngo ku a.

Ne wa a li de zu mɔ nai : "Kpo kpo mɔ de mɔ do wili mɔ nde, ne ta mɔ ne dungu ngo ne, ne kpenɛmɔ wa ne ne we a li zu mɔ ge, ne mɔ fe! Ko te 'bo ní go, ko mɔ a mɔ nyòngò a go, ko mɔ sa wili de kɔ a sa, ne wa de mɔ do gela, ne mɔ fe! Ko ní go, ne te mɔ ɔ te me 'bo a nga." Ne ma wia do ke nai, wa de mɔ di ni, ne owi wili wèlé fionɔ ni, wa yolo di ni, ne wa te sofe mɔ, te to kumbu zu mɔ ni, di ni gbaa. Ne wa ba ēa bunggu, ne wa fi hā mɔ, ne mɔ ɔ de ngo ne.

Ní gbaa, mbè go zeke bɔa, ko wele kɔ we nūlū mɔ, n'a nūlū mɔ. Zeke bɔa, se ne wa folo mbitoe te mɔ do'do.

'Bominengge - 1972

'Da fala ke fio fe, ne wa folo a, ne wa 'dafa a ngo gbà, ne wa ba wuko olo a, ne wa 'be nu kɔ a, ne wa e a ti gba ni na, a he kɔa fio wili a. Ne otala wi nɔnɔ vɛ wa te te 'bo de te ka zā fie ni, ne wa mɔ ngo he te 'bo kɔa a, ne wa ga zuma 'bako na : "Hū ũ gba mɔ gbale...". Gulu ne na, fio me a gba mɔ gbale, do ko mbé ne fé 'bo go.

Ne 'da oyaa le zé dati ni, fio 'bana ngo gba we tū tale, se ne wa mi a de. Ne wa na, a ɔ tū tale, se a a 'dafa kusi ko tɔa 'da a de. Ne nde ki ni wa e se kpana ti gba, we ke a mbulu se, ne li mɔ ngo hulu ne. Ne mbe, ne wa ēlɛ ndala tɛ a do'do, we ke ma mɔko ia, ne wa fi ma ko kpana ti gba ni.

Ne ke fio 'bana ngo gbà ni, ne nde kene a tabi wili a nyóngó se mɔ go, do de ko bɔzo wili a fi kɔ a te ne, ko wuke nyongo, ko a ́kɔ go. Ne fala ke ini ba a, tabi 'dɔlɔ nde, ne mbe wi ke kene a, tabi wili a fia te 'bo dati ne, a a a 'be nu kɔ a, ne a ho do a de nza.

II. Mɛnɔ kɛ wi fio wili tabi wi fio ko a dɛ ma 'da fala mi fio

Ce que fait la veuve ou le veuf lors de l'enterrement de son conjoint

Mɔnzabana do Kalo ('Bodumbili II)

Monz : Nɛ kɛ wa nɛ wɛ mi wuke ni, nɛ wa hɔ nɛ do mɔ dɛ nza dati?

Kalo : Wa hɔ nɛ do mɔ dati.

Monz : Nɛ wa fɔlɔ tɛ mɔ, tabi mɔ la sɛ do ndi tɛ mɔ ɔ nɛ kɛ zɛ ni iko?

Kalo : Mɔ la sɛ do ndi tɛ mɔ iko.

Monz : Nɛ wuko 'da mɔ wa hɔ do a do'do, nɛ nɛ ni gbaa, nɛ wa nɛ wɛ usu kɛnɛ mɔ do'do, nɛ nɛ kpɔlɔ tɛ nɛ dɛ nu tɔa nga. Nɛ hɔa dɛ nu tɔa nga ia, nɛ nde a, nyɔngɔmɛ kɛ na wa hã hã mɔ ni, wa hã sɛ di a mɔ do gɛa wese tũ go. Ma na wa hã hã mɔ, nde hi pala 'bana. Ní a wa hã hã mɔ do tũ go, nɛ nde do hi pala gulu nɛ nai?

Kalo : Wa tɛ hã hã mɔ do tũ go wɛ duzu bozo kɛnɛ mɔ, dɔ a tɛ, a nyɔngɔ ti mɔ vɛ, nɛ 'do nɛ mɔ ɔkɔ sɛ ɔkɔ iko go. We kɛ mɔ ɔkɔ, nɛ wa tɔ sɛ na : "Mɔ nyɔngɔ zi kɛnɛ mɔ, ma kɛ mɔ ɔkɔ ná gɛ!"

Kɔɣɛnagɔ Marcel do Kuta Christin (Centre Nadonyɛ)

– Dati fɔlɔ wili mɔ tabi kɛnɛ mɔ, nɛ wa fɔlɔ sɛ mɔ nde?

Kɔɣ : ɔ mɛ do kɛ zɛ dati ni, nɛ nde wa fɔlɔ zi wa go. Nɛ 'da fala kɛ wa nɛ wɛ ba kɛnɛ a, wɛ tɔkɔ wa la do a ni, nɛ wa usu a dô, sɛ nɛ wa ba wili a, nɛ wa la do a dɛ. Nɛ wa la do a, nɛ a ɔ dɛ kɔ tɔa ni gbaa, kɔ tũ tũ, nɛ fala sa, kɔ wa kpa wi fɔlɔ a dô ni, sɛ nɛ wa nɛ hɔ do a nza, nɛ wa nɛ hɔ do a 'do li i, takɔ wa fɔlɔ a iko.

– Kɔ fala kɛ fie 'bana ngo gba ni, nɛ wa hã sɛ nyɔngɔ mɔ hã wi wili tabi wuko olo a ni nde?

Kɔɣ : Wa hã sɛ do ti go. Nɛ a ɔ sɛ ní gbaa ndɔti nɛ na, wa mi fie do'do, sɛ nɛ dɛ. Kɔ fala kɛ wa zo na, wi wili ni a zɛlɛ zi tɛ kɛnɛ a wɛna nde, nɛ wa hã sɛ nyɔngɔmɔ hã a go. Nɛ a ɔ sɛ ni gbaa fai hɔ sa fala, kɔ tũ wa nɛ nɛ wɛ takɔ wa fɔlɔ a 'do li i, kɔ a hɔ, sɛ nɛ wa hã nyɔngɔmɔ hã a dɛ.

Kɔ fala kɛ mbe go, wɛ takɔ wa zɛlɛ tɛ a ni, nɛ titole belee ni, ya wa tɛ fɔlɔ a go. Nɛ wa aka nu a, do ndenge* kɛ a zɛlɛ zi tɛ nya wa ni ní gbaa fai, nɛ wese gbo ngo, sɛ nɛ wa nɛ wɛ fɔlɔ a. Ki ni wɛ zɛlɛ tɛ a olo kɛ na a zɛlɛ zi tɛ nya lo wɛna, sɔkɔ nya lo a fe ni.

Marc : Kɔ fala kɛ sanga tɛ ngba wa, wa dungu zi a dia ni, nɛ wa hã sɛ nyɔngɔmɔ hã a 'da fala ki nge nde?

Kuta : Fala kɛ sanga tɛ ngba wa ma vɛ dia ni, kɔ fala kɛ wa usu wuke ia, nɛ wa hunu sɛ bánggá dɔ dɔ, wɛ hã hã a, wɛ takɔ a nɔ, wɛ fa mbe ndambo ngawi tɛ kɔ kili tɛ a.

Nɛ nde oyaa lɛ wa zɛ do sɔa li fala ni. Nɛ wa kɔa na, 'da fala kɛ wuke 'da wi na tɛ lo fe ia, nɛ wele kɛ zɛ tɛ 'bo wuke 'da a fia ni, a nyɛlé sɛ do wi na 'da a ni go. Dɔ dɛ ni, hã wa fí nyɔngɔmɔ kɛ wa bɛa na, wi fio wili, tabi wi fio ko a nyɔngɔ go ni kɔ nɛ, hã mandɔa dé wili ni go. Hã mandɔa dɛ a ia, nɛ wa tɔ sɛ na : Mɔ zó, mɔ dɛ wuke ma yolo kɔ a.

Bon*, wi ni a kɔlɔ kɛ tɛ nya a ni, wɛ tɔ na : "ɔ ɔ, nyɔngɔmɔ wa tɛa nɛ hã mɔ ni, mɔ tɛ nyɔngɔ mɔ go! Nyɔngɔmɔ wa fi kɔ nɛ, mɔ tɛ nyɔngɔ go!" We kã a ni na, dɔ dɛ a a yó go, wɛ lengge na, dungu ngbala wa do nu fɛlɛ kula 'da wuke 'da a ma dɛ gɔɛ ni, ma hã ni. Nɛ wa 'banda zo mɔ tɛ a do sɔa li sɔa li kɔ nyɔngɔmɛ 'da a ni dɛ.

– Mandɔa mɛ a ge?

Kuta : Mandɔa mɛ a mɔ kɛ, wele a ba wuko, nɛ wuke 'da a fia, nɛ wa dòkò mɔ hã a do dia nɛ go. Nɛ olo wuke ni, ma be na, bɔɔ wuke kɔlɔ do a, n'a dɛ ná kɛ a nɛ ta tana ni. A nɛ tɔ we, n'a tɔ túa túa túa iko. Ma wa tɔ na, mandɔa wuke 'da a zi ni, kɔ wa fòlò a do dia nɛ go, ma hã bɔɔ wuke ni te tɛ a. Lɛ sa li nɛ mandɔa do gbaya.
(*Mbotama* : Wa sa li nɛ do Ngbaka-Karawa na gi'da. Gi'da wuke 'da a ni, do dɛ kɔ ma tɛ tɛ a go.)

'Bominengge (1972)

Kɔ fala kɛ wa nɛ nɛ we mi fie ni, nɛ wele kɛ wili a fia, tabi wuke 'da a fia ni, a 'be nu kɔ wili olo a, tabi kɛnɛ a, do benɔ 'da a, nɛ a la do wa 'do tɔa i, do dɛ kɔ wa zó fala kɛ wa la do fie ni go. Kɔ fala kɛ wa la do wɔlɛ ia ni, nɛ kpo wi ni, nɛ a nɛ 'bɔ, n'a hɔ do wa nza nga, n'a e wa dɛ nu tɔa kɛ wa ba sɔ wili a tabi kɛnɛ a kɔ nɛ ni. Nɛ nde wa hunu be kɔ, nɛ wa hã hã a na, a nɔ mbe, sɛ a a kpa mbe ngawi kɔ kili tɛ a. We kɛ yolo do kɛ wili a tabi kɛnɛ a fia, nɛ nde nyongomɔ kpo gbó nu a go. Kɔ wese mɔ ngo gɛ nɛ, nɛ dati kɛ na, kuti sɔla tɛ hò go ni, nɛ wa le do a kɔ tɔa, do a zó sɔla ni go.

Nɛ mbe kpasa wi kɔ nu fɛlɛ kula 'da wele kɛ a fia ni, le 'dɔkɔlɔ a, n'a sa ma a, n'a mɔ ngo aka a na : "Mɔ zi do a kɔ tɔa kpo, kɔ mɔ tɔ́ gulu zɛlɛ kɛ ma ba a ni hã lɛ." N'a mɔ ngo yɔlɔ gulu nɛ hã wa, ndo do kɛ zɛlɛ ma ndua do a ni, gbaa do kɛ a fia nɛ ni.
Kɔ kɛ a tɔa ia, nɛ kpasa wi kɛ a aka sɔ a ni, a hɔlɔ nu a, n'a tɔ do nga gɛlɛ dɛ dati owi nano di ni vɛ na : "Nɛ vɛ nɛ yolo gɛ, mi tɔ hã nɛ na, ɔ nɛ kɔ nɛ gbɛa nya lo gɛ ia, do nɛ gbɛ 'bɔ benɔ 'da a go. Nɛ e wa, kɔ wa gã, do zu wa gbá go, do zɛlɛ bá wa go. Kɔ fala kɛ tɛ mbe kpo sanga wa zɛlɛ, nɛ likambo* sɛ boe. Lɛ vɛ lɛ nɔ nɛ sambe!" Nɛ wa ɔ 'bɔ olo ki ni tũ kpo, nɛ wa pɛsɛ.
(Ki ni ma dɛ tɛ ɛ kɔ lenɔ vɛ go. Tɛ mbe lenɔ wa 'bɔ kɔ fala sa titole, sɛ nɛ wa sa gala fio de.)

III. Ndo nyanga dungu gela

Le début du deuil

Ba kumbu do fɔlɔ wi gela

Avant d'être lavé, le veuf ou la veuve fait un serment pour affirmer son innocence

Zagbālāfio-Gbamboko (1992)

Pala kɛ wa sa gala ia, kɔ fala ndo sa nɛ, nɛ wa nɛ, nɛ wa sɔ lì, nɛ wa tɛ nɛ, nɛ wa ba wi wili tabi wukoe kɛ wili a fia ni, nɛ wa tɛ do a dɛ gbali owinɔ vɛ. Nɛ wa e a ngo ta, nɛ a ndo ba kumbu tɛ a na : "Fala kɛ wi a ɛ, kɔ ɛ gbɛa wili ɛ nde, ma wia na, ɛ tɛ dè gela gɛ, kɔ ma hɔ ndɔti nɛ go. Kɔ ní go, nɛ ɛ dɛ gela gɛ gbaa, nɛ ma sɔkpo do dia nɛ."
Do fala nɛ ni, nɛ wi kɛ a nɛ ba a do gela ni, a sɔ lì kɔ mɔ kɛ wa ia ni, nɛ a a tɛ a, nɛ wa ba tala lì ni, nɛ wa e ma kɔ tɔa lì 'do tɔa i. Nɛ wi ba a do gela ni, a 'be nu kɔ a, nɛ a nɛ do a tɛ 'do tɔa i, nɛ a fɔlɔ a. Hã fala kɛ a fɔlɔ tɛ a ia, nɛ a hɔ dɛ nza nga, nɛ wa ba gbá kombo tabi gua kɛ we nu nɛ bina ni, nɛ wa fi ma hã a dɛ kɛ zã nu tɔa ni, nɛ a dungu dɛ ngo nɛ.
Do 'da fala ni, a wè 'bɔ tɛ wele we do wele go, tabi a wè 'bɔ tɛ fana nu kɔ ngba a do wele 'bɔ go. Do kpo soe ni, wi gela ni a wè tɛ yengge yali dɛ dati go. A wia tɛ kulu ngo, we nɛ we sɔ sɔa, tabi we i ini iko. Fala sa 'do ki ni, ma wia na, wi ba a do gela ni a e nyanga a li wala, nɛ a e 'bɔ kɔ a tɛ omɔ dɛa tonɔ 'bɔ vɛ kɛ a wia we dɛ sɛ do tonɔ 'da a ni.

Linganda do Ngamɔ ('Bokada Songbo)

Linganda : Kɛ 'da kpasa winɔ zi ni, fala kɛ wa mi fio, kɔ fala sa wa tɔa lɛngge olo nɛ sũ, ma sɔkpa ia, nɛ wi kɛ a nɛ nɛ we ba wi ni do gela ni, a ndua zɛ nyanga 'be nu kɔ a tɛ 'da fala kɛ fie 'bana ngo gba ni, nɛ wa nɛ we duzu we dɛ mɔ nɛ vɛ.

Ké wa t̃sá lɛnggɛ ngo fie ma ia ni, nɛ a ni, a a sa m̃o h̃a wi ké a ba a do gela ni, do wi ñaɔ 'da fie, nɛ wa nɛ do wa dɛ tɛ 'dɔ̀ l̃i i. Nɛ wa nɛ h̃o 'dɔ̀ l̃i i ni, nɛ wi ñaɔ 'da fie ké wa nɛ ba a... tabi mɛ a wuko nde... nɛ wa nɛ ba a do gela ni, nɛ wa dɛ be ina m̃ó wa, nɛ wa kpe nu l̃i kpia, wa kembe nu l̃i kimba ṽɛ, sɛ nɛ wa 'bala be ina ni dɛ 'dɔ̀ l̃i ni, ké wuke ni a nɛ nɛ we f̃oɔ do t̃ɛ a ni.

Nɛ wa 'bala ina ni dɛ tɛ 'dɔ̀ l̃i ni ṽɛ do'do, sɛ nɛ wuke a yolo m̃o ge, nɛ a ba kumbu t̃ɛ a dati na : "Ɔ nɛ ké d̃ɔ̀ ni, fie ké wili ɛ fia ni, kɔ fala ké fio gbɛa a ma yolo tɛ tambala k̃ɔ ɛ nde, nɛ gela ké ɛ nɛ nɛ we dungu nɛ ge ma tɛ h̃ò tɛ ndoti nɛ go. Kɔ fala ké fio gbɛa a ma yóló tɛ k̃ɔ ɛ go, ma wia we t̃ɔ na, ké l̃i ké wa nɛ nɛ we a t̃ɛ ɛ ge, ma wia na, ɛ do t̃ɛ ɛ, wa f̃oɔ ɛ do gela ge, wa ba ɛ do gela ge, nɛ ɛ g̃a, ɛ ó do kili t̃ɛ ɛ ɔ dia gbaa ndoti nɛ a ké gela ma e do nɛ."

Kɔ 'da fala ké a ba kumbu t̃ɛ a ni s̃u ni, ma nɛ nɛ we e nɛ ia ni, nɛ wi ba a do gela ni, a so l̃i ni, nɛ a a t̃ɛ a. A nɛ so l̃i, kɔ a nɛ a wá t̃ɛ a do'do, dɛ ngo kumbu ké a ba ma ni.

Mbe m̃o, nɛ wi ba 'bɔ kumbu dɛ ngo gele a, wi a owi ñaɔ 'da fie ké a fia ni, nɛ a siki t̃ɛ a, nɛ a ba kumbu dɛ ngo gele a na : "Ɔ nɛ ké fie wi na 'da lo fia ge, kɔ lɛ nɛ nɛ we dɛ m̃o do gela olo a, kɔ fala ké fio gbɛa a ma yolo dɛ k̃ɔ m̃o nde, nɛ da dɛ kɔ m̃o dúngú do nga tɛ m̃o olo a ge go. Kɔ fala ké fio gbɛa a ge yólò tɛ 'bɔ k̃ɔ m̃o go, kɔ mɛ a fio zam̃o ma a gbɛa a nde, ma wia we t̃ɔ na, m̃o dúngú do nga tɛ m̃o tɛ 'bɔ gbaa ndoti nɛ ké gela ma s̃okpɔ do nɛ." Kɔ wa dɛa nɛ mɛ ni ia, nɛ wa a l̃i t̃ɛ a do'do, nɛ a do t̃ɛ a, a f̃oɔ t̃ɛ a ni ṽɛ. Ma nɛ we e nɛ ni, sɛ nɛ wa g̃oɔ ñwà, nɛ wa e nu a. Wa g̃oɔ ñwà, nɛ wa e nu a do'do, nɛ wa h̃o do a dɛ tɛ ña nga.

— Ma 'da fala ndo nyanga gela?

Ling : Ndo nyanga gela h̃a ni! Ndo nyanga gela di a ni! Nɛ wa nɛ h̃o do a dɛ tɛ ña nga do'do, nɛ a yolo dɛ di iko. Nɛ wi ba a do gela ni nɛ, nɛ a ba tabi m̃o ñɛ ta ni, nɛ a nɛ, nɛ a 'be nu k̃ɔ a, nɛ a dungu ngo nɛ. Sɛ nɛ onya wa tɛ do mbili, nɛ wa futa ñwà nu a ni do'do. Wa ba mbili, nɛ wa h̃a h̃a wi ba a do gela ni, sɛ nɛ wa ba ñwà nu a ni, nɛ wa fi ñu. Nɛ ké wa nɛ nɛ we dɛ a nɛ mɛ ni, nɛ a ɔ 'bɔ di ni, nɛ fala nɛ nɛ we sa nɛ, nɛ mɛ a di a ké wa nɛ keɛ zu a. Wa nɛ keɛ zu a takɔ a dungu wá gela ngboo do ña nga ni. Nɛ wa keɛ zu a di ṽɛ do'do, nɛ mbe, nɛ wa ndɔ a do mbito 'bɔ, wa ndɔ a do mbito. Wa nɛ nɛ we keɛ zu a ṽɛ, nɛ wa ndɔ a do mbito, takɔ a dungu nɛ gbaa zɛkɛ kpo tabi b̃ɔa, be gela h̃a ni.

Bon*, kɔ ké wa ndɔa a do mbito ia ni, nɛ mbe m̃o di ni, nɛ nde go a, a fóló t̃ɛ a go. Nɛ ké a yengge 'bɔ yeli nde, nɛ ma wia na, t̃u tɛ t̃u 'bɔ a gele fala go... ɛ̃ɛ... da dɛ kɔ a kpa ngba a do b̃ɔɔ wili a go. We ké linggam̃o 'da wa zi ni h̃ɛ ni.

Nɛ wi ba a do gela a h̃a mbula h̃a a na, a m̃o ngo yengge nɛ ia, dɔ t̃u t̃u a gele fala go. Nɛ ké a m̃o ngo yengge nɛ ia, a ɔ wele ia, n'a usu l̃i a do'do... ɛ̃ɛ... a dɛ ñwà, nɛ mbe, nɛ a nɛ nɛ we ɔ wele, n'a keɛ l̃i a do'do, a usu l̃i a dɛ zam̃o i, n'a keɛ l̃i a, nɛ a siki 'do a h̃a wa ge dɛ tɛ ña nga.

Ní gbaa ndoti nɛ a ké wa t̃ɔ na, wa nɛ nɛ we duzu we f̃oɔ b̃ɔa gela... gela ké dati ni, we takɔ wa f̃oɔ mbito t̃ɛ a ni do'do, sɛ nɛ a 'banda wá we duzu we yengge zu a kpo. Takɔ 'do nɛ, nɛ gɛnɛ kɔ a kpa owele, nɛ a wele we nu ngba a do wa dɛ ni.

Ké wa ndɔ a do mbito ni, nɛ ma dɛ gbaa, mbe op̃ɔɔ b̃ɔa, tabi zɛkɛ kpo. N'a yengge do mbito ni iko, ní gbaa we duzu we zɛkɛ kpo, sɛ nɛ wa nɛ nɛ we duzu we dɛ b̃ɔa gela t̃ɛ a ni. Nɛ ki ni wa f̃oɔ wá mbito t̃ɛ a do'do, we do ké na, a yengge yeli, kɔ gɛnɛ kɔ a ɔ zu a kpo ni, k'a kpa l̃i, n'a f̃oɔ do t̃ɛ a.

Marc : Ki ni wa nɛ 'bɔ do a 'dɔ̀ l̃i i?

Ling : l̃i, dɛ 'bɔ b̃ɔa gela ni, nɛ wa nɛ 'bɔ do a 'dɔ̀ l̃i i 'bɔ.

Marc : Nε wa dε 'bɔ kpo ina...

Ling : Nε wa dε 'bɔ kpo ina ni dε tē a ni. Nε wa kpe 'bɔ nu lì, n'a fɔlɔ 'bɔ do tē a. Wa ba 'bɔ kumbi 'bɔ kpasaa nε mε ni, sε nε wa a li tε a we fo mbitoe de.

Ngamɔ : Fala kε wa fɔla mbito tē a ia ni, n'a nε hɔ 'bɔ dε nza nga, nε wa e 'bɔ fēa tulu tε go'do a. Nε a yεnggε 'bɔ do fēa tuli ni gbaa tabi zεkε bɔa, sε nε wa ī ti fo 'bɔ ki ni. A yεnggε do fēa tuli ni zεkε bɔa, nε a 'banda wele we do wele, a mba kɔ a tε kɔ sani kpo tε nyɔngɔ mɔ.

Nε fala ná ni a kélé 'bɔ zu a go, gbaa we hɔ tε tū kε zi wili a fia ni, sε nε wa ī ti fo wá ki ni tē a de. Nε nde fala ná ni, wa tɔa na: "A a nzàkà." Nε wa dε omɔ, nε wa kpo tē a, fēa opande, nε wa kpo tē a.

Marc : Mε a fala bɔa gela ni hā ni?

Ngamɔ : Bɔa gela ni hā ni!

Marc : N'a he'de fande olo...

Ngamɔ : Fande do fēa tulu, n'à he'de ma. Nde a hé'dé tulu ngo go. N'a he'de dε tε go'do a nù nga iko. Kε zε 'da oyaa lε gá ni.

Kɔgenago Marcel (Centre Nadonyε)

— Wi fɔlɔ a ni wi a wi ba a do gela ni?

lī, wi kε a nε ba a do gela ni, sε nε a fɔlɔ a de. Nε nde do dati, wa fóló sε a 'dɔ lì i do ti go. Wa fɔlɔ sε a nza nga. Wa do a ngo gbá kombo, nε wa fɔlɔ a nza nga. Nε a ɔ 'dɔ ki ni we zεkε kpo, sε nε wa nε do a 'dɔ lì i tɔkɔ wa fɔlɔ a, nε wa kεlε zu a, kɔ a 'banda he'de tulu gela ni, we be na, a a wi gela.

Kɔ wa nε do a, wuko fio wili ni, tabi wili fio wukoe ni, kɔ wa nε do a, kɔ wa hɔ 'dɔ lì mɔ ni, nε nde wi nε dε a do gela ni, a fa sε zu onwá ina wena. Nε a gbεlε 'bɔ te, te ni a bεlɛyɔla. Kɔ 'da fala kε a hɔa 'dɔ lì mɔ ia ni, nε a kpe nu lì, kε a nε fɔlɔ a dε tε 'dɔ nε ni, nε a kpe ma sū ni. Nε a 'bala oinano dε tε 'dɔ nε vē, ma i ia, nε wi a nε fɔlɔ a ni, a zīlī, nε a ba kumbu tē a né ndenge* kε na :

"Fala kε mɔ dε kεnε ε yolo kɔ ε, kɔ fala kε ε so lì gε, kɔ ε nε a ma tē ε, nε dε, nε tē ε dε sε zōε, nε ε si, nε ε fe dô. Kɔ fala kε ma tε mε 'bɔ ní go, kɔ mɔ dε kεnε a ma yòlò kɔ ε go, nε ε nε so lì gε kε ina 'dɔ nε gε, kɔ ε nε a tē ε, nε ε si, nε ε dungu do nga tē ε vē, nε ε yεnggε, dɔ dε kɔ mɔ kpo ma dé tē ε go, da ε kpá dani go."

Nε wi dε a do gela ni, a so li ina a 'bala ni, n'a a ma zu a. K'a nε a zu a dô, nε a wèlé nε a ndo nyanga fɔlɔ tē a. A fɔlɔ tē a, kɔ ma i ia, nε wa hɔ do a dε nza nga, nε wa kala dia tulu, nε wa fo tulu kε a hi'da zi ma, nε a mɔ ngo te do nzεlε kεnε a ni, nε wa fo ki ni tē a, nε wa kala gele tulu, nε wa a ma tē a.

Ní a dati kε na wa ndɔ a do mbito ni, nε wa a gele tuli ni tē a iko. Tabi fala kε wa tε fùlù mbokɔ tū tuli ni go, nε wa kala nε gele tulu, nε wa a tē a. Kɔ wa nε fulu tū tuli ni do'do, sε nε wa kpolo ma. Nε wa hɔ do a dε nza nga ni, nε gbela te sɔ mi sa li nε ni (bεlɛyɔla), wa a ma zu a. Nε wa a zu a dô, nε wa gɔnɔ nwá bilí ni, nε wa do nu a, nε wa 'banda hɔ do a dε nza nga de.

[— Lε zɔa di ni na, ombe wa tɔ na, kuti fɔla wi kε wa fɔlɔ do wi gela 'dɔ kε wa mi fie ia ni, nε wa fɔlɔ a 'dɔ lì i. Nε ombe wa tɔ na, wa fɔlɔ a nza nga. Ní a wa fɔlɔ a ngboo i do? Tabi ma la ngba le do le nde?

lī, ma la ngbε! Mε a tεlε tε dεa mɔ olo oyaa wi kɔ le do le!]

Gulu kpe nu li a ge nde?

Pourquoi endigue-t-on le cours d'eau?

Gbalanu Raphael et Kōgenεago (Centre Nad.)

Raph : Gulu kpia li ni, we ke mbè a li ma fu fua, hā wa ne fòlò wi ni, ne wa né 'dò li i, ne wa so li de tē a iko go. Wa fa ozu nwà, do teno wa gbèlè, ne wa a 'dò li ni. Ma hā wa kpe nu li ti a ni, se a na da de ko inano ni ma lá go. Mè a gele ina go, mè a ina gā, do ina fo ozèlè tē a, we ke a do kumbu boe, ne ogele wele wa te kala te wa vè te ngo a. Ní a wa de ni na, oinano ni ma gala a ko dungu 'da a. Ina gā, do ina fo bɔzo, mè a gele mo go.

Ko fala ke wa ne fòlò a do'do ni, se ne wa ba nu li ni na : "Fua li ge, mo lá do monɔ vè wa fòlò do a ge!" Ne wa ne ba nu li do'do ni, ne inano ni vè ma la ni. Genε ma ho 'bo te gbòlò na, wa fòlò a do'do, ko a ho, ko a ndo no gbòlò, ko a 'banda dungu 'bo gela ngboo ni, ne wa kpe nu li kpia fai.

Ma ni te fola wi vè, tabi a gaza, tabi ge nde, ma na wa kpe nu li kpia. Ne wa fòlò mo do inano dô, se ne wa fo nu li, ne fua li ni ma kala omɔno ni vè, ne ma la ne do'do.

Kōg : Mbe 'da fala kpo, ko fala ke wi gela ke a fòlò tē a ia, ne mbe wi ke a ba zèlè dō dō wena ni, ko wa fòlò wi gela, ko a ne ho do'do ni, ne wi ni a le de te 'dò li ni, ne a so ma de te tē a, n'a fòlò te 'bo tē a sū na, tɔko ma fo zèlè a do ne ni, ne ma mba, se ne ma fo de gɔto ni fala ne kpo, né ndenge* ke 'da wi gela wa dea do a ni.

Wa ndo wi gela do no gbòlò soe ki nge?

Quand enduira-t-on le veuf ou la veuve avec l'huile "gbòlò"?

Gbalanu Raph. (Centre Nadonyε)

Ke wili mo a fia, ne wa mi a, ne fala sa titole, ne wi de mo do gela ni, a ne do mo 'dò li i, ne a fa zu onwà kpi do kpi ke le tōa so we ne ni, kpako ma hā ngawi hā mo. Mo ne we kpa mo ná dani, ne ma zòlò mo, tabi wele mbo lengge de ngo mo na, mo dè kene mo tabi wili mo yolo kō mo, ne ma fo tē ε ngo mo do'do.

Ne mo yolo de 'dò li ni, ko mo nea we ho de nza nga ni, ne wa ndo mo do no, ki ni a no gbòlò wa tō ne te gela ma hā ni. Wi wili a fia, ne wa mi a né, ne fala sa, ne no gbòlò ma ndo de di. Mo ɔ do nɔe ni kō tū kpo, ne fala sa, ne ne gifi 'bo te ne 'dò li i, ne wi de mo do gela a fòlò nɔe ni te mo do'do. Ne wa ne ho wá ni, ne mo ɔ se do ma zèke bɔa, se ne wa fòlò ma te mo, kpako wa a gba gela te mo.

Wi ba wele do gela a wio?

Qui sera désigné pour assister le veuf ou la veuve durant la période de deuil?

Kōgenago Marcel (Centre Nadonyε)

Olo ke wa mi wuke 'da mo ia ni, se ne fala sa titole belee, ne wa aka na : "Ko ní, ya nu fele kula 'da kene mo, wele ke a ne de se mo do gela ni, wi a wio nde?" We ke do 'da le, fala ke wi wili a fe, ne ma wia na, onu fele kula 'da wi wili ni, wa wa de wuke do gela. Ko fala ke wuke a fe, ne nu fele kula 'da wuke ni, wa wa de wili do gela, se a wa ba kumbu de zu a na : "Mo de nya lo ni, ma yolo de kō a nde, ne a fe te mè 'bo né ke nya lo a fia ne ni."

Bon*, ne wa aka do titole ni na : "Wi ne ba se a do gela ni, wi a wio nde?" Se ne te nu fele kula 'da kene a, wele ke zi te 'bo kene a fi fia ni, a hā a ho, ne a na, ε ba se mo do gela. Ne a la do mo 'dò li i, we takò a fòlò mo de.

Wi ba wele do gela. Fala ke me a wi wili ke wuko 'da a fé nde, wi ba te 'bo a do gela wi a wi wili ke wuko fia te 'bo zu a ia ni, ne a a ba a do gela.

— Kpo nu fele kula 'da a?

Wi se nu fele kula 'da wuke, a a ne ba se a. Do fala ke wa te kpo le ná ni iko, ne ma wia na, tabi masê a ke mbe wuko 'da a fia zi dati ni, a a ne ba se a do gela. Ko fala ke me a wuko nde, ne wi a sia a ke zi wili fia zu a ni, ne a a ba a do gela. Tabi mbe 'da fala kpo, ne wi se 'bo a kefe a, kefe a wuko, a a ne ba a do gela a ni iko.

Ne a wele we nu a te me 'bo fai do wi ke a ba a do gela ni iko. Wi ba a do gela tã hã a na, a te wèlè we do gele owili mbamba go, a te wèlè we do gele owuko go.

We ke mbe 'da fala kpo, a lengge na, a wele we do gele wele, ne nde go a, gele wili a tumba wi ni hã a we takò na, a fa a. Ko ma wia na, wi a ε, ε be se wili hã a na : "Mò ba wele ke ni." ε be se tabi obenò 'de ε, tabi wele ke a wi na 'da ε ngboo, a we te ba se mò, ne a si kómbè goe ni, ne a tã se hã a na : "Mò ba a wele ki ni, se ne de."

Ko fala ke a zò na, wuko ná ni a wele we do gele wili nde, ne a dālā we de tē a, ne a mò ngo tã na : "ε kò gene me ke mò de ma ni go!" Ma ke wi ba a do gela, we folò a ni, a a hã do mbula hã a na : "Mò dé né, mò dé né", wi a a, wi ba a do gela ni.

Nakõnyego, Bandoma, etc. ('Bodumbili II)

— Gulu ke wa saka wi ke kene a, tabi wili a fia dati ia ni, ne a ba wele do gela we ge nde?

Nak : Ma de mò né mò gaza goe? We ke me ni ma dè mò dati go, ne nde mò wé se te 'bo we be mò hã a go. Wi ba ngba a do gela, a ò ne gbabu. Ne ma wè te 'bo na, wuke 'da mò fè go, ne mò bá te 'bo wi gela go. Wili mò fè te 'bo go, ne mò bá te 'bo wi gela go pii iko. Ma wia na, ma de te 'bo mò dati ni do'do, se ne mò í te 'bo mò, ne wala ne ò te 'bo vè do bolò ne de.

Monz : Ní a le zò na, wele ke a ne ba ngba a do gela, a ò ne gbabu ni, a ne de mò do gela ni. Ne ma wè na wa saka wele de ko nu fele kula 'da wi ke a 'bana nza ni go, ne nde wa saka ko nu fele kula 'da wi ke a fia ni. Ní a ma wè na, wele a te, n'a hongo kò a nù hongo na, ε a ε ne we ba a do gela ngboo ni wi a ε go? (*Bernard* : ò ò!)

— Ní a pala ke wele a wele we de ngba a wele do gela, a hongo kò a nù hongo, ne a wia we tã pala ni a ge?

Nak : A fa na, ko a hongo kò a do nù na, ò so do ε... wi so a ne de a do gela wi so a ε, n'ε to so kumbu de zu a na, a fe do'do. Tua ke ε kò so na, ε de so a do gela a go, ko ke wa sa te 'bo mò hã ε na, ε de a do gela, a ne ne fe di ma ngboo ni. N'a te to kumbu de zu a a dia go na, a fe do'do.

Bern : Ma né ke Doli a tãa ne ni. We ke na, mi, mi do wuko 'da mi, ko wuko 'da mi a fia, ne nya a wi wili ne ni, a a ba mi do gela, n'a de mi do gela. Ko mi te 'bo mi fe, ne nya mi wuko ne, n'a te te 'bo, n'a de wuke 'da mi te 'bo do gela. Nya mi ke a ne de a do gela ni, me a wuko, se n'a te, n'a ba kene mi ke a 'bana ni, n'a de a do gela. Ne nde gele wele a dé a kili kili iko go.

Nande : Mò zó, gulu ke wili, kene a fe, ne a zò ngamò te olo fio wuko 'da a wena te gela, we duzu ke omasê a, tabi okefe a wa a wa de a do gela. Ne wa mò ngo zele tē a olo nya wa ni te 'bo. Ne gulu ke wuko a zò ngamò te olo fio wili a wena, we duzu ke nya wili a, wa a wa de a do gela, ne wa zele te 'bo tē a olo fio nya wa te 'bo ni.

Gā gulu ke mɔ gela 'da oyaa le zé ge, ma do ngbongbo saka mbula te ne bina. Ne nde me a mɔ ze le te wele iko, ma ni. Ma ɔ do ke na, fala ke wuko 'da mɔ fe, ne nya mɔ wi wili ne, ko nu fe le kula 'da mɔ ngboo, a a de mɔ do gela. Tabi fala ke wili mɔ fe, ne nya mɔ ke nu fe le kula 'da mɔ ngboo, a a de mɔ do gela, ne nde ze le te winɔ do mbulano ni ma so ngboo bina.

Mbuamɔ Cath ('Bobadi)

— Ke wa tɔa di we hɔnɔ kɔ a de nu ni, gulu ne na ge nde?

Ke 'da gela, ma wè na, wele go ma goa iko, n'a te, n'a hɔnɔ kɔ a do nù na, wa saka so e, hã e de wi ni do gela, n'a zo so mɔ, e ba so kumbu de zu a, n'a fe so, a kpa so ngamɔ, a wè te go ni go. Gulu ne a kpa so winɔ wa zo do sɔa li wena na, lo wè te ba wele mba mba go. Ko lo zo nu fe le kula ngboo do ke na, a folo se wi gela do dia ne.

Tabi ɔ ne ndakisa, wi wili ke wuke 'da a fia ni, ne wa ba a a nu fe le kula 'da wuke ngboo ni. Ko wa ba wele ke te gele nu fe le kula, k'a ɔ do mālā do a boe, a ɔ do 'dā linggamɔ we duzu a, a usu nōlōzā zi we duzu a belee nde, n'a na : "Hò! Gulu te mɔ a ni ngbongbo me ni. Ko e a a de mɔ do gela ge, ne menɔ vè e ne to de zu mɔ ni, mɔ kpa se do ma a 'dā mɔ."

Ne mbè go, ne ko gela 'da a ma dè go, n'a kpa odani do o'dā mɔ wena. Ya ī na, mbè go ya mɔ de wuke 'da a yòlò kɔ a go, ma yolo ngo ke wi ni a gele wi, n'a to kumbi de zu a do be le iko. Ne ma wia we de to. We ke kumbi mɔ ba ma ni, ma ɔ ne elakoe* mɔ tɔ te me 'bo ni, ne mɔ tɔ do bosembo* go ni, ne Nzambe ba te me 'bo ma do ngbongbo ne ni. Gulu ke na, wa zo ngboo, ne wa saka wi de nu fe le kula ngboo, wa sáká gele nu fe le kula go.

— Ní a wa ba wele ko nu fe le kula 'da wi ke wi a 'bana ni?

Cath : ɔ ò! De a do gela ma kpolo ne ngbe e. Wele ke te nu fe le kula 'da wi wili a fia ni, a a de wuke do gela. Ne wele ke te me 'bo te nu fe le kula 'da wuko a fia ni, a a de te me 'bo wi wili do gela we duzu fio ni. Se a a ba kumbi de zu a do ngbongbo ne de.

— Ne nde mbe 'da fala kpo, ne ko nu fe le kula 'da wili a fia ni, ne mbe a wia te me 'bo we ɔ do mālā de te wuke olo nya a ni boe?

Cath : lī, do mālā de te wuke, ne wa ma ngo de do be le de zu li a iko. Gulu ne hã wa saka ngboo, wa zo na, wele ke a wia we de mɔ do bolo zu, tabi a de se do mbuma iko, tabi a tɔ se do be le de zu li a iko go ni, se ne wa saka a de. Ne nde wele do wele a wè te ho, ne a tɔ na, e a wi na 'da a, e ne de a do gela go. Wele ke a tɔ na, e a wi na 'da a, hã e ne de a do gela, ne wa bē dô.

— Ne nu fe le kula 'da wi wili ke a fia ni, wa mba li ngba wa, ne wa saka wele te nu fe le kula 'da wa, n'a ba wuke olo fio wi na 'da wa do gela? *Cath* : lī!

— Ne nu fe le kula 'da wuko a 'bana ni, wa wè te fi nu wa te ne go?

Cath : Wa fí nu wa te ne go! Gulu ke wa saka nu fe le kula 'da nya wi fie ni mba go, we ke fala ke ma ɔ do nya wuke, hã a de a do gela nde, ne wa dé se kili ngba wa go, a dé se ngizi* ne e go. A tɔ se na : "Aa nye e, mɔ a nye e, mɔ ne ba likambo* hē e nde? E de me ge né, ne mɔ nye e, mɔ ne folo e, ne mɔ fa ina, ne mɔ ba kumbi, ne mɔ kpolo ma do ngbe e, do de ko ma 'dángá gela 'de e go." Ní a mɔ dé se gela do wala olo ne ɔ ne ke zi 'da oyaa le ni go.

Ne ɔ te me 'bo do wi wili nde, n'a na : "Aa nye e, le zu le do mɔ bɔa. Ke me zé ge ni, do mɔ dé monɔ ge ni go. Monɔ ge sū, menɔ ge zi olo oyaa le ma i ia, le de te me ge we duzu de kili okpasa winɔ iko. Ko mɔ ɔ do we boe, ne mɔ tɔ hē e, ne e gala se mɔ, ní a te mɔ zélé de gbali e ni go."

Ní a wa dé sɛ do bɔlɔ olo nɛ né kɛ oyaa lɛ wa dɛ ni gɔ. Gulu nɛ a wa fa na, ma kpolo ngbɛ ɛ kpula, sɛ a wa zɔa mbe mɔ kɛnɔ ma dia, do mɔ kɛ ma dɛ gɔ ni, ma nɛa do wala olo nɛ dɛ.

We kɔ wi gɛla tɛ mɛnɔ : rite de réinitiation de la personne endeuillée au travail

Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Monz : Kɛ fie 'bana ngo gba ni, lɛ tɔa sɔ ma ni, nɛ ma i ia, nɛ wa mi fie ia. Nɛ fala sa olo nɛ, nɛ wi gɛla a ba kumbu tɛ a, nɛ wa fɔlɔ a. Nɛ 'do nɛ, mɛ a dé sɛ ma gɔ, tabi a dɛ sɛ ma ni, mɛ a ge ndɛ? Kɛ 'da fala bɛ gɛla ni.

Bern : Kɛ wa mi fie ia, nɛ mɛ kɛ a nɛ dɛ olo a ni, wa wɛ nɛ kɔ a tɛ dɛa tonɔ, kpakɔ a dɛ sɛ ma olo wili a ni, nɛ wa wɛ nɛ kɔ a tɛ nɛ wia. Tabi né dā wɛ, nɛ wa e nɛ kɔ a tɛ nɛ, do gua, nɛ a dā wɛ. Tabi gi mɔ, nɛ wa e nɛ kɔ a tɛ nɛ, nɛ a gi tɛ 'bɔ nyongomɔ, k'a nyongɔ, kɔ a kpasa nɛ. Tabi nɛ safɔ, nɛ wa e nyanga a li wala na, a nɛ safɔ. Tabi né gala lì, nɛ wa e nɛ kɔ a na, a ba yele, nɛ a nɛ, nɛ a gala do lì.

Nɛ ndɛ gulu fala kɛ na, wa è mɛ ni kɔ a gɔ, kɔ a nɛ, a dɛ do mbana iko, a dɛ ma iko, n'a kpa nɛ dani. Nɛ ndɛ ma wia do kɛ na, wa e kɔ a tɛ mɛnɔ ni ia vɛ do'do, sɛ nɛ a i ti dɛ mɛnɔ ni dɛ.

'Bosengwene II

Wele kɛ wili a fɛ, tabi wuko 'da a fɛ ndɛ, nɛ wa tɔ sɛ na, a ɔ tū bɔa. Nɛ wa nɛ, nɛ wa fɔlɔ a 'do lì i do'do, nɛ wa si do a, nɛ wa e a. Nɛ wa tɔ hā nya a kɛ wuko 'da a fia zi tɛ 'bɔ fia ni... nɛ wa ba dugbu, nɛ wa ba kpɛnɛmɛ, nɛ wa kala... kɛ nɛ zi do a, kɛ nɛ dɛ zi do wuko 'da mɔ ni... wa kala vɛ, nɛ wa wɛ do kɔ mɔ na, mɔ wa sɛ mɔ. We kɛ wuke fia ia ni, tili tɛ bà sɛ li mɔ gɔ.

Mɔ wá mɔ, mɔ gómó tɛ, tabi mɔ gbá dɔ̀kò, tabi mɔ ndɔ bili, mɔ dá nzabele. Nɛ wi kɛ wuko 'da a fia zi ni, a a wɛ kɔ mɔ vɛ do'do, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ dungu nù ngo tangge kɛ wa dɛa hā mɔ vɛ do'do, nɛ wa na, mɔ ó pɔsɔ bɔa, kpakɔ wa bi wɛ olo fio wuko 'da mɔ ni.

Nɛ mɔ nɛ ɔ pɔsɔ bɔa do'do, nɛ wa hɛ tulu gɛla, nɛ wa e go'do mɔ. Nɛ wa tɔ hā mɔ na, mɔ tɛ wèlè wɛ do wele gɔ. Mɔ nɛ, mɔ hɔ tabi do ndɛ, mɔ nɛ kpa wele ndɛ, nɛ mɔ lɛ zamɔ, nɔ mɔ siki li mɔ dɛ zamɔ né. Kɛ zi 'da oyaa lɛ, kɛ zi nɛ ndɛ wa tɛ kò lɛ gɔɛ ni.

Mbuamɔ Cathérine ('Bobadi 25.10.94)

Kɛ mi zɔa 'da lɛ nga ni, wa wɛ zi mɔnɔ kɔ a 'do zɛkɛ kpo. We kɛ ndɔ nyanga kɛ wili a fia, a ngo gba ni, nɛ winɔ wa gala zi a iko. Winɔ wa fa zi nyongomɔnɔ wɛ hā hā a iko. Faii, nɛ kɛ wa fɔlɔ tɛ a, nɛ wa ndɔ a do mbito, nɛ wa fi a tɔa ni, nɛ ma wia zɛkɛ kpo, nɛ wa nɛ, nɛ wa fɔlɔ mbito tɛ a 'do lì do'do, nɛ wa hɔ do a ni, ní a ma gɔa na, wa wɛ mɔnɔ kɔ a sū. Wa wɛ saso kɔ a, n'a gi do mɔ, n'a nyongɔ dɛ. Wa wɛ kpangbola kɔ a, sɛ a a 'bili gua, dɔ dɛ kɔ a nɛ nɛ wɛ 'bɛ tɛ kpangbola, nɛ a wɛ do gua iko, nɛ a kpa sɛ dani. We kɛ a wi gɛla. Tabi to tula, wa wɛ butu kɔ a... wɛ gala lì... mosalano* vɛ kɛ zi a dɛ dɛa kpa li wili a ni, wa wɛ ma kɔ a wɛ mbé, wɛ kɛ wili a fia ni, a kala sū, n'a lia nɛ kɔ ia.

Kɔ fala kɛ wa wé sɛ ma kɔ a kpo kpo gɔ, nɛ a dɛ, nɛ ma hɔ sɛ a do fɛna wɛna. Mbè gɔ, n'a nɛ wɛ gɔmɔ tabi gua, nɛ kpangbola la, nɛ ma gɔmɔ a, ní do ní. Nɛ wa na : "E! A wi gɛla, wili a fia di da dɔ, kɔ gulu kɛ a kpa dani wɛ ge ndɛ? Wi gɛla, mò dé a ní gɔ!" Ma yolo ngo kɛ wa wè ma kɔ a gɔ.

Nɛ gulu nɛ hā wa dɛ nganda wɛna na, wa fɔlɔ a do titole, winɔ wa tɛ yènggè gɔ. Nɛ winɔ sū wa dungu, kɔ tabi ta zu wa ele ngo gɛlɛ tɔngga, nɛ wa na : "E! Mɔ bá tɔngga, mɔ wɛ kɔ a, sɛ a a fulu tuli. E! Mɔ wé kɔ a, sɛ a a dɛa zu wi! E! A tó sɛ tula gɔ ndɛ? A úfú sɛ tinda gɔ

nde?" M̀̀̀̀̀ kpo kpo kpo kpo kpi kpi, mosalano* v̄e m̀̀̀̀̀ d̄e a zi ni, ma na, wa we 'b̀̀̀ k̄o m̀̀̀̀̀ t̄e n̄e. K̄o fala wa w̄e ma go, k̄o gen̄e k̄o m̀̀̀̀̀ d̄ungu gela fai sabel̄e mobimba*, k̄o wa f̄olo m̀̀̀̀̀ do dia n̄e, m̀̀̀̀̀ yengge do dia n̄e, n̄e mb̄e go, n̄e tili ̄e ba s̄e li m̀̀̀̀̀. M̀̀̀̀̀ lengge we d̄e m̀̀̀̀̀, n̄e tili ba li m̀̀̀̀̀ n̄e ge nde ni, we k̄e wa w̄e zi ma go, t̄e wa ila ngo n̄e.

Ní a wili m̀̀̀̀̀ a kala zi m̀̀̀̀̀ ni v̄e, do ndi n̄e t̄e 'b̀̀̀ ni, a lia n̄e k̄o. K̄o wa ḡes̄e zi ma h̄a m̀̀̀̀̀ go. D̄e a ton̄o v̄e ni ma lia k̄o. K̄o wa f̄olo di a v̄e t̄e 'b̀̀̀ n̄e wa f̄olo zi wili a, n̄e wa do a ngo gba ni, ma t̄e 'b̀̀̀ a wa f̄olo m̀̀̀̀̀ ndi 'da wili a s̄u do'do ni, s̄e n̄e wa 'banda we m̀̀̀̀̀ ni kpo kpo kpo kpo fai, wa gese d̄e olo n̄e h̄a m̀̀̀̀̀, s̄e a m̀̀̀̀̀ d̄e a ma, ma gala m̀̀̀̀̀ do dia n̄e ni.

[N.B : Ní a l̄e z̄o a di ni na, ombe wa t̄o a na, wa mi fio s̄o e ḡe, n̄e fala sa, tabi 'do t̄u b̄o a, s̄e n̄e wa we k̄o a t̄e m̀̀̀̀̀ d̄e a ton̄o de. N̄e ombe n̄e wa na, wa 'b̀̀̀ z̄e k̄e kpo, k̄o be gela ma s̄okpa do'do, s̄e n̄e wa we k̄o a t̄e m̄en̄o de. Ma wia we d̄e ni, we k̄e olili m̄en̄o k̄o l̄e Ngbaka ma w̄e k̄o v̄e go ni ma boe.

N̄e nde di d̄o ni, l̄e z̄o wena na, wi gela a do owi n̄an̄o we gala a ngboo bina, tabi wa k̄o we gala a go ni, n̄e wa we m̄en̄o d̄e k̄o a do ti, s̄e n̄e a ndo nyanga d̄e a ton̄o, n̄e a kpasa n̄e de.]

Bà kúmbù t̄e wi do ba nu mba'di t̄e a ma la ngb̄e ̄e do ge?

Y a-t-il une différence entre le rite "" et "Ba nu mba'di t̄e wi"?

Charles do Mbalingonda.V. ('Bokuda moke)

Charles : Ba kumbu do ba nu mba'di t̄e wi ma si t̄e ̄e. Ba kumbu t̄e wi m̄e a k̄e na, a d̄e a d̄e go, s̄oko a fe ni, ki ni do t̄e ̄e. N̄e ba mba'di t̄e wele m̄e a k̄e wa we k̄o wi t̄e om̄o d̄e a ton̄o. ̄O n̄e k̄e wili a fia do'do, k̄o olo fio wili, k̄o tak̄o a yengge yali, n̄e wele k̄e a ba a do gela ni, a m̀̀̀̀̀ ngo yengge do a 'd̄o li we e m̄en̄o, tabi we ufu tinda nde, n̄e a we nu a t̄e tinda, n'a ufu tinda ni gbaa, n̄e wa si n̄e. Tabi we fa nda'ba nde, n̄e wi d̄e a do gela ni, a n̄e, a be li n̄e h̄a a. N̄e 'do n̄e, n'a yengge t̄e gala li, n'a n̄e gala li k̄o a ní gbaa, s̄e n̄e wa si do k̄oȳe ni. Wa sa li ma na, a n̄e a we ba nu mba'di t̄e a s̄o e ḡe.

K̄o ̄o n̄e wi wili, k̄o ken̄e a fia ia, k̄o dati kpak̄o a yengge yeli zam̄o olo n̄e nde, n̄e ma wia na, ngba a wi wili a ba t̄e 'b̀̀̀ a n̄e gaza ni, a n̄e t̄e 'b̀̀̀ do a zam̄o i, n̄e a we nzabele k̄o a, s̄e n̄e a 'banda yengge n̄e de.

N̄e wa yengge ni gbaa, k̄o wa kpa dafa, n̄e a zu a kpo a da, k'a nd̄olo dafa ni, tak̄o li a s̄o t̄e yali engga, na d̄o tili bá li a go. K̄o a n̄e si n̄e nde, n̄e wa na, wa ba nu mba'di t̄e a, n̄e a we 'b̀̀̀ nd̄o bili k̄o a, ya ki ni nd̄o a bili ni we ba nu mba'di t̄e a.

Tabi wi a ḡe, n̄e ma wia na, wa we a ḡe k̄o a, k'a gb̄e k̄oȳon̄o ni, ya ki ni a ba nu mba'di t̄e a a ni. K̄o ma ̄o do wa m̀̀̀̀̀, n̄e a n̄e do wi f̄olo a do gela, n̄e a e kpangbola k̄o a, n̄e a we k̄o a do'do, n̄e a wa m̀̀̀̀̀ do a de. Ní do ní, wa we m̀̀̀̀̀ s̄u d̄e k̄o a.

— A e ma d̄e k̄o a, tabi a d̄e n̄e nde?

Charles : A e d̄e k̄o a n̄e, n̄e a e kpangbola k̄o a, n̄e wa mba t̄e n̄e do a b̄o a.

Ver : A yengge yali, a kp̄a m̀̀̀̀ go, a bá li a we yengge yali z̄aa, tili ba li a n̄e ge nde ni.

— Ní a ma ̄o n̄e k̄e a d̄e kuti ma go?

Ver : ̄O n̄e k̄e a d̄e kuti ma go...

Kpal : Ya a gb̄e zi kuti sa'de gb̄e a ni. K̄o k̄e ken̄e a fia ni, n̄e...

Vér : Wa d̄e ma do a go, wa bà nu mba'di t̄e a go, ya *moyen** na a gb̄e 'b̀̀̀ mb̄e sa'de 'b̀̀̀ bina.

— Ní a ba nu mba'di t̄e wi ma wia k̄o do we k̄o wi t̄e m̀̀̀̀̀?

Charles : Ma hā ni! Ɔ ne ke 'da fala ne ni, kɔ wi da tangge boe, ne a da te 'bɔ tangge, ne a ze me, ne wi ke a folɔ a do gela ni, a 'be te kɔ a, ne a ze mɔ tangge do a. A we menɔ vɛ de kɔ a, ɔ ne ke le tɔa sɔ ne ni.

– Wa tɔ 'bɔ ma we gaza wuko. A te lɛ kɔ tɔa 'da naa a go, kɔ wa we zu a kɔ tɔa 'da naa a do'do, se ne a le de.

Charles : Wa we zu a kɔ tɔa 'da naa a wia. Wa we zu a né, wa 'be 'do geɛ a. A 'be, ne a we zu a de kɔ tɔa 'da naa a i né, se ne a si, se ne a le kɔ tɔa 'da naa a de. Ne wa na, wa wia zu a kɔ tɔa 'da naa a ia.

– Ní a gulu we mɔ te wele, gulu ne nai?

Charles : Wa we mɔ te wele olo fio kenɛ tabi wili a, tabi olo fio be 'da a, na do a de ni, 'do ne nyeɛ iko, kɔ wa wɛ kɔ a go, ne tili ba li a wena go. Tua ke wa wɛ me ni kɔ a go nde, ne tili de mosalano* né ke a lili zi we de ne ni, tili ne ma ba se li a. A kulu ngo we yengge yali zamɔ nde, ne a kulu ngo zāa, ne tili mɔ se ngo ba li a.

Tabi ɔ ne wuko, a ne we gala li nde, ne tili ba se li a do'do, ne a kpá kɔyɔ ngboo go. Mbe ne a yengge se zāa. Ne wa na, tua ke wa wɛ ma kɔ a go, ma ke a yengge yali zāa ge. Tabi ɔ ne wa mɔ, ne tili ba li a wena. We duzu ke a si we lengge wili a. Wa fòlò a te ne go, wa wɛ zi ma kɔ a go.

Bi we¹⁷ do be gela : *éteindre le feu et le petit deuil*

Kɔgenago Marcel (Centre Nadonyɛ)

Bi we do be gela ma la ngbe ɛ. Tua ke 'da fala we be gela ma zɔa a wi wa de a do gela, do wi de a do gela ni. Ma wia na, wi wa de a do gela ni, a hā a ne fa nyongomɛ ke takɔ wa folɔ do a ni. Ne nde ki ni wa 'dafa ma de kɔ ngbala ngba wa boɔ : wi gela, do wi de a do gela.

Ne ke 'da bi we, ma zɔ tati a otala nu feɛ kulano. Ne wa zeɛ ngba wa do katekisi, tabi do conseilernɔ, tabi do winɔ ke a zi do wa kɔ *groupe** ni, ne wa a wa 'dafa kɔ tui ke wa bi se do we olo a ni.

Ne nde 'da fala ke takɔ wa bi we wa tɔ we ne ni, ya gbà zi wa dua a ngo geɛ ne, tabi nwá 'bete wa dua zi a de ti ne, tabi fulɛlɛnɔ wa zī zi ma, tabi we olo a ke zi wa dā ni, ne owinɔ, onu feɛ kulano wa te we ɔ de nza, ne wa te dā ni, ne kɔ tui te me 'bɔ wa ne bi do we ni, ya kɔ tui wa ne yala do nwá 'betenɔ ni vɛ.

Kɔ tui ni wa dá se 'bɔ mbé we nza go, kɔ tui ni onu feɛ kulano wa ó se 'bɔ nza go, wa sū wa ne le tɔa. Ne ki ni, wa de mɔ do ki ni. Ne nde ke wa folɔ wi gela ni, ki ni ma zɔa wi gela, takɔ a fa nyongomɔ hā wi a ne de a do gela ni. Kɔ tui bi we, do kɔ tui fo gela ma la ngbe ɛ.

– Ne di dɔ ni, we duzu mɔ sambala, wa wɛ te mba ma kpo go nde?

Bon*, fala ke wi de gela, do wi gela ni wa yokana* na, lo ne de ma, ne ma we se kɔ kpo, we ke mbe go, ne wa do bi we zeke kpo, tabi mbè go, ne wa do bi we we duzu pɔsɔ boɔ, kɔ fala ke ma lo ngbe ɛ kpo nde, ne nde a kɔ tui sɔe ge, wa bi se we, ne fala ne ne we sa ne ni, se ne wa folɔ te 'bɔ wi gela de.

¹⁷ Bi wɛ : (*litt.* : *éteindre le feu*) désigne un rite pour clôturer les cérémonies des funérailles

IV. Dungu be gela

*La période du petit deuil*¹⁸

1. 'Da fala be gela

Que signifie le petit deuil?

Linganda-Hoalo ('Bok/Songbo 28.04.1992)

Bon*, ke a ba kumbu tẽ a, ne wa ndɔa a do mbito ia ni, ne nde a ndua be gela ia. Ne mbe mo di ni, ne nde go a, a fóló 'bo tẽ a go. Ne wi ba a do gela a hã mbula hã a na, a mo ngo yengge ne ia, do tũ tũ a gele fala go. Ne ke a mo ngo yengge ne ia, a zo wele ia, n'a usu li a do'do, a de nwá, ne mbe, ne a ne ne we zo wele, n'a kele li a do'do, a usu li a de zamo i, n'a kele li a, ne a siki 'do a hã wa ge de te nza nga.

Ni gbaa ndoti ne a ke wa tɔ na, wa ne ne we duzu we folo gela ke dati ni, we takɔ wa folo mbito tẽ a ni do'do, se ne a 'banda wá we duzu we yengge zu a kpo. Takɔ 'do ne, ne gene ko a kpa owele, ne a wele we nu ngba a do wa de ni.

Ke wa ndo a do mbitoe ni, ne ma de gbaa, mbe opɔɔɔ boɔ, tabi zeke kpo. N'a yengge do mbitoe ni iko, ni gbaa we duzu we zeke kpo, se ne wa ne ne we de boɔ gela tẽ a ni de. Ne ki ni wa folo wá mbito tẽ a do'do, we do ke na, a yengge yeli, ko gene ko a zo zu a kpo ni, k'a kpa li, n'a folo do tẽ a.

2. Zimi mo 'da fala be gela

Les interdits pendant la période du petit deuil

a) Mbe menɔ wi gela wia te de ne ni : *ce que la personne endeuillée doit faire*

Gbalanu Raphael (Centre Nadonye)

Ke wa mi fie ia, ne fala sa, ne wa folo mo, nde mo ndua be gela ia. Mo nyóngó mo do wele go. Nyongomo mo te nyòngò do tũ go. Mo te wèlè we do wele go. Wi de mo do gela ni, se ne mo wele se we do a dede. Ko gele wele iko, mo wélé we do wa go.

Mo lengge we tɔ lengge hã be ne mo, ne mo we kɔ mo wia iko. Tabi mo lengge we hã mo hã wa, ya mo bá hã wa do kɔ mo go. Ne mo ba, ne mo 'de te me de nù iko, ne wa ba iko. Ya di ni fala ni, mo bá mo hã wele ke na kene a fè go, to wili a fè go ni, mo bá hã a go. Ki ni 'da fala no gbòlò hã ni.

Ne 'da le nga ma de wena zeke boɔ. Ne bẽ nyongomo, mo bẽ go! Gbele ke zé fai ni, do 'da le nga, Ngbaka-Karawa, wa bẽ nyongomo te'de ná odua, okɔɔ, oge nde ni, wa bẽ ma go.

– Kuti zeke 'do ke wili mo tabi kene mo fia ni, mo wia we de to dea?

Gbal: Kuti zeke ni, ko wa wia monɔ kɔ mo vè te 'da fala wa ndɔa mo do no gbòlè ni, do li soe ne ni, falano ni, mo wia te de to iko. Mo dúngú se de te okɔ tɔa fai iko go, mo wia we de to, se a ma gala mo te winɔ wa te te ngo fie ni de.

– Ne zé 'da oyaa ne zé dati ni, wa de zi 'bo dea?

Gbal: Ma hã ni, wa de to dea! Ko a dé to do gele wele mbamba iko go. Wa de to wena do wi de a do gela ni, se a wa wila be we do a dede.

¹⁸ Les expressions "petit et grand deuil" renvoient aux deux périodes de deuil. Le petit deuil (bé gélà) commence immédiatement après la mort du conjoint ou de la conjointe et dure environ un mois. Il est le plus sévère. Le grand deuil (gbà gélà) commence après la fin du petit deuil. Il dure un an et est moins sévère.

b) Bɔzo fio kpe 'do wili a tabi kene a fala ne kpo : *les mânes suivent le veuf ou la veuve partout où il/elle se rend*

Ngolo et ses conseillers ('Bodigia moke)

Ngolo : Wa na, wi ke wili a fia, tabi kene a fia ni, ne wili a a yengge do a fala ne kpo. Kɔ fala ke ne kɔ tɔa, ne ɔ do a fala ne kpo ni, ma we na, ne kulu ngo dati, ne ne ho de te nza i, n'a kulu ngo do 'do ne. Kɔ a ne kulu ngo, n'a ba kumbi tẽ a vẽ... a ndaka bɔzo wili a, n'a ho de nza dẽ. Kɔ fala ke a ne kulu ngo ni, n'a tunu ne, tabi a ne we i ini, k'a ngbolo te, ne ne zila giti me a ngbula ni, ne nde go a, a bia hã ne na, e ne kulu ngo kulu. Ne ne di ni sũ, ne kulu ngo, ne ne dungu do go'do ne do'do, se ne a kulu te 'bo ngo, n'a mo ngo ho we ini ne de. N'a te, ne nde ne te ɔ nũ go. Ne a ni a ɔ nũ dati do'do, se ne ne i ti ɔ nũ 'bo dede. Kɔ fala ke a kulu ngo dati hã ne de ngo né, k'a mo ngo te la ne ni, ne nde a ba hi wili a, k'a ne ho ne ni, n'a ho do wili a, k'a ne le ne ni, n'a le do wili a. A kulu ngo, a la do ngo ne ni, ne hi wili a ma ne se ngo ne kɔ tɔa ni vẽ. Ne ma hã se hã ne a mboka, tabi gẽ, tabi zele, tabi ni do ni, we duzu wi gela ke ne do a kɔ tɔa ná ni.

Ma ke wa kɔa na, fala ke a ne le tɔa, ne a le tɔa dati do'do, se ne ne le de ngenggele a. Ní go, fala ke ne le kɔ tɔa dati, kɔ ne ɔa nũ ia, k'a mo ngo le ne ni, ne a le do wili a. Ne hi wili a ne ngo gele ne ia ni, nde go a, ne 'bo do ngawi 'bo bina, g'a ni nde.

Cons : Ne mbe go, ma de ni we duzu wuke ke wili a fe, tabi wili ke kene a fe, kɔ a ne ngbolo mo, a ngbolo mo, k'a ne sa mo, a wè do sa ma mo do li mo go, do do 'do, kɔ me ma dea a ni, ma dé te 'bo mo wuko, ne wili mo fe, tabi mo wili, ne kene mo fe go. Ma wia na, a mbese mo do ngbolo mo, ne mo i na, a sa mo hã mo. Ne a tɔ we hã mo, ma e do'do, se ne mo gese we hã a de, da de kɔ ma de te 'bo mo né ndenge* ke wili a fia ni go.

Cons2 : A mo ngo wele we ia, ne nde mo gésé nu ne do fala ke a 'bana wele we ni go. Ne mo 'bo gbaa, kɔ ngo tẽ a gẽ do'do, se ne mo mo ngo gese nu ne hã a de. Ne nde go a, mo gésé nu ne fala ne kpo do a fala kpo go. A wele we, kɔ ma e do'do, se ne mo wele te 'bo ke 'da mo de 'do de.

– Ne wi wili ke kene a fia ni, a de 'bo ma dea?

Ngolo : A de 'bo ndenge* ne kpo ɔ na me ni.

c) We ndaka bɔzo tẽ a do'do ni, ne wi gela de ge nde? : *que faire pour chasser les mânes du défunt?*

Zagbālāfio - Gbamboko

Fala ke a ne kulu ngo ngo mo ɔi, ma wia na, a ba te, n'a ze do te te yangga tabi mboko tangge ti a ni, kɔ owino kɔ tɔa ni wa kulu ngo vẽ, se ne a kulu ngo de. Ní go, ne nde ma wia na, a hala do zugolo a gbaa, kɔ a ho te gbangga nu tɔa, ne a fĩ, ne a ho de nza, se ne a bɔlo tẽ a de ngo, se ne a ne we ini ne, tabi we sɔ ne de. Kɔ fala ke a gili tẽ a, ne a gu 'bo nũ do zugolo a, ne a le tɔa, ne a kpe nu tɔa, ne a hala gbaa, we kpa mo ɔi 'da a, se ne a ɔ nũ de.

- Tũ kpo kpo dati ke na, owino kɔ tɔa vẽ wa hɔa de nza ia, kɔ a ne ho ne, ma wia na, a ba kumbu tẽ a, se ne a ho nza de.
- Kɔ a ne yengge ne, n'a ba nwá bàbòlò¹⁹, n'a zĩ ma de ke zã go'do a, ne a yengge ne.
- A kpa wele li wala, ma wia na, a usu li a de zamo, kɔ owino wa la do'do, se ne a ho de nza.

¹⁹ Babolo me a nyaka zamo ge, ne nde 'do nwá ne ma ɔ fẽa, ne ma ndi ndila, ne ma nye li wese ɔ ne tálà ni. Ma ke oyaa le wa zĩ zi ma ke zã go'do owi dungu gelano na, fala ke obɔzɔno wa ɔ nwá ni nde, ne ma nye li wa né tálà ni, ne wa yu ke zã wi dungu gela do'do: *liane ligneuse; feuilles à reflet argenté en dessous. Les ancêtres utilisaient les feuilles pour chasser les mânes; ils croyaient que leur forme et leur reflet argenté effrayaient les mânes.*

- A hɔ zamo, kɔ wo li ma ba a nde, ne wa 'bo nwá hã a, ne a nɔ do li tabi dɔe de.
 - A fa 'bo kpo nwá baboloe, ne a zĩ ma de ngo nu toa ke a ɔ ne ni, we ndaka bozo fioe ni.
- Fala ke a yengge yali te li wala tabi te zamo nde, kɔ giti mo ma wila te 'do a nde, ma wè na, a ka mo 'do a go. Fala ke a ka mo 'do a ia, ne a zo se bozo wili a tabi bozo kene a. Kɔ a zɔa a ia, kɔ fala ke a si, kɔ a hɔa nu toa i ia, ne tẽ a ma ndo se gẽ ne, ne a kpa se zeke gbaa, na nde a fia dati fo gela 'da a. Ki ni otala wino wa tɔ se na nde, mo de wuko 'da a tabi wili a, ma yula kɔ a, ne nde ma yòlò kɔ a go. Ma tua we ke a ka mo 'do a, ne wi sene a hã a ba hi wi 'da fioe ni, kɔ a hɔa do ma ti wi gela ni iko.
- Ma wia 'bo na, a gbini te fele wala tandala, ne a zĩ ma de ngo nu toa ni. Kɔ fala ke a yengge gbaa, kɔ a si, ne a kpɔlɔ wala fele tandala, ne a fi ma kɔ kolonggo, ne a nye li a bo a ne, ne nde a te zĩ ma li a zĩ go.
- Ne a ba kolonggoe ni, ne a e ma de ngo nu toa ni. Kɔ fala ke bozo ngba a wi ci a hɔ, ne a ba se, ne a zĩ li a, ne ma ndo ngbenze li a, ne a yu se fai. Ki ni me a ndaka bozo te wi.

Gelewi Vincent ('Boyagbagia 1963)

Fala ke wili a fe ni, kɔ wa mi a ia, ne wa ne do wukoe 'do li we folo a. 'Do ne, ne wa ndo a do nɔ, ne wa 'bili kombo hã a bo a. Ne a ɔ se tati a ngo gbá kombe ni iko. A hɔ nza we dungu nù, ne a dungu ngo kombe ni, a dungu ngo gele mo go. Ne a dungu 'da fala fai te ke kpele toa.

De 'do ne, ne wa ndo a do mbitoe. Ki ni ne nde wa te kèlè zu a go, ne a he'de tũ tulu. Wa sa li ki ni na "be gela". Dea menɔ ke a de ma te fala ke a 'bana do mbitoe tẽ a:

- A ɔ 'da fala fai talaka (a siki li a de ngo).
- A yengge yali, kɔ a hɔ de 'da wala, kɔ fo wele bina, ne a la. Kɔ a kpa ngba a do wele, ne a ele de ke zã wala, ne a siki li a zamo, kɔ fala ke wi ni la do'do, se ne a la te 'bo.
- Li wala, a ba nwá te babolo ('do ne ɔ fẽ), ne a yulu ngo go'do a. (Nwá ne ɔ tabi nale)
- Fala ke a ne wà mo, ne a bili zu a de nù. Kɔ giti mo dɔlɔ, ne a te bà li a de ngo we zo me ni go. We ke tabi bozo wili a hã a okolo a, ne fala ke a ka mo, kɔ a zo wili a, ne zu a sulu 'bo, ne a fe olo a. Ne wino wa tɔ se na: "A nyongo wili a, ma ke wili a sa mo hã a we samba we ni." Kɔ a wa me ia ni, ne si mó a, a ka mo 'do a go.
- A hɔ te 'do li, ne a fóló tẽ a go. Kɔ tabi a kɔ we nɔ li, ne a nɔ do nwá 'do a ni. A nɔa ia, ne a ẽ sanga nwá ni do'do.
- A ne we fa gua, kɔ a si, ya a hɔ le nga ni, ne a fi gua nzee, a ló nù lua go. A ne le toa i, ne a mo ngo he ne, ne nde a he de ngo wena go.
- 'Da fala a 'bana do mbito tẽ a ni, ne a wele we do wele mba mba go.

Ma wia 'bo na, a gbini te fele wala tandala, ne a zĩ ma de ngo nu toa ni. Kɔ fala ke a yengge gbaa, kɔ a si, ne a kpɔlɔ wala fele tandala, ne a fi ma kɔ kolonggo, ne a nye li a bo a ne, ne nde a te zĩ ma li a zĩ go. Ne a ba kolonggoe ni, ne a e ma de ngo nu toa ni. Kɔ fala ke bozo ngba a wi ci a hɔ, ne a ba se, ne a zĩ li a, ne ma ndo ngbenze li a, ne a yu se fai. Ki ni me a ndaka bozo te wi.

Wa sa li ki ni na, be gela. Ne a de menɔ ni vè ndoti ne a ke kɔ tũ folo mbito tẽ a ni we ni, tabi zeke kpo tabi bo a.

Nande ('Bodumbili II)

— 'Da fala be gela ne me mo de se we amba te mo ni me a ge nde?

Ne mo ne ɔ pɔso bo a do'do, ne wa he tulu gela, ne wa e go'do mo. Ne wa tɔ hã mo na, mo te wèlè we do wele go. Mo ne, mo hɔ tabi do nde, mo ne kpa wele nde, ne mo le zamo, ne mo siki li mo de zamo né. Ke zi 'da oyaa le, ke zi ne nde wa te kò le goe ni hã ni. Wa ne

fana mɔ 'bete, nɛ mɔ kele do li mɔ né. Nɛ mɔ nɛ zo wele né, nɛ mɔ le zamɔ, nɛ mɔ siki 'do mɔ. Ata* mɛ a 'dɔlɔ, tabi mɛ a tɛ, nɛ mɔ le nɛ, ni do ni gbaa...²⁰

Nɛ 'do kɛ mɔ 'bana tɛ nu tɔa do wuke 'da mɔ ni, nɛ wa kɔ na, mɔ nyongɔ mɔ do gɛ wese tũ go. Wa kɔ na, ɔ nɛ kɛ wa ndɔa mɔ do mbito, mɔ tɛ fɔlò tɛ mɔ go. Nɛ wa kɔ na, zeke kpo, sɛ nɛ wa fɔlɔ mbito tɛ mɔ de. Nɛ mɔ tɛ wèlè we do wele go, tabi benɔ 'da mɔ, mɔ tɛ wèlè we do wa go.

Mɔ ɔ yala do tũ, kɔ fala kɛ mɔ nɛ nɛ we hɔ nza, nɛ mɔ ba be tɛ, nɛ mɔ ngbolo. Nɛ winɔ vɛ kɔ tɔa ni wa kulu ngo, nɛ wa yolo do nyanga wa. Nɛ mɔ hala do zugolo mɔ gbaa, mɔ hɔ nza i, sɛ nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ ini, tabi mɛ a 'dɔlɔ nde, nɛ mɔ sɔ, nɛ mɔ gili tɛ mɔ, nɛ mɔ hɔ nu tɔa nde, nɛ mɔ ngbolo, nɛ wa vɛ wa kulu ngo, nɛ mɔ hala do zugolo mɔ, nɛ mɔ ɔ de tɛ ngenggele nwá, tabi mɔ ɔ ngo afe. Nɛ nde tɛ mɔ do mbito, nɛ mɔ wè tɛ sala zu mɔ go, mɔ wè tɛ fɔlɔ li mɔ go, mɔ wè tɛ 'bili ɛlɛ kɔ mɔ go, mɔ wè tɛ 'bili ɛlɛ nyanga mɔ go, mɔ wè tɛ kele nzele mɔ go. Nɛ wi ni, ma la ngo pɔsɔ bɔa, ya sango, mɔ zo a di ni, nde a, fɔ dia a bina, a de go.

Nɛ 'da fala kɛ a nɛ nɛ we nɛ tabi safɔ nde, nɛ a ba wala zame, we nɛ de tɛ safɔ i, k'a kpa wele, ya a yolo tabi dati i, k'a tɛ tɛa, nɛ a yu, nɛ a le zamɔ. Gene mɛ a zã tɛ, tabi ge nde, n'a le de zã nɛ mɔ.

Nɛ mɔ yolo de di ni gbaa, kɔ wi ni kɛ mɔ kpa ngba mɔ do a li wala fɔ a la do'do, sɛ nɛ mɔ hɔ, nɛ mɔ 'banda la nɛ gbaa, hɔ fala mɔ nɛ nɛ ni. Si mó mɔ, nɛ mɔ de 'bɔ kpasaa nɛ mɛ ni. Nɛ ma ba zi zeke tɛ wena.

Nɛ 'da fala kɛ wa de ma do mɔ ɔ na mɛ ni, nɛ onyongomɔ, wa amba mɔ na, mɔ tɛ nyòngò dua go, mɔ tɛ nyòngò ngulu go, mɔ tɛ nyongɔ okɔyɔ, o'bɔa kɔyɔ go. Wa amba mɔ tɛ nyongomɔnɔ dele wena. Nɛ fala kɛ zeke ma hɔ, nɛ wa nɛ, wa ba kã, nɛ wa tũ ma, nɛ wa be ma li zeke, nɛ wa zĩ ma do zu mɔ zĩ. Nɛ wa amba mɔ na, mɔ tɛ hò kɔ gili wele go. Ma ɔ nɛ sambala, nɛ mɔ tɛ lè 'bɔ go. Gbaa 'bɔ 'da zeke kpo ni.

Nɛ fala kɛ mɔ dè mɔnɔ ni do li zuma nɛ ngboo go, nɛ 'da fala kpo, kɔ mbe go, nɛ zeke ma wia we ba mɔ do 'da fala nɛ, nɛ wa tɔ na: "Ní a mɛ ma de zi do wuke 'da mɔ, ma yula zi de kɔ mɔ."

d) Gulu we 'da nwá babolo, do ngele mɔ nwá 'bete : *quel est le sens de la feuille "babolo" et du bouclier fait de feuilles de palmier?*

Nakɔnyego Yele do Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Monz : Ní a mbe aka we 'bɔ, ma si fala kɛ wi dungu gɛla a 'bana tɛ dungu gɛla ni. Nɛ a yengge yali zamɔ, nɛ kolo ma a, nɛ a kpa ngba a do wele, nɛ a siki li a de zamɔ, nɛ a de be ozu onwa, tabi a de mɔ ní do ní, we amba do tɛ a. Ní a mɛnɔ ni, le wia we ĩ ti ma nde? Kɛ a yengge zamɔ, nɛ kolo ma a, nɛ a kpa ngba a do wele do gbanga nɛ né, nɛ mɛ a de ni a ge nde?

Nak : Mbe nwá nɛ ni, mɛ a babolo, mɛ a nwá zamɔ gɛ, nwá nɛ ni ma ɔ fɛa. Nɛ a gbini ma, n'a a ngo go'do a nga, n'a a tɛ i nga né, n'a a tɛ dati a nga, n'a a 'bɔ mbe tɛ 'do a nga né, n'a 'banda yengge nɛ. Nde 'da fala ni, tulu zi dati bina. Kɛ wa he'de zi ni mɛ a mɔsamba.

Nɛ mɛ a ngele kɛ zi dati ni, nɛ a kele do li a. A nɛ nɛ zo wele né, n'a usu tɛ a de zamɔ ɔ nyɛle, n'a kele do li a na, wi ni, dǎ a zó bula li a ngboo go. N'a kele ma do li a. N'a 'bɔ di gbaa, kɔ wi ni nɛ we la ma, nɛ 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛle wena do'do, n'a hɔ de tɛ nza nga, sɛ nɛ a ĩ ti we la ma 'dɔkɔlɔ wi kɛ a la sɔ ma do'do ni de.

²⁰ Mɔ tóló lɛngge kɛ Mbuamɔ Cathérina tɔa ni p.62 : *lisez la réaction de Mbuamɔ Cathérina p.62.*

Ní a li nwá nē, wa sa li nē zamo ge na, mē a nyaka babolo. Do nwá 'bete kē wa tō zi ma, n'a e dē tē dati a. N'a yengge, k'a nē nē we kpa wele né, n'a engge tē a si dē tē zamo. Kō a le dē tē zamo, nē 'dōkolo a nyēle, sē nē a hō dē tē nza nga de ni.

Monz : Nē kē a wia we yu ngba a wele kē a tē fè go ni gulu nē nai?

Nak : Gulu kē a yu ngba a wele ní ni, mba go, we kē a zō dī wī ni, nē a tō sē na, mē a wili ē zi ni a fia ni, tabi kēne ē a fia ge a hē. Nē ma wia na a kele li a do ngele ná ni. Kō wele ni la, nē 'dōkolo a nyēle, sē n'a ī ti hō dē tē ngo wala takō a la tē 'bō 'dōkolo a ni de.

— Nē ngele ni ma o zi nēi?

Nak : Wa 'bili zi nwá 'bete, nē wa tō zi ma tōa, nē ma gā zi gā. Hā a tē yengge ma, n'a e ma dē tē zu a né. Ni gbāa, k'a nē kpa wele dī, na wele gbanga a tabi nde, nē do ti né, n'a ba, n'a kele do li a, n'a ī ti si zamo ge né.

Bern : Ma né kē a tōa nē ni. Nē nde a yengge zamo, kō fala tē si mó a, kō kolo ma a, kō a kpa ngba do wele, n'a ba nē ngele mō nwá 'bete, n'a kele do li a. Nē nde nwá babole ni, a gbini sō, n'a a ngo go'do a, n'a a ngba'di kē i, n'a a ngba'di kē i, n'a a dati a nga.

N'a gbini gbā tē dē kō a, kō a hō tē nu mba wala, n'a gbini gbā tē ni, n'a da tē nu mba wala ni. N'a ba nwá nē bi sī, n'a ē, n'a pi ma, n'a da do gbā tē ni. N'a tē, n'a kū lì, a hō tē 'dō lì, kō a kū, n'a ba gbā tē ni, n'a gbini, n'a da do 'dō a, n'a kū. N'a tē ni gbāa, kō a nē zō nu mba wala ni, n'a ba 'bō gbā tē ni, n'a da 'bō dē li 'dō a. Nē a a la ni, n'a a ba kumbu tē a ni, n'a a wele ni, n'a a si nē ni, ní gbāa, n'a le nē tōa.

Nē nde gulu pala kē na, a ba gbā tē ni, do kele ngele li a, do kē a yu wī kē a kpa a ni, nē nde gulu pala na, do mbe go, a wī a wili a, kō ē zō a, kō ma ē si, kō tē ē díí go. Nē nde gulu pala ma hā ni.

Monz : A wia we yengge do ngele ni tū kpo kpo fai dē kō a?

Bern : A wia tē yengge do ma tū kpo kpo fai, a élé ma go. A si, kō a nē nē we o nù, nē ma o dē tē ti zu a ni, n'a e zu a dē ngo nē. Kō a nē kulu ngo titole, we nē we i ini, n'a ba tē zu a. A nē nē we yu nza, n'a ba tē zu a. Kō a nē nē safo, n'a ba dē zu a, n'a kele do li a, we nē do safo, nē nde a élé sē ma go. Nē nde du nē ma o né (30 cm), nē wa tō be ma, nē nyanga nē ma mō mōe, o nē mangembui* (*paraplui**) mō gu do zu mō ni, nē mō 'be nyanga nē, nē mō e dē zu mō ni. A 'be do nga wili kō a.

— Nē mō 'be tē nē boe?

Bern : Mō 'be tē nē mē a tē kē go'do nē nga ni, wa fana zu nē, nē ma o pēsē yèrr ni. Nē nyanga nē ge ma mō mōe.

Gbalanu Raphael (Centre Nadonye)

— Gulu kē wa sa li kolo tē nē ni we?

Wa sa li kolo tē nē ni mba go, we kē 'da fala kolo mō ngo tē nē ia, kō mō do zamo, ya mō zélé kē tē mō wena wena go, nē wila fala na, mō ba li mō ngo, nē mō soko mō dati mō bina. Bon*, o nē kē mbula 'da wī gēla na, "mō tē kà mō li ogele wele go", nē kole ma di tē ma, nē a tē 'bō zu a kpo iko, nē wila fala na, a kēba bina ni, kō 'da fala na, wa kpa ngba wa do wele né, nē ngele 'da a kē a tolo dē zu a ni, ma na a usu do li a do ti.

Nē nde kē wa tō na, a ka mō, n'a zō wili ē, tabi kēne ē kē a fia ni, ma do gulu nē bina. Nē kē wa kpa ngba wa ti kolo do gbanga nē né, nē nde gēne ge nde, wa ka nē mō li ngba wa do wī ni iko. Nē a usu li a do ngele we mbula wa hā hā a iko.

Kɛ wa tɔ̃a na, a kpa ngba a do wele, nɛ a ɛɛ ni, ma mɛ gɛ ní kpa. Nɛ nde 'da lɛ nga, a ɛɛ dɛ kɛ zā li wala be sī iko. Kɛ li wala ma gā wena go, ma wè do kɛ na, a lɛ zamo nyɛɛ go. Ma na, a ɛɛ be si kɛ zā li wala, n'a gu kō a li a, n'a ka mo dɛ zamo i. Nɛ wino ni wa la do'do, nɛ a ho dɛ li wala, n'a la.

A wè tɛ saka dɛ kɔ bila li a nɛ go. Ní a a siki li a, n'a ɛɛ dɛ kɛ zā li wala, n'a gɛ tɛ a sī, n'a gu kō a li, n'a usu li a dɛ zamo i. Nɛ wa la do'do, n'a ho, n'a la. Nɛ nde 'da lɛ nga, a wè tɛ lɛ zā tɛ tabi 'dolo ní iko go. A tɛ mɛ 'bo wele.

e) Omɛno kɛ wi gela a 'dafa ma ngo mo ɔi 'da a 'da fala be gela : *les choses que la personne endeuillée pose sur son lit pour se protéger des mânes de son/sa conjoint(e) décédé(e)*

Monzabana et Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Monz : Nɛ ngo mo ɔi 'da wi gela, tabi ti zu mo ɔi 'da a, a dɛ mo fala ni dɛa? Mɛ a do ma ngo mo ɔi, tabi ti mo ɔi 'da a, kɛ ma zo a zu a kpo, wele tɛ kòlò do a go, mɛ a gɛ?

Bern : Mɛ kɛ a ɔ ɔi ni, nɛ mɛ ti zu a, do ti nyanga a ni, fala ɔi kɛ a ɔ nɛ ni, nɛ wa ba pɛɛ, nɛ wa kpo tɛ ngo i, nɛ ma zīlī tɛ zu a nga, nɛ wa dɛ nwá babolo, nɛ wa kpo dɛ tɛ tɛ nɛ. Kɔ a ɔ ni, nɛ a mo ngo ɔ ni, nɛ ma bi kéné kéné kéné kéné, ma mo ngo bi ma ɔ nɛ bū a dɛ ni, nɛ ma mo ngo bi bi. Kɔ bozo wili a, to bozo kɛnɛ a, a nɛ lɛ tɔa ngo a nde, kɔ a nɛ zo mɛ ni, n'a yu. Na do kɔ, a mbè mo go, nɛ a dè ní go, nɛ bozo wili a tɛ, n'a ɔ tɛ ngu'du a ni. Kɔ a ɔ gbaa, kɔ a nɛ yala ma, nɛ nde wili a kɛ tɛ ngu'du a gɛ. Kɔ mbè mo go, mo a wi wili nde, kɔ mo ɔ ní gbaa, kɔ mo nɛ yala nɛ, nɛ nde kɛnɛ mo dɛ ngu'du mo gɛ. Nɛ nde gulu pala kɛ wa dɛ nɛ mɛ ni, nɛ wa kpo ma tɛ ngo i, nɛ wa e dɛ ti zu mo, nɛ mo ɔ nɛ ni hā ni, gulu nɛ hā ni.

f) We 'da kolonggo do tandala : *le sens de l'entonnoir en feuilles et le piment "tândalà"*

'Bodumbili II

Monz : Nɛ kɛ 'da kolonggo kɛ wi gela dɛ, n'a e dɛ ti zu a ni, mɛ a a kɔ kolongge ni mɛ a gɛ?

Bern : Kɛ 'da kolongge kɛ wa dɛ, nɛ wa a tandala kɔ nɛ ni, nɛ wa e dɛ ti zu a ni... Wa o tandala, nɛ wa 'bo kolongge, nɛ wa a kɔ nɛ, nɛ wa fulu nu nɛ, nɛ wa ba, nɛ wa e ti zu a. Kɔ a nɛ ɔ nù, n'a ba, n'a we li a kpo, n'a we li a kpo, n'a e dɛ ti zu a ni. Kɔ bozo wili a a nɛ tɛ ma, tabi mbe bozo kɛnɛ mo nde, k'a nɛ tɛ ma ngo mo nga, kɔ a nɛ tɔ na: "ɛ gɛ ɛ ba, kɔ ɛ zī li ɛ, g'a ni ndeo." Kɔ a nɛ zī li a, nɛ ma tɛ li a ngbànzi, n'a la do yu... (wa momo wena)... Gulu pala na, a hó 'bo go, nɛ nde a yu sɛ fai, a tɛ 'bo ngo mo go.²¹

g) A zàkà tɛ wi gela 'da fala gba gela : *pourquoi attache-t-on un petit bâton fétiche "zàkà" au cou et aux reins de la veuve ou du veuf pendant le grand deuil.*

'Bodumbili II

Bern : Wi gela, wa a zàkà tɛ a do ngba soe kɛ wa folo mbitoe tɛ a do'do, kɔ wa ia gbà gela tɛ a ni. Nɛ wa sɛ zàkà, nɛ wa gbo, nɛ wa pi gɛɛ a, nɛ wa pi mbe 'dɛ tili a, n'a yengge nɛ. Wa sa li nɛ na fínggò, n'a yengge nɛ 'dɛ tili a na, 'dā yalɛ ma tɛ tɔ zu a go. To a yengge, nɛ tɛ a ɔ a nga iko, nɛ 'dā sa'de tɛ dè mo do a go. Gulu pala kɛ wa dɛ nɛ gba gela gɛ a ni.

²¹ Kpo kpo kolongge tandala ni wa dɛ 'bo ma we ndaka do Sɛto kɛ a zu sa'de li bili, tabi maduku wa tɛ we zu kɔyɔ kɔ gɛ.

We ke mbè mɔ go, kɔ bɔzɔ wili a tɛ sɛ ngo a nga, kɔ a mbe go, a zɔ 'bɔ zaka ni geɛ a ni, n'a na: "E! Wuko 'da ɛ zi gɛ, tabi né wili ɛ gɛ, a zi gɛ a ɔ né go. Kɔ ke geɛ a gɛ ɔ né gɛ, ɔ̃, ɛ gɛ ɛ kóló do a go." N'a yu 'bɔ né ke né makambo tandala ke sɔ lɛ tɔa dati ni. Ndenge* nɛ kpo hã ni.

Monz : A yu zákà?

Bern : A yu zaka, n'a na: "Wele ke gɛ, geɛ wuke kɔ ɛ gɛ, ma ɔ né gɛ ni, nɛ nde ɔ̃ ɔ̃, ɛ ì gulu ke gɛ go." To né wili ɛ: "ɔ̃ ɔ̃, ɛ ì gulu nɛ go." Gulu nɛ hã ke 'da oyaa lɛ zi gɛ a ni.

Nande : Ní a mɛ wa sɛ do zaka, nɛ wa a tɛ wi ni, mɛ a tɛ ge?

Bern : Tɛ ke wa sɛ do zaka, nɛ wa a do wi ni, wa sa li tɛ nɛ na, tɛ bɔzɔ. Nɛ wa ɛ̃ pɛlɛ nɛ, nɛ ma yu nɛ ngungge ni. Wa lifi 'bɔ ma vɛ̃, nɛ wa sɛ tɛ nɛ, nɛ wa gbo, nɛ a he'de ma dɛ tɛ̃ a. Wa sa li nɛ na, tɛ bɔzɔ.

– A zaka tɛ wi, wa a zaka tɛ wi gɛla, nɛ wa a 'bɔ tɛ geɛ wele?

Nande : Wa a 'bɔ tɛ geɛ wele a. Wa a zaka tɛ wi gɛla, gulu nɛ ɔ nɛ ke papa Bernard a tɔa di ni. Nɛ nde mbe zaka wa dɛ 'bɔ ma, nɛ wa a 'bɔ tɛ wele we zɛlɛ bɔzɔ, we fo 'bɔ bɔzɛ ni. Tabi ɔ nɛ ke be ke baa a tabi naa a a fia, a ɔ nɛ be bɔzɔ, nɛ wa sɛ 'bɔ ma, nɛ wa a tɛ̃ a, we duzu zɛlɛ bɔzɔ.

– Tɛ bɔzɔ ma lɛ gɛ boe?

Nak : Ma lɛ gɛ boe! Kɛ tɛ 'da lɛ gɛ, lɛ dɛ zi do sa dati mɔ, nɛ mɔ zɔ zi ma do li mɔ. Lɛ yolo dɛ 'do tɔa i ni, nɛ lɛ nɛ hɔ ma né, nde mɔ, sango Marcel, lɛ ì na, mɔ dɛ zi 'bɔ kili be ndambo. We ke lɛ nɛa zi we hɔ ma né, nɛ mɔ aka 'bɔ né, nɛ mɔ na: "Wano ni wa yolo ki tɛ do nde?"

Nɛ mɔ nɛ zɔ zi dɛa sa, ke lɛ 'banda zi dɛ ma ni, nɛ mɔ dɛ zi kili do ngba soe ni wena. Nɛ mɔ aka 'bɔ katekisi, nɛ mɔ na: "Wa yolo 'bɔ ke tɛ i do nde?" Mɛ tɛ 'bɔ ma dɛ né ndenge* tɛ bɔzɛ ke wa a tɛ wuko gɛla na, dɛ 'do pala, kɔ bɔzɔ wili a tɛ tɛ 'bɔ we duzu a go ni. Mɔ dɛ tɛ 'bɔ, mɔ yu zi kili ma tɛ 'bɔ né na, Nganga Louis... (wa ma ngo mɔmɔ nganda wena!).

h) Mbe mɛnɔ ke wi gɛla a wè tɛ dɛ ma 'da fala be gɛla go ni : *ce que la personne endeuillée ne peut pas faire pendant la période du petit deuil*

Zagbālāfio - Gbamboko

- Wi gɛla a wè tɛ o dā zu wele go. A wè tɛ zɛ wele go.
- A tɛ sà mɔ hã wele do sanga zɛ tabi do li gba wese go.
- A wè tɛ nɛ mɔ do wele go. A wè 'bɔ tɛ wele we wena 'da fala fai go.
- A wè tɛ ɔ nù do ngo go'do owino ke a do wa kɔ tɔa kpo ni go. Ma wia na, a ɔ nù dati, sɛ nɛ otala winɔ kɔ tɔa ni wa ɔ nù dɛ.
- A wè 'bò tɛ kulu ngo ngo mɔ ɔi dati hã wa go.
- A wè tɛ mba ngo mɔ ɔi do geɛ wele go. Ní go, nɛ a fi sɛ zɛlɛ konyɔ tɛ wi ni iko.

Kōgenago Marcel (Centre Nadonye)

Wi gɛla, tɛ kɔ zɛkɛ kpo ke wa tɛ fòlò mbitoe tɛ̃ a go ni, nɛ wa na, a tɛ nyòngò mɔ kɔ geɛ sani go, a tɛ nyòngò mɔ kɔ geɛ saso go, a tɛ nò li kɔ geɛ bila go. Nɛ nde a oso sani, tabi a oso saso tabi bila ni, nɛ a a nyongomɔ kɔ nɛ ni zu a kpo.

Nɛ do 'da fala ni nyongomɛ 'da a, wa a ma kɔ sani 'da a nɛ tɛ̃ ɛ, nɛ a nyongɔ zu a kpo. Nɛ nde a, wa lu ka ia, nɛ wa lu ma sī, do tɛlɛ tɛ ke na, a nyongɔ ma, nɛ ma e sɛ kɔ nɛ fala kpo

do ti iko. We ke 'dolo ka olo wi gela ma ó go, sanggo olo a ni ma ó go. We ke 'da fala ke ma ó ia, ne boze ni a te se we fi kó a te ne. Gulu ke wa tó na, wa lu ka kó a ia, ne ma ó be sí, n'a nyongo, ne ma e do ti ge a ni. Bila ke wa so do lí ni, kó wa so lí ia, ne wa so do tele te ke na, a nò ne, ne ma e kó bila ne do ti. Kó ma è go, n'a a tala ne nù, ne nde wa bá se 'bó tala li ni, ne wa do ma go. Gulu ne na, da de kó boze ni a té, a nò olo a ni go.

— Kó fala ke wa fólo a ia ni, ne wa de se do ma ne nde?

Kōg : Fala ke wa fólo mbito té a ia, ne be sani ke a nyongo do mó kó ne ni, tabi bila a nò do me kó ne ni, wi de a do gela ni a kala omeno ni, ná sani, ná obila, do otuluno té a ni sū, ne a kala se meno ni té a vé do mó a. Do mó ói a ó ne ni, wa ba se 'bó ki ni ti a dô, a ó se 'bó ngo mó ói mbé ne go. Ne nde ki ni me a nga'ba iko. Ma wia na, le bé ma do'do.

'Boyele Centre, 1992

— Kó ke 'da gela ni, mó a wi wili, ne kene mó fia, ne mó dungu gela olo a. We dungu gela ni ne mó de ge?

Welenu : Dungu gela me a zimi te mó olo wi 'da mó ke a fia ni.

— Ne mó zimi te mó, me a ke na, mó bé mbe nyongomo? ... lí ... Ní a mbe nyongomeno mó wili mó bé ma ni me a ge?

Welenu : Nyongomeno ke mó wili mó bé ma we duzu be na, gela ke mó dungu olo fio wuko 'da mó ni, nyongomeno vé ke a de zi to ne ni, mó nyóngó ma go.

— Ke wuko a dé zi do to ne ni?

Welenu : lí, ke wuko a dé zi do to ne ni, mó nyóngó ma go. Mó nyóngó olo kó a ni... mó nyóngó ma go. Wa ne yapa li kpale ke... tabi wuko 'da mó fia nde, há mó wili olo a, mó ne de gela a ni, ne mó ba kpale li fó 'da kene mó ke a fia ni, ne wa yapa do gele kpale li fó, se ne mó nyongo ma de.

Ne ke 'da wi wili! Wuko, n'a nyongo iko; ne wi wili a sanze mé sanze, se ne a nyongo de. Há mó ó do wuko, ne mó nyongo iko.

— Ne we duzu tabi mili zu a tabi nzele a, a de ge?

Welenu : Wa kélé ma go gbaa 'bó 'da ke na, a ndó kula olo wili a vé. Ne élé nyanga a, a 'bíli go, élé kó a a 'bíli 'bó go, zu a a sálá go.

— Ne tulu té a?

Welenu : Ne tulu té a, né ke wa wa fólo a, ne wa e tū tulu té a. Tabi tū tulu nde, ne a hè'dé ne tū tuli ni gbaa, we 'bó 'da tūi ke wi ba a do gela a wia ni, ne wa fo tū tuli ni do'do, ne wa e 'bó fē tulu olo li mbu gbaa na, a ndó do kula.

Zagbalafio : Ne tó só na, fala ke wuko a fe, ne wili olo a ni, kpale li fó ke wuko la ma ni, wili a wè te nyongo ne go. Ma wia na, a ba ma, n'a kpolo do gele kpale kó gele nu fēle kula, se ne a nyongo de. Kó wi a wi wili a fe, ne nde wuko olo a ni, a kpóló kpale do gele ne go ni, ne a nyongo iko ni, ma yolo ngo ge?

Zagbal2 : Wa sa li ki ni na, a nyongo zugolo wili a. Do nu ngbaka 'da oyaa le há ni. Ma na a nyongo zugolo wili a, we ke a nyóngó se 'bó mbé mó kó wili a go, há a nyongo zugolo wili a, há a dala do obeno olo wili a ni.

Hã ma dɛ mɛ a wi wili, kɔ wuke a fe mé, sɛ nɛ wi wili ni a nyóngó mɛ kpale ni go de. Na dɔ dɛ ni, hã bòzé wuke ni ma té ngo a, hã ma gbé a dɔ go, hã wa tǔ na nde, wi gbɛa a wi a a go.

Resp. Ngolo ('Bodigia moke)

Wi ba a do gɛla a gala tɛ 'bɔ lì, nɛ a gala tɛ 'bɔ do tɛ ɛ. Nɛ wi gɛla a gala tɛ 'bɔ lì ni. Wi gɛla ni a dɛ sɛ mɛ nganda wena, nɛ wi ba a do gɛla a dɛ sɛ gɛɔ gɛɔ, nɛ a kpe mbe tɛ a, we 'bɔ 'da a iko. Nɛ ndambo kɛ a kpa tɛ 'bɔ ni, kɛ bi sī ni, a hã sɛ ma, nɛ ma we be tɛ nu wi gɛla. Nɛ nde go a, kɛ wi gɛla ni a kpa tɛ 'bɔ dɛle wena ni, ma we do kɛ na, wi ba a do gɛla a nyongɔ, nɛ mbe tala winɔ nu tɔa fio ná ni, ma kpa 'bɔ nu wa, g'a ni nde. Nɛ ma kpolo ngbɛ na mɛ ni.

– Nɛ gulu kɛ wa kpolo ni, gulu nɛ nai?

Ngolo : Oyaa lɛ goi, sango... Oyaa lɛ wa kɔ zi na, mɛ kɛ tabi mbe go, nɛ wi dɛ ina hã mɔ, tabi wi sɔɛ a tɔ hã mɔ na, mɔ nɛ, kɔ mɔ gbɛ fila sa'de, kɔ wa tɛ do ma, wa 'dafa do mɛ tɛ mɔ gɛ. Mɔ gbɛa fila sa'de ná ni, nɛ mbe go, nɛ wuke 'da mɔ a gi, n'a gi sɛ sū, ogbɔgɔlɔ nɛ, do sila nɛ, mɔnɔ vɛ ni, wuko 'da mɔ a yámbá sɛ ma go, nɛ mɔ nyóngó sɛ 'bɔ go. Nɛ wi nɛ nyongɔ ma a wele kɛ a dɛa ina hã mɔ i mɔ ni. Nɛ nde mɔ 'bɔ... ki ni a ma ɔ di na mɔ gbale ni, ma wè na, mɔ nyóngó ma go. Nɛ kɛ a nɛa i mɔ ni, kɛ dati ngboo... kɔyɔnɔ vɛ a gbɛa ni, a tɛ nyòngò di wa go. Ma be na, do 'do, nɛ a yengge 'bɔ mbe, nɛ a gbɛ nɛ kɔyɔ fai, n'a mɔ ngo nyongɔ ki ni. Kasi* kɛ dati a ba do kumbi... a ba do nu mba'di tɛ a, a tɛ nyòngò kɛ ná ni go.

i) Wi gɛla wè tɛ nyongɔ mɔ engganɔ a gbɛ ni go : la personne endeuillée ne peut pas manger les produits de sa propre chasse

Kōgenago Marcel (Centre Nadonye)

'Da lɛ nga, kɛ wa na, fala kɛ wili a fia, tabi kɛnɛ a fia, kɔ a nɛ dɛ be gɛla ni ia, nɛ a ɔ dɛ kɔ tɔa gbaa we zɛkɛ kpo, sɛ nɛ a hɔ nza, nɛ wa nɛ fɔlɔ a, sɛ nɛ a yengge yali de ni, ma dé tɛ 'bɔ tɛ ɛ 'da lɛ nga go. 'Da lɛ nga 'da fala kɛ, gɛnɛ kɔ wa ndɔ a, kɔ a do mbito tɛ a ni, nɛ nde a yengge sɛ.

Kɔ 'da fala kɛ a mɔ ngo yengge nɛ ni, nɛ nde a yengge ki ni a tati a zu a kpo. Tabi wa fala nɛ kpo do wi dɛ a do gɛla ni, sɛ a wa wila we do a dɛ. Tua kɛ a wélé sɛ we do ogele wele yala yala iko go. Tabi wi kɛ wili a fia, tabi wi kɛ kɛnɛ a fia, sɛ nɛ a yengge sɛ do a fala ni dɛ.

Nɛ nde ma wia na, a yengge, kɔ a nɛ hɔ zamɔ i, tabi wa yengge do wi dɛ a do gɛla ni nde, kɔ mɛ a yali ngumbe nde, kɔ a gbɛ sa'de ni, nɛ nde sa'de ni, a si nɛ takɔ a ba hã wi kɛ a dɛ a do gɛla ni. Tabi mɛ a gala lì, kɔ a si nɛ nde, nɛ a ba sɛ hã wi kɛ a ba a do gɛla ni.

Tabi wele kɛ wili a a fia tɛ 'bɔ fia, tabi wi kɛ kɛnɛ a fia tɛ 'bɔ fia, sɛ nɛ owino ni hã wa ngbolo, nɛ wa mɔ ngo nyongɔ sanggoe ni. Nɛ wa na, be a nyóngó ma go, tabi wele kɛ kɛnɛ a tabi wili a fè go ni, ya a nyóngó ma go. Nɛ owino kɛ kɛnɛ wa fia, tabi wili wa fia ni, sɛ nɛ wa nyongɔ de.

Nɛ nde omɔ yalino 'da a ni, kɛ a yengge sɛ ni, a yengge sɛ tɛ 'bɔ nɛ gbaa we duzu zɛkɛ kpo ni. Kɔ ma e, kɔ wa nɛ fɔlɔ a do'do, nɛ nde kɛnɛ ni di sū, omɛnɔ kɛ a nɛ kpa dɛ olo nɛ ni, ki ni kɛ takɔ ma dɛ mbe nɛ we duzu kili tɛ a ngboo ni, mɛ a ki ni.

k) Wa dungu be gela tũ ne ge nde? : combien de jours dure le petit deuil?

Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Mwanz : Kε 'da be gela zε dati ni, kō tũ ne zi boe nde? Tabi wele do wele a dungu, ne a 'dafa kō tũ we fo be gela ni do ndenge* 'da a iko, tabi ma kō *coutume** olo yaa le tabi kō tũ zi bina nde?

Bern : Kō tũ ne zi boe! Kε zε dati ni mε a zεke kpo. Ne wi dε a do gela ni, do baa fie ni, do naa fie, ne wa zeke ngba wa, ne wa we tũ ne, we 'da zεke kpo. Ne bon*, ne wa fa nyongomō, ne wa fa ndambo mbili, ne wa dε dō kōni, ne wa te we folō a do'do. Ne wa folō a do'do ni, ne wa e gba gela tē a. Wa to do fũ fande, ne wa he'de dε 'dε tili a. N'a yengge ne, ne wa ndo a do mpembe. Ne wa ndo a do mpembe, ne a yengge ne, a yengge ne di do gba gela ni fai gbaa we sabele kpo.

3. Be gela do gbà gela

Le petit et le grand deuil

Resp. Ngolo ('Bodigia moke)

— Ne ke 'da be gela do gba gela... ?

Be gela mε a ke: Tabi wili mō fia nde, ne be gela mō dungu ni, mε a zeke te mō. Sia mō tabi kefe mō, 'da fala ke wa zō zi na, mō mōlō zi do wili mō wena nde, wa kō zi na, mō folō te mō go. Ne mō yengge ni gbaa pōso kpo, sango, ne nde mō á li te mō go. Ne mō dungu do gbólō te mō o ne mε ni. Ne zu mō ma 'bana né mε ná ni iko. Wa dé, tabi wa dē go, ne nde go a, mō pí mō te'de go. Mō sálá 'bō ma 'bō go. Ní gbaa... ma o pōso kpo tabi pōso bōa, ne mbe go, ne zεke ma e mō, ne onya mō...

— Ne ke 'da wili ke kene a fia ni, ma dε 'bō tē ε ni?

Dε 'bō tē ε ni. Ne wena... gā zu ne wena ke 'da wi wilino. Ma we na, onya mō wa te di ni, ne wa tō we ne gbaa, kō sila wa mboko, ne sōe ge wa tōa li ki ni a wa folō mbitoe te mō do'do, ne wa e gba gela te mō.

Kō fala ne sa ne ni, ne wa keke di zu mō do totoe, we 'banda gba gela. Wa keke zu mō ni we? Ma be na, zu mō ná ni wa dé se 'bō ma 'bō go. Ne mō ne ka mō di ni, ne nde wa keke zu mō vē do totoe. Kō wa keke zu mō do totoe ia ni, ne mbé bōlo mili ni, ma ke ngboo ni mō ne dungu do gba gela ni. Mō ne dungu wá do gela gbaa ndoti ne a ke na, wa ne se we dε ma. Ne nde go a, wa ne fo gela te mō ma hā ni.

— Ne ki ni a 'da fala gba gela?

Éē, ki ni mō ne dungu gba gela hā ni, we 'bō 'da sabele ke wili mō fia zi do ma ni. Bon*! Zu ná ni, mō fí se 'bō di nza se'de go. Ma mō ngo te wala ne, mō ngo te wala ne, mō ngo te wala ne. Mō wi wili, ne nde go a takō wa fo be gela te mō ni, ne wa keke nzele mō sū de wena, ne wa keke mili zu mō vē, wa 'bili ēlē kō mō sū na, suka* wá tala 'bili ēlē kō mō ma ia ni. Élē kō mō ma hō se vē ni, mō 'bíli se ma go. Ne nzele mō, ke ma hō se 'bō vē ni, mō kélé se 'bō ma 'bō go... do sanga li mō vē, mō 'bé se mō kpo te'de, do ēlē nyanga mō vē, mō 'bé se mō te'de go.

V. Dungu gba gela

La période du grand deuil

1. Folo mbito te wi gela

Laver la personne endeuillée pour enlever les cendres dont le corps a été couvert

Ngolo do Monzabana Laurent ('Bodigia moke)

Laur : Wa ne folo mbito ni, ne wa kpe be li kpia, ne a a ina 'do ne, ne a ba 'bo kumbu te a.

Ne wa kele zu a do totoe, ne a he'de fea tulu. Ki ni ne nde a ndua dungu gba gela gbaa ho te ko tu ke wili a fia ni, se ne wa folo 'bo a, ne wa kele zu a de wena, we be na a sokpo dungu gela 'da a do dia ne.

Ngolo : Fala ke wa folo mbito te a ia ni, n'a ne ho 'bo de nza nga, ne wa e 'bo fea tulu te go'do a. Ne a yengge 'bo do fea tulu ni gbaa tabi zekere baa, se ne wa i ti fo 'bo ki ni. A yengge do fea tulu ni zekere baa, ne a 'banda wele we do wele, a mba ko a te ko sani kpo te nyongo mo. Ne fala na ni a kele 'bo zu a go, gbaa we ho te tu ke zi wili a fia ni, se ne wa i ti fo wa ki ni te a de. Ne nde fala na ni, wa toa na: "A a nzaka." Ne wa de omo, ne wa kpo te a, fea opande, ne wa kpo te a.

— Me a fala baa gela ni ha ni? *Ngolo* : Baa gela ni ha ni!

— N'a he'de fande olo...

Ngolo : Fande do fea tulu, n'a he'de ma. Nde a he'de tulu ngo go. N'a he'de de te go'do a nu nga iko. Ke ze 'da oyaa le ge a ni. Ko ma ho te fala folo 'bo a olo gela a ni, ne tuli ke zi wi dungu gela a he'de zi ma fai ni, ko fala ke a he'de se 'bo go, ne wi ba a do gela a he'de te 'bo.

Ne ma we te 'bo na, wi ba a do gela do de wele nde, ne a ba te 'bo tuli te a, n'a ha te 'bo ha wi ke a ba a do gela ni we tako na, a he'de te 'bo ma. Ma be na, ma kpolo ngbe e.

2. Tulu ke wi gela a he'de 'da fala gba gela ni

Les vêtements qu'on porte pendant le grand deuil

Bernard do Madeleine ('Bodumbili II)

— Tulu ke wi gela a he'de 'da fala gba gela ni me a ge nde?

Bern : Gba gela, ne nde me a pande. Tu tulu ke 'da mbito ni ma i ia. Tu tulu ma wia ko do mbito kpo. Ne gba gela ni ngboo me a pande. Wa to ma tua, ne wa he'de ma 'de tili a, ne wa kpo mbe gele a, ne wa yengge ne. A yengge ne gbaa na, sabele kpo ve, se ne wa fo ki ni do'do, fo wa ma do'do, ne nde ma sokpo ne ia.

— Ne wa de 'bo mbu te a?

Bern : Ee, wa ko mpembe te a, n'a ndo do te a ve. Ki ni ma we ndaka bozo te a do'do. Bozo wili a ne te we zo a ni, n'a kpa mbui ni, n'a yu do'do. Ne nde ngangga a ni wa ko 'bo mbu te a go. Wa he'de fea tulu te a olo li mbui ni. Fea tulu ma wia ko do mbui.

— Mama Madeleine, mo to mbe ke wa he'de 'da fala gba gela ni.

Madel : Wa folo mo do mbito, ne wa to gba 'de. Ne wa lifi ke gela mo, ne wa fi. Ne wa ndo mbu te mo, wa e gela mbu te mo ni. Ne wa he'de fea tulu, ne wa he'de do gba gela. Ni gbaa tulu gba gela tu, se ne wa i ti fo gba gela do'do, ne wa a bi gela te mo. Ne mo yengge wa ne ni gbaa, ko bi gela ni gono, ne mo ba 'bo go. Bi gela ni gono, ne mo ba 'bo ma go. Ma te te me, ne mo la 'iko.

Ní gbaa, ne ma 'bo 'da kúlà, 'bo 'da kúlà. Ne wa ndo mo do kúlá ni. Ne ke wa tolo li ne hã mo ni, mo nyóngó go, mo nyóngó go. Ka nyongome mo nyongo ni, wa hã hã mo do titole. Ko mo nyongo, ne me mo ke nai, mo te ènzè 'bo tala ka, mo e go, ko ma gē, mo nyóngó go. Mo nyongo, nde wili mo fi kō a te ne. Ko mo nyongo, ne mo kpa ne zele. Gulu we ke 'da fio wi wili wa fe zu mo, ne ma nai, mo zimi te mo ge, gulu ne hã ni.

Mbuamo Cathérina ('Bobadi)

— Gbà 'dē ke Madeleine tō we ne ni me a ge nde?

Cath : Ke 'da gba 'dē a tō ne ni, ma o ne ke zi wa he'de te 'bo fē tuli ni, ne wa kala fande, wa to ma tua, ne li ne o 'bata. Li ne gā wena, ne wa kpo 'de tili a, 'de tili wuko gela. N'a yengge te 'bo ne ni gbaa, hã a zo na, te fande ma tū vē do'do, ma tū tabi o ne 'do zeke gazele kpako ma kolo do sabele ni, ne wa holo ki ni do'do, ne wa ba mbé fēle fande kponga iko, ne wa 'ba'ba ma be sī iko, be gela hã ni, be 'dē hã ni, ne wa fi 'de tili a, tabi gele a. Ki ni ma ngàndà go, ma o kpo iko, ma te dī dīlī go. Ne a yengge ne tabi ozēke bōa, zeke tale nde, ma ne te nu zeke gazele ni, ya ma hōa di zeke kusi, ma 'bana di ndambo zeke kpako ma hō zeke 'bu, hã ma kpa sabele. Ne ma ne de ni do'do, ko ma gono ia, ma gono tabi gele a nde, tabi 'de tili a nde, a folo tē a, te lingi tē a, hã ma gono ia, ya a bá 'bo go, ne a la ma iko. Ne wa ne zo di na, elaka* 'da sabele kpo 'do gela olo fio wili a ia ni, ne wa we kō tūi, ne wa ne, ne wa folo a 'do li i. N'a hō wá, ne wa ndo a do gbōle do'do, n'a he'de dia tuli 'da a, gela ma ia te me 'bo. Hã ke zi 'da oyaa le dati wa de ma ge a ni.

— Ne nde be gela wa tō de we ne ni, ma si tē e do be gela ke wa dungu dati gba gela ni?

Cath : Ii, gulu ne hã wa tō na, ke 'da gba 'dē ne tē e. Te ne tū do'do, ne wa fo do'do, n'a he'de be 'dē, be gela. Se ne ma gono, ya wa bá 'bo ma go, ne wa kpó 'bo go, gbaa na wa ndo a de ni.

— Ne gbà 'dē, mo tōa na, wa mba ma tale, ní a wa de ma tele te ne ne nde?

Cath : Wa to ma tua, wa to ma, ne ma o 'bata. Fēle fande, ne wa to ma tua, ne ma o 'bata. Ki ni gā de wena, ne ma gónó dō go. Wa holo ma hola.

Welenu ('Boyele)

— Mi 'bo do aka we kpo. Ke 'da oyaa ne zé dati ni, wa hé'dé zi tulu o ne sōe ge ni go, ní a tulu wa ia zi go'do wa 'da fala gba gela ni me a ge nde?

Welenu : Tuli ke wa ia tē a do 'da gela ni me zi a māsàmbà, mo fàndé, ne wa de do masamba. Do gbàmòsànggélé, me a te, wa ēlē ma, ne wa ze zea do mbèlà, ne wa he'de zi ma. Ma o do wi wili, ne wa ēlē zi tuli, ne wa ze ma, ne a he'de. Hã me a wuko, ne wa de me a mo fande, ne wa to do masamba. Ne wa yápá go gbaa, kino yapa ma me a ke wa ne ne we fo gela tē a ni, ne wa fo ā tuli gela tē a ni do'do, ne wa e tuli ke ma dia, n'a he'de, n'a yapa ni tē a fala kpo do fala ndo kula iko.

— Ne ombe zé ni wa dé 'bo ma go. Mbe ne wa e zi tati a nwá te go'do wa iko.

Zagb : Ii, nwá iko! Nwá bō, nwá pàpálè, ne wa ba ma olo li wólò ni.

3. Wi gela zimi tē a we 'da mbe nyongomeno *Interdits alimentaires pour les personnes endeuillées*

a) Mbe nyongomeno ke wi gela bē ma ni : *les aliments interdits aux personnes endeuillées*

Zagbālāfio-Gbamboko

We 'da bē nyongomeno wa sa li ne de ni, a bē ma yolo do ke wili a tabi kene a fia ni, gbaa we ho sokpo gba gela, ko wa a liā te hā a, se ne de.

- Wi gela a wē te nyongo mo ko gele kpana go.
- Wi gela a wē te nyongo koyono ge go:
 - ngbī (da de ko a gā ko a o yègbèdèlèè gò, tabi da de ko 'dā ze le bá à ko ma 'danga kili te wi 'dā à go, tãbi a tē mbòkò wena go);
 - 'boa koyo, (da de ko a tē mbòkò wena go);
 - gālā (da de ko a dé mo pélénggé pélénggé go);
 - sònggò (da de ko a gbó, ne a dé mò tú tuà go); mbèlè.
- Wi gela a wē te nyongo féle sà'dè go (do de ko ní á ze le kòyò bá a go, tabi ze le mbànggàrà)
- Wi gela a wē te nyongo ngbià go (à nyóngó ià, né ndè ǎ nyóngó wélé ià, we ke oyaa le wa wé zé ngbia do wele.
- Wi gela a wē te nyongo dua tabi ngbia le go.
- Wi gela a wē te nyongo odokono ke wa nyongo zu teno go (da de ko bò té zu a go)
- Tabi 'bua ne a te nyòngò 'bo ma go (we ke 'bùà ma wia kō do ke 'da ngbī).
- Wi gela a wē te nyongo gāwígbele (bèndè) tabi nwá mbambalafolo go (ma wia 'bo kō do ke 'da ngbī).
- Tabi gbànzíkó a nyóngó 'bo ma go we zìnzò tabi bò.

Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Meno ke wi gela nyongo go ni, ne ma ko sabelé kpo vè ni, ma ke:

- Fila sa'de, sa'de ke do a boe né dafa ni, dua, ngulu, ngbià... a nyóngó go.
- 'Boa koyo, ngbī, gālā, a nyóngó go.
- Gbànzíkó, bèndè, mbambalafolo, gábókó, sese, kúlúsà, 'bua, sònggò, ngbi, a nyóngó go.
- Dòkò, a nyóngó go.

Genedia do Zogo Jean ('Bosengwene II)

Zogo : Wa bē nyongomo wena! Le ba ndakisa : o ne 'boa koyo, wa nyóngó ma go. Né fila sa'de, wa tō na, wa nyóngó 'bo ma go. Do 'bua, do meno ke ma a gē ni, a te nè we nyongo ma go.

Gene : Tia bō, do mbambalafolo, do 'bóábókó, a nyóngó 'bo go. Mbambalafolo me a sanggo, ki ni ma ho safò. Ne 'bóábókó, ki ni me a sanggo ma ho 'da le. Ne nde wi gela a nyóngó 'bo ma go. Wa nyóngó 'bo mo do tū go, na do a nyóngó do bozo e go.

b) Bē nyongomeno ni ma kpa ko leno vè nde? : *ces interdits alimentaires sont-ils les mêmes dans tous les villages Ngbaka?*

Charles et Veronica ('Bokuda moke)

Ver : O ò, 'da le nga, wa bē mo go! Wa bē mo te gela go! Wa nyongo meno sū.

Charles : Ko 'bali mo ke wa nyóngó mo do be go.

Ver : Tati a ke, wili a fé dō iko ni, ne a nyóngó mɔ do tū go. Fala ɔ né (17 h) ne a nyongo mɔ. Kɔ a hēa ia, ne a dungu iko, ya a nyóngó 'bɔ mɔ do tū go. We ke a nyóngó mɔ do tūi, ne bɔɔ wili a a tɛ sɛ, ne wa mbă ne tɛ nyongo mɔ do a. Kɔ wa nyongo mɔ 'do kō ngba wa do wi wili i ia, ne hi wili a tɛ ngo gele a, n'a ɔkō gbaa, n'a fé iko. Né mɛ wi wili 'Bo... ge a fia zɛ, wa mi a sɔɛ ge ni. Ke kɛne a fia zi do'do. ni, ne nga tɛ a bina, a tɛ mɛ do pasi* fai, a fia zɛ, wa mi a sɔɛ ge ni.

– Tua ke a nyongo zi mɔ do tū?

Charles: A nyongo zi mɔ do tū.

Ver : lī, tua ke a a wi wili, a ï ti tosa* mbula fio kɛne wi go, we zimi tɛ a go ni. Ne bɔɔ kɛne a tɛ ngo a dō, ne a kpa zɛ, n'a dungu, ne nga tɛ a bina fai, ne a fe iko.

– Ní a wi gela a bɛ nyongomɔ go?

Charles: Ke 'da lɛ nga wa bɛ nyongomɔ go.

– Owi gela vɛ wa bɛ nyongomɔ go?

Charles: 'Da lɛ Ongbaka-Karawa, owi gela wa bɛ nyongomɔ go. Kɔ wa nyongo mɔ do gba wese, wa nyóngó mɛ do tū go... lī... Ne wa dɛ 'bako olo wili wa wena, ne wa dé sa do gele wi go. Wa si, ne wa dungu tɛ mɛ fio faiii, kɔ ma ɔ do nyongo mɔ gēa wese, ne wa lɛ, ne wa he kōa gbaa, ne kōa ne we gɔɔ ne, ne wa hɔ, ne wa dungu dɛ ke zā toa iko. Wa nzé mɔ do wele go.

Ver : A nɔ li do gele bula go. A ba bula 'da a, ne a 'de do tɛ ɛ. K'a ne nɔ lī, n'a ba... a yenggɛ, a si, n'a ba, n'a nɛ, n'a so lī, n'a nɔ sū, n'a ba, n'a 'de ngo. A 'de ngo, do benɔ wa zó, kɔ wa ba, kɔ wa nɔ lī nu ne go...

Charles: ... Do kɔ 'do, kɔ wa ba wili, kɔ wili wa fé go.

Ver : We ke zimi mɛ olo yaa lɛ ge, wa zimi fio wili wena. Wa kō na, wa nyongo mɔ, ne wa mbá kō ngba wa do benɔ kpo go. Wele ke gā ia ni hā ni. A nyóngó mɔ do wa go. Kɔ fala ke a 'bana be sī, sɛ ne a nyongo mɛ do wa dɛ.

Conclusion : Ní a lɛ zɔa di ni na, ke 'da wi gela a bɛ nyongomɛnɔ wa tolo sɔ ni, wi dɛ ma wena Ongbaka wa sa li wa na, Ngbaka-gbaya, ɔ ne O'bowasɛ, 'Bokɔnwa, do owano li wala Nguya, do owano kulu 'Dua i. Ne nde 'da Ongbaka-Karawa, wi gela bɛ nyongomɔ go.

c) Onyongomɛnɔ ke wi gela wia tɛ nyongo ne : *les aliments permis aux personnes endeuillées*

Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Osa'de ke wi gela wia tɛ nyongo ne a: dèngbè, ngànggè, bèbèlè, nga kɔɔ, tū sa'de, né kɔla a a tū ni.

Ne nwá sanggonɔ vɛ a nyo nyongo, 'banga tɛ kɛnɔ lɛ tolo sɔ ma ni mba. Nwá sanggonɔ ke wa hā hā a ni na, a nyongo ni, mɛ a nganda sanggonɔ, we ke mɛ a nga, kpako ma 'dafa kili tɛ a. Pāsanggo, n'a nyongo.

4. Mbe mēno ma zo 'bo gbà gela ni

Quelques informations supplémentaires sur la période du grand deuil

Gbalanu Raphael (Centre Nadonye)

Ké mō dungu be gela zeké bōa ni, kō ma ia, nē wi dē mō do gela a nē fōlō mō wá do'do ni. Nē nde ndo dē di ni kpakō mō sōkpō sabelē kpo, mō ili di zeké bōa ia. Nē kō tala zekēno takō ma hō sabelē kpo ni, kō wa fō gela tē mō vē ni, kō mō wuko, kō tabi nya wili mō, mō kōa na, ε ba a do wili nde, ya fala wá di ni, a nē 'banda fa mō hā ni.

Kō mō dē zi vī zu dēa mō belee dē kō wili mō gō, nē mō kō sē mē gē a do nu mō iko. Nē mō tō hā a na: "'De, kō wa fō gela nya mō tē ε do'do, sē nē ε ba mō de." Mē tē 'bo mō wi wili nde, nē mō 'banda fa kō do fala ni do ti. Kō mō bá sē wukoe dē nza do ti gō. Mō tō sē tē 'bo na: "'De, kō wa fō gela kēne ε do'do, sē nē lo ba ngba lo do mō dede." Fala ni mō wele we do wino sū iko. Mō fana wa, mō yengge do wa, mē a 'dō lī, tabi mē a gē nde, ya dungu 'da nē vē do wa iko.

Tuli kpo kē wa hi'da dē tē mō tē kē wa fōlō nō gbōlō tē mō ia ni, mō he'de fai, kō ma ē wisi wisi kē na, bolumbu* tē mō ma zī we ɔ dē nza iko ni, nē wi dē mō do gela ni, a fa 'bo tulu hā mō kpo, nē mō he'de ni fai na sabelē e iko. Kō mō kpóló tulu kili kili gō.

Ki ni a kē ma dē tē ε i 'da lē Ngbaka-Karawa ma hā ni. Nē nde 'da lē nga wa bē mō tē gela gō.

VI. Ndoti gela

La fin du deuil

Fōlō wi gela : fōlō nō gbòlò do he'de fila tulu

*Ablution rituelle de la personne endeuillée : enlever l'huile "gbòlò"
et vêtir la personne endeuillée d'un vêtements rouge*

Version 1 : Zagbālāfio Gbamboko

We fō gela, ma wia na, do gēa wese tū, dati tū kē wa nē sē we fōlō wi gela ni, ma wia na, owi nāno 'da fioe, do owi nāno 'da wi dungu gela, wa tē do dō do nyongomō, nē wa mba li ngba wa kpo, nē wa nyongō omēno ni, do nō odōe ni, do dē sa, tabi oyo yola gbaa 'bo 'da sa fala. Nē wi kē a dungu gela ni, a nō ta mō 'bo dōe fala nē kpo do wi kē a ba a do gela ni. We fō gela, nē wa fōlō a do lī. A hō, nē wa hēnze nyanga a, nē wa e a ngo gba kombo, nē wa ndo a do kula. Wa sa li ki ni na, gbòlò (wa ndo a do gbolo). Kō fala sa, sē nē wa nē, nē wa fōlō a de. Fala nē ni, nē wa hā onyongomēno kē a nyongō zi gōe ni hā a. Wa ba 'bo kpo kpo wala sa, nē wa ngbolo do zu a do zu 'baka a.

— Nē kē wa tō na, fōlō gbolo ni, gulu ki ni na gē nde?

Zag : Fala kē owi nāno wa nōa dōe do dē sa gbaa, kō fala sa, ma wia na, do titole belée, nē wi gela ni, fala nē kpo do wi kē a ba a do gela ni, wa la 'dō lī i. Wa hō i mō, nē wi ba a do gela ni a le 'dō lī i, nē a zo mbe lī kē ma fō ngboo gōe ni, nē a kpe nu nē. Sē nē wi dungu gela a le 'dō lī ni, nē a fōlō tē a de.

Hā fala kē wa yula 'dō lī i, kō hō mó wa nza nga, ma wia na, wa 'bi nwà, nē wa e nu a, sē nē a ma ngo hō dē nza nga de. Kō kē a hōa nza nga ia, nē a le tōa, nē mbe wi na mó a kpo a tē, nē a hā mbili, sē nē a hō dē nza we dungu nū de.

Fala kē a hōa ia, ma wia na, wa fa kúlà, nē wa ndo do wi dungu gela ni, nē a dungu nē gbaa, kō fala sa, sē nē wa so li hā a, nē a fōlō do kula ni tē a, sē nē wa he'de gele dia tulu 'da a hā a de. Ki ni mē a fōlō gbolo.

Version 2 : Linganda André do Ngamō Célestin ('Bok/Songbo)

— Ne ke sokpo ne ni, wa kpe 'bo li kpia?

Ling: Ii, we ke wa ne ne we folo kinc ni te a, ne wa kpe 'bo nu li ne kpo ke zi wa kpia do ndo nyanga de a do gela ni. Ne wa de 'bo ki ni do ina go. Me a ke wa kpia nyanga li ve do'do, wi ba a do gela ni lia do a de 'do li i, ne a ne we kpe nyanga li ve. Ma ne ne we e do'do ni, ne ande, wi gela le te me 'bo de 'do li i, ne a ba 'bo kumbu te a ni ve, ma ne ne we e do'do, ne a a wa li te a, n'a folo te a ni ve.

Ko ma ne ne we e do'do ni, ne a he'de tuli, ya kpo ke a nea so do ne ni, n'a ho 'bo ne de te nza nga, tako a dungu nu ngo kungba, tabi ngo ta. Ne a dungu nu ngo ne, ne wa ndo a do nce ni, ki a gbole ke dati ha ni. Ne wa ndo a do ne ni ve, ne a dungu 'bo do ne ni.

Ni gbaa, wese ne ho ngo gele a, ne wi ba a do gela ni a to na, a la de te ti goli i. Ne a ba mo dungu ko a, ne a fi ha a i mo. Ne a dungu do ne ni gbaa, ko fala ke fala ne ne we sa wa te ki ni, se ne ne wa ne ne we fo gbale ni wa te a, kpako a he'de de tuli 'da a.

Ngamo: Tu ke a ndo do kula gbale ni, me a tu ke wa to do kombo. Owi nanc 'da fie, owano 'da wele fie ni wa to kombo de ngo a na, tabi fala ke a zi do gela ni, a yengge zi do gele wili, tabi a zi do gela ni, a yengge zi do gele wuko olo wi na 'da lo nde, ne ma wia na, kolo te zu a.

Ne fala ni, a dungu de te wila fala gbaa na, wese ge nde. Ko fala ke wese ge, ko kolo te go, ne wa i na, fala ke a zi do gela, a de 'da mo olo wi na 'da lo go.

Se ne fala sa wa ne 'bo do a 'do li i, ne wa folo wa te a ve, ne wa ba wala te, wa sa li ne na kana, ne wa na : "A dea gela ve do dia ne ia, ne nde a yengge olo wili a do nga te a o ne wala kana ni". We ke me a wala te kpo, ma nganda wena. Ne wa gbolo do gbogbo zu a geo, ne wa da zamo, ne a he'de de tulu we dungu... tabi we dala benc 'da a, tabi we ba mbé wili ke a koa a ni.

Version 3 : Zagbālfio-Penze, Welenu, ní do ní ('Boyele)

Zagb-Penze: Ne mo dungu gela ni gbaa, ko wa to na, li ki ni a zeké ná ge me se zeké wa e do no te mo ni, ne owi nanc 'da mo ve, do wano ko gele lenc ni ve ni wa te wa. Tabi wano do do, ngbako, tabi wano wa ba tabi do damezane* de te zu wa, ne wa te do ma.

Ne onu fele kula 'da wi gela ni, wa kea gbala mo ha owi 'da lenc su, ko wa 'belé ma gbaa, wa tea do ma. Ko wa tua ma ni gbaa, wa 'bo na li ki nde a, fala ke li zeké ma ga korr ni, se ne wa folo mo de. We ke wa folo 'bo mo, ne zeké ma si 'do kola, ne 'do gela ke wa fua 'bo ia ni, ne mbe mo oko se. Ko wa 'bo fala ke li zeké ma ga do'do nde, ne wa folo mo do 'da ne de.

Ne do tui ni, wa ga zuma, wa na do, wa ya yola ni gbaa, ne fala sa wa. Fala sa wa ni, ne wa nyongó mo, ne nde go a, wa koa 'bo no te mo. Wa koa nce te mo ni gbaa... mo dungu do nce te mo ni gbaa 'bo 'da gea 'da wese.

Ma ne ho ge 'da wese nde, ne mo wi wili nde, ne wa kele mili zu mo do zu zagbala... wa kele di zu mo do zu zagbala, wa 'dafa di zu mo ni ve, ne wa kele di ni nzele mo ve de wena.

Ne ma wia li ki ni a do titole belee ni, ne wa te 'bo, ne wa tolo se 'bo kpo kpo li tolo meno ke wa tolo zi te be gela ni ha mo 'bo. Wa we 'bo ko mo te ngumbe, wa mo, gomo te, ku mo nzangba (gbagala we gomo do ga te), ne we da galí ge nde ve ve ve, wa we ko mo ve ni. Ne nde go a, ke zi wa folo mo do 'do toa, ne wa te do mo, ne wa ko mbito te mo, tabi mo he'de tu tuli, ne ke zi owélé mo mo wélé we do wa go, ne owele mo mo sa zi mo ha wa sa goe ni, ne nde ma zi we ndo be gela ni. Ne de ngangga, ne wa sa mo ha obe su, ne wa ngeme ngba wa, ne wa hunu dati tabi a ga ko, ma wia li ki ni a, ne no ma do wa fala ne kpo, ne mo dungu, ne mo mo ngo wa wele we do wa.

Nε nde go a, folo wi wa folo do mo i mo ni, wa kala 'bo onwá, ne wa a ma te 'do li ná ni. Tabi fala ke wa ne do mo we folo mo 'do li i nde, ne ma we na, wa kpe di wala gele be li ná ni, wa kala obe ozōn, we kembe do nu li, ne wa kpe ma sū, ne wa 'bala be oina, ne wa a te 'do li. Ne mo folo wá do te mo sū. Wa folo te mo do di ni vë, ne wa ba nyanga li ná ni, ne nde go a, gbongge te mo ni, ma ke ma la wá ia ni. Mo hɔa te 'bo di 'bo wele di 'bo ɔ ne ke kpo kpo owino nza nga ni sū. Mo wè 'bo we yu 'bo di wa yu 'bo go, mo we te wele we do wa, tabi sa ma wele do li a. Mo we te tō lɛngge do wele, mo we te nɔ dō do wa, do kenɔ vë wa wia kō mo te ne wia ni. Ne nde gbonggé te mo ma la si goto ia.

– Ne 'do ne, wa fo gela tē a ni, ne wa fo gela tē a ni ndenge* ne né e? Tabi wa ne we folo a tabi 'do li i? Mo tō 'bo mbé ne sɛ.

Welenu : We fo gela te wi wili, tabi te wuko ke wili a fia, wi ba a do gela a ne se do a 'do li i, ne a kpe nu li, ne a folo a vë 'do li mo do'do, ma sokpa do'do ni, ne a hɔ. Ne hɔ mó a dɛ nza nga, ne wa ɛ ne nwá nu a, wa ɛ ne nwá nu a, ne wa hɔ do a, ne wa le do a tɔa, ne wa gɔnɔ nwá nu a ni gɔna.

Ne wa 'banda e mo kō a. Mɛnɔ ke zi a 'bé zi te ne go ni, ne wa wë ne mɛnɔ ni kō a wia, ne wa e a li wala vë. Falanɔ ke na, a dɛ do to ne ni, ne wa we a te ne vë... we kō a te mɛnɔ ni vë do'do, se ne gela ma sokpo wá ia. N'a 'banda dɛ mɛnɔ ni vë dɛ.

– Ne wa e tati a nwá nu wili ke kenɛ a fia, tabi wa e 'bo nwá nu winɔ ke zā a ni?

Welenu : Wa e nwá nu wi ke... zu a kpo ni... nu wi gela ni.

– Ne benɔ 'da a? *Gele wele* : Do benɔ 'da a.

Welenu : Benɔ 'da a ni, wa é se nwá nu wa go. Mɛ a fala ke baa benɔ ni fia gbàà ni, ne wa ne we folo benɔ ni, se ne wa a nwá nu benɔ ni. Ne wa hɔ, ne wa a wa kɔ tɔa, ne wa gɔnɔ 'bo nwá nu wa gɔna dɛ. Hā we duzu fo gela olo baa wa, ne nde wa é se te 'bo nwá nu benɔ ni 'bo mbé ne go.

Version 4 : *Nakōnyego Yele do Bandoma Bernard ('Bodumbili II)*

Nak : Ke mi ne tō ne ni, mɛ a ke wa dɛ ma di ngangga ni. A dungu gela ni fai sabele kpo, ne wa we tū ne. Ne oli wele ma we, kɔ ma we, ne obe zumanɔ wa se boe nde, ne wa ne se, ne wa ga zuma, ne wa dɛ yangga ní gbaa. Ne fala ne ne we sa ma do'do, fala ne ne go gɔnɔ iko, ne wa la do mo dɛ 'do li i we folo mo.

Ne ke wa te, wa folo mo ni, ne mo hɔa ni, ne wi ke a dɛ mo do gela ni a e se nwá nu mo, mɛ nwá bilili. Ne onu fɛle kulano wa boe nde, ne wa da ndambo mbili. Wa ne da mbili, wa ne zo te 'bo do'do, ne wa te, ne wa ba nwá nu mo, ne wa da nù, ne wa ba te, ne mo dungu ngenggele ne. Ne wano te 'bo do yangga we duzu mo boe ni, wa te se, ne wa 'banda to nu kō mo, te fana mo di de wena, do dɛ sa te 'bo do mo.

Ní gbaa, ma ne ne we sokpo ne do'do, nde wa ndó se di mo do ngba soe ni go. Ki ni wa folo te mo 'do li ni, wa ndó se mo do ngba soe ni go. Ne kpa fala sa wá ma ni, ne wa ne folo 'bo mo do'do, ne wa hɔ, ne wa ndo mo do nɔ. Tabi mo a wi wili nde, ne wa ndó se nɔ te mo go, wa gɔnɔ se dā te mo, 'do gele mo, 'do gele mo, do kula iko.

Kɔ mɛ a wuko, ne wa ndo se a do nɔe ni ndólí, ne wa ndo se kula ngenggele ne. Se ne kpa pala sa ni, - ne wa sa li ne na mɛ a gbòlò - wa ne, ne wa folo 'bo mo 'do li na ndeo. Ne wa ne, ne wa folo 'bo 'do li vë, mo ne ne we hɔ nza, se ne nde ki ni mo dɛa gela 'da mo vë, ma sokpo do dia ne.

Bern : A dungu gela ni fai sabelɛ kpo, nɛ wa tɛ 'bɔ, nɛ wa fo gba gela tɛ a do'do. Wa fo wá gba gela ni do'do, nɛ nde a sɔkpɔ gela kɔ a i ia, nɛ wa ndɔ a do kula. Nɛ a ɔ do nɔ do kula ni tũ kpo, nɛ pala wa sa li ki ni na gbòlò. A ɔ do ma tũ kpo, nɛ fala sa ni, nɛ wa na, wa fɔlɔ tɛ a vɛ, nɛ wa fɔlɔ nɔɛ ni, do kula tɛ a vɛ do'do, nɛ wa he'de de tulu hã a. Tuli ni mɛ a fila tulu, n'a he'de, n'a mɔ ngo yenggɛ nɛ iko. Nɛ nde sɔkpɔ gela kɔ a ia ni. ²²

Mbuamɔ Cathérina ('Bobadi)

– Fila tuli ni ma ɔ tɛlɛ tɛ nɛ nɛ nde?

Cath : Fila tulu gulu nɛ na, tũ nɛ ɔ zã nɛ go, nɛ fɛa nɛ ɔ zã nɛ go, we kɛ tũ nɛ do fɛa nɛ ma be gela. Nɛ nde wa fɔlɔ a ia, nɛ nde 'bako do linggamɛnɔ ma i ia.

We 'da fo bé gela do fo gba gela : *Levée du petit et la levée du grand deuil*

Ngolo et ses conseillers ('Bodigia moke)

Cons : Wi 'da mɔ fia ni, tabi kɛnɛ mɔ, tabi wi wili mɔ nde, ma wia na, olo a ni, wa nɛ mi a do'do ni, nɛ wa wila we ngo nɛ vɛ, nɛ mɔ do mili zui kɛ mɔ ɔa zi do a ni fala nɛ kpo ni, do tulu tɛ mɔ kɛ mɔ zi do a ni, ní gbaa, ma nɛ ho tɛ kɛ wa sa li ma na "bi we". Nɛ bi we ná ni, wa 'dafa na, nu fɛlɛ 'da wi wili, do nu fɛlɛ 'da wuke wa tɛ sɛ do nyongomɔ, nɛ wa mba li ngba wa, wa nɔ dɔ, nɛ wa bi we ná ni, nɛ wa ɔ. Nɛ fala sa, nɛ wa kɛlɛ wá zui kɛ mɔ zi do wili mɔ, tabi mɔ do kɛnɛ mɔ, mɔ zi do a ni, nɛ wa fo wá zu mɔ mbaɛ. Nɛ wa ba razoir, nɛ wa kɛlɛ zu mɔ do totoe. Nɛ wa fo wá tulu tɛ mɔ kɛ a ɔɔ ɔɔa, mɔ zi do a ni, wa fo ma tɛ mɔ do'do. Ya wa hɛa mbé tulu, nɛ wa ba wá tuli ni, nɛ wa he'de tɛ mɔ.

(Nde ki ni wa fua be gela tɛ mɔ ia, nɛ mɔ ndo gbà gela)

Nɛ mɔ nɛ dungu do gba gela ni níii... tabi we sabelɛ kpo. Ma nɛ ho do kɔ tũ kɛ a fia nɛ ni, nɛ wa wia zi kɔ tũ ia ni... onu fɛlɛ kulano wa mba li ngba wa, nɛ wa tɛ 'bɔ do dɔ do nyongomɔ vɛ, tabi ongbɛsɛ, dua tabi ge nde, nɛ wa gbɛ ma, nɛ nwá ka'dangga. Nɛ wa mba 'bɔ li ngba wa do tũi, nɛ wa dɛ sa, nɛ owi sambala wa tɛ, wa tɛ sambala nɛ, do owano tɛ 'bɔ tɛ dɛ sa.

Zuma kɛ a ga zi ga ni, ma wia ta 'bɔ na, omasɛ ko wa ɔ boe, nɛ wa 'banda ga tɛ 'bɔ zumano ni, tɛ dɛ sa ni gbaa sa fala, nɛ wa fo wá gela ni. Ma hã ni.

– Nɛ kɛ 'da bi we ni, mɛ a kpo kɛ wa e do be gela ni?

Ngolo : Ndoti be gela ma ia. Nɛ tɔkɔ na, a ndo wá gã kɛ ni a he'de wá tulu gela dɛ tɛ a ni, wa sa li ma na "bi we".

Nɛ nde winɔ wena wa tɔ na, bi we do fo be gela ma wè kɔ go. Mɔ zó lɛnggɛ ngo bi we p.67.

²² Nɛ ombe wa tɔ na, tɛlɛ tɛ kɛ wa dɛ ma sɔɛ gɛ ni ma la ngba do kɛ 'da oyaa lɛ. Nɛ mbe wa 'danga mbili tɛ nɛ wena, nɛ wa dɛ 'bɔ mobulu* tɛ nɛ we nɛ. Kɔ lɛ kpóló ma do'do.

A liā te hā wi ke a sokpa gela 'da a ia

Levée des interdits alimentaires

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi)

— Wa tō na, wa a gela te wele, n'a ɔ do ma gbaa sabelɛ kpo, kɔ ma sokpɔ, nɛ wa fɔlɔ a. 'Do nɛ, nɛ wa ngemɛ osanggonɔ vɛ ke zi wa bɛa na, a te nyòngò gɔ ni, nɛ wa a li liā te...

Cath : lī, wa a ma li līa te, ɔ nɛ ke wa lɛngela dī na, ma ɔ sabelɛ kpo ia, kɔ wa nɛ fo gela hā ní ni. Nɛ wi dɛa a do gela ni, a mba te 'bɔ li ngba a do kpasa winɔ. Wele a ɔ do be 'bili ndala sa'de wele ki ni boe, wele ke a do be 'bili ndala ngbia, n'a ba hā a. Genɛ mulu nɛ gɔ, n'a ba hā a, genɛ gbālā 'bɔ, n'a ba hā a. Genɛ a do gbālā ngbi iko, n'a ba hā a, a ɔ do gbālā sònggò, n'a ba hā a, a ɔ do be kula gālà, n'a ba hā a. Mɔnɔ kpi kpi kpi, genɛ mulu nɛ gɔ, kɔ gbālā nɛ, tabi... n'a hā hā a.

N'a 'bili liā te né mɛ zi te 'bɔ 'da fala gaza ni. A 'bili liā ngbìndì, n'a 'bili liā gbànzúkó'dó, n'a 'bili 'bɔ līa góɛbà, n'a 'bili... ke ɔ 'dɔ lī gɛ... mī sa zi li nɛ hā mɔ sɔ... 'bili liā bɛlɛyɔla. Do mbe tala liā te kɛnɔ ma a nga ni... liā kɔangga. N'a mba do ma, n'a hɛnzɛ, n'a sili ma fai, n'a kala gbālānɔ do ndalanɔ ni, nɛ a dɛ 'dɔ lī nɛ ni, nɛ a a tō te nɛ, nɛ a a gbālā mɔ te nɛ, nɛ a nyongɔ. Ki ni ya a yala zī nɛ...

— Nɛ ki ni a mba do liā tenɔ vɛ nde?

Cath : Liā tenɔ ni vɛ, n'a sulu ma, sili liā te faii, kɔ ma nɛ hɔ do'do, nɛ a ba 'dɔ nɛ do'do, nɛ a a mɔnɔ ni dɛ 'dɔ lī nɛ ni, nɛ a a tōɛ te nɛ, nɛ a a gbālā mɔ te nɛ, n'a yaka, nɛ a nyongɔ. Ki ni ya a dɛa nu zī nɛ vɛ ia. Ki ni wa fɔlɔ a ia gɔɛ? Wa fɔlɔ a ia ni a ni, nɛ a gi ma sū, nɛ a nyongɔ. Ma wia di nɛ na, a nyongɔ wá mɛnɔ vɛ, a bɛ 'bɔ mɔ gɔ.

— Wa dɛ ki ni 'do ke wa fɔlɔ a, nɛ wa ndɔa nɔ do kula tɛ a ia ni?

Cath : 'Do ke wa fɔla a ia ni, nɛ wa ndɔa kula tɛ a do mɛ sū vɛ ia ni. Kɔ wa nɛ... wa ndɔa nɔɛ gbɔlɔ, nɛ fala sa, nɛ wa fɔlɔ nɔ gbɔlɛ tɛ a do'do ni, nɛ a he'de dia tulu, nɛ do titole ni, sɛ n'a nyongɔ wá mɛnɔ ni vɛ. Ya ki ni ya gela 'da a ia vɛ, wa dɛa zī nɛ ia ni, n'a wia we nyongɔ sa'denɔ vɛ. Ní a ki ni a kpá sɛ ngamɔ kɔ nɛ gɔ.

— A nyongɔ sɛ ma nu lī i?

Cath : ɔ ɔ, 'da le nga! Ke wa fɔlɔ tɛ a dô, nɛ wa si do a nu tɔa nga ni. Ya ki ni wá, ma ia vɛ, mɔ olo fie ia vɛ.

VII. Ba wili tabi wuko olo fio

Se remarier après la mort de son/sa conjoint(e)

Wi fio ko tabi wi fio wili ba mbé wili tabi mbé wuko : le veuf ou la veuve se remarie

'Bosɛngwɛnɛ II

Bon*, takɔ a ba mbé wili tabi wuko, ma wia na wa fɔlɔ a do'do sɛ. Dati a dɛ be gela, tabi pɔɔɔ bɔa tabi zɛkɛ kpo, nɛ wa fɔlɔ mɔ, sɛ nɛ mɔ wele we do wele ni. Nɛ wa nɛ fɔlɔ mɔ do'do, nɛ wa wɛ 'bɔ mɔ né kpo ke zi wa wia zi do mɔ dati ni vɛ do'do, we do ke na, mɔ wele we do nya mɔ do nu fɛlɛ kula 'da mɔ vɛ.

We ke mɔ zi do wuko 'da mɔ a fia ni, wuko 'da mɔ a tɛ sɛ we duzu mɔ. Da dɛ kɔ gbòlɛ fio wuko 'da mɔ ni... mɔ nɛ wele we do nya mɔ, tabi mɔ nɛ bi bolo do a, mɔ nɛ nzɛ mɔ do a, n'a yɔndɔ, n'a dɛ mɔ kpɛ kpɛ kpɛ n'a 'banda dɛ mɔ. Nɛ nde ngawi 'da fio wuko 'da mɔ ni,

ma ke mo nzea do nya mo ni, a ba di do zele ve ia ni. We do ke wa folo mo do'do, ne wa we mono na ni ve do'do, se ne mo de sa do nya mo de.

Ni do ni gbaa, ma ne ho ngba soe gela, ne wa to na, wa fo gela olo fio woko. Ne wa ne folo mono te mo do'do, ne wa we mono na ni ve do'do. Ne wa ba te 'bo woko, bi boko be, ne wa e a do ngu'du mo na, we do ke mo fa woko olo woko 'da mo ni, ne woko ko mo ni, Ne mo ba a de olo woke ni, ne mo ko be do a.

Me te 'bo a, ne wokono te 'bo nde, ha mo woko mo a 'da zu wele go, ha wili mo gbe zi sa'de, ne mo nyongo, ne ne nyongo mo do a. N'a wa mo ve, ne mo de ve do dia ne, ne mo zele zi nu a ve do wala olo ne ni, ne mo tosa* te 'bo mbula ke wi ke wili a fia zi, n'a to ha mo na, mo de ne, mo de ne. Gbaa ma we ngonga 'da wili mo nde, ne wa folo se mo ni, ne mo de se te 'bo mono ve ke na ni do'do, wa folo mo ve do'do, se ne wa we bulu be de ngu'du mo. We do ke na, wele fa te 'bo mo, tabi nu fele *famille** 'da wili mo ni, k'a ko na, e ko we ba mo nde, ne mo wia we ko te 'bo na, a dala be olo nya a ni, ne mo ko.

Ko ma te 'bo na, mo to se 'bo na, ma we go. Tabi mo dala zi a dala nde, ne mo ko na, gele *famille** nde... se ne mo wuke, mo gomo ne li mo zamo ne we so de wa toa ni de. Ko ma te 'bo ni go, ko mo zele mbula do dia ne nde, ne nde we 'da wi fio wili ke na, ndo ngo ne ve ni, ma ha mi toa ni. Ko tabi me a bele nde, ne mo animateur...

Linganda Hwalo ('Bokada Songbo)

Ko fala ke ma o do wuko nde, ko fala ke wa i na, a dungu zi do wi na 'da lo de wena, ko wa folo a ia, ma ne ne we sokpo ne ni, ne wa sa 'bo mo ha a. Ne wi nana 'da wi wili wa te, ne wa dungu nu, ne wa aka a na : "Bon*, mo wuke ge, mo he. Ko o ne ke mo dungu zi do wi na 'da lo de wena ni gbaa, ko a fia, ne wa dea mo do gela olo a ge ni, ni a wi ke mo i zi na, a fa mbe mo fa, ne mo ko na, gene ko wa dea e do gela do'do, ne e ne ba se a ni, wi a wio nde?" Ne wa aka a ne me ni.

Ko fala ke a i na, mbe ko onu fele kulano 'da wili e, wele ke ge a a fa zi de a fa nde, n'a to te 'bo ha wa na : "Wele a fa zi a de na, e ne ne we ba e ba, wi a maso ge." Ne a sa te 'bo do li wele ki ni. Ko a ne ne we sa li a do'do ni, ne owino ve wa mo ngo i di na : "A! i na, wi ne ba se wuke ge te olo nya a ge, wi a wele ke ge." Ne wino wa si wa do we ne ni de.

— Ko fala ke a ko we ba mbe kpo sanga wa ni go ni?

Ling : A ko we ba mbe kpo sanga wa ni go, ne mbe di, ne wa na : "O ne ke a ko we ba nu fele lo goe ge, ni a lingga we 'da a ge nde?" Ko fala ke a to na : "E ko we ba te me 'bo nu fele wa iko go." Ne wa na, ni a dia ne na, beno 'da lo, beno olo nya lo ni, ma wia na, lo kala wa ko a do'do. Ko ma o ne me ni nde, ne a si te 'bo 'da owele a.

Wuko a wia te ba wili ke za a ko ni nde? : *une veuve est-elle libre de marier l'homme de son choix?*

Resp. Ngolo et son conseiller ('Bodigia moke)

Cons : O te 'bo do wuko nde, ko mbe wili a lengge we ba a nde, ne a te, ne a ba te 'bo a. Ko a lengge te 'bo we ba wili go nde, ko a o te 'bo do kpasa wi nde, ne a dungu, ne a ba te 'bo obe yaa a iko.

— Ko ki ni ma 'da fala ke wa fo gba gela ni? li

Ngolo : Ke wi ba a do gela ni, a ba zi wili olo fua gela 'da a go, ne mbe n'a to mbula ke a dungu do ma ni ha a na : "Mo zo, mo ba wili olo wili mo a fia ge, ne nde a we se ko do wele ke zi dati ni go. Mbe 'da fala kpo, ko ne molo se do a, ko mo ne to 'da we ha a, ne a gomo se ka fio wili mo ha mo. A na : 'O! mo ne gbe mi o ne ke mo gbea zi do wili mo ge

nde?' Da dō ni, gene kɔ mɔ a wi tunumɔ ɔ, ne nde mɔ hɔa wi tunumɔ, we duzu ke mɔ ba 'bɔ mbé wili. Ne obenɔ ke mɔ kua wa do wili mɔ ni, ne mɔ li fɔe 'da wili mɔ ni, wa nyóngó ma ɔ. Da dō ni, ma wia na, mɔ ne bē gene benɔ 'da mɔ, takɔ na nde, ne te mɔ do a zu ne bɔa iko."

Hā fala ke wi ba a do gela, a ba zi wili te 'bɔ olo wili a ni, se ne a mɔ ngo te tombo te 'bɔ a na : "Mɔ ba te 'bɔ wili ɔ ne ke e ba a ni. We ke fala ke 'do ne, mɔ bà di wili ɔ, ne nde ɔ a, obe vē wa se owi de sa do mɔ. Wa mɔmɔ se mɔ di ni, wa díí se fala mɔ ɔ. Ma we na, mɔ ba wili olo wili mɔ ta 'bɔ, se nde a owele wa dea kili mɔ de. ɔ do fɔ, ne wili mɔ ba a ni, a gala se mɔ do wa fɔ hā mɔ. A de se to hā mɔ ni do ni. Mɔ bà wili ɔ, ne nde ɔ a, obe be vē wa se a wi ke wa de sa do mɔ iko. Kɔ ma we na, mɔ bá wili." Ne nde ɔ a, ndenge* 'da bà wili tabi bà wili ɔ, ma yolo se wena te wi ke a ba a do gela ni.

— Ne ke 'da wi wili na, a bá mbé wuko ɔ ni, ma ngboo bina e?

Ngolo : Ke 'da wi wili a bá mbé wuko ɔ ni, ma... mbe wi wilino ta 'bɔ, ne a lengge wuke 'da a wena, ne a te mɔ a de te mɔ to iko, ne a ɔ zu a kpo gbaa, ne a fe. Ne mbe wi wili ta 'bɔ, a 'bana te 'bɔ do nga tē a ni, ne a na : "Ma wia te 'bɔ na, e ba mbé wuko olo fio wuko 'da e".

Cons : We dala benɔ 'da a.

Charles et Veronica ('Bokuda moke)

— Ke wa tō na : **si kómbè** gulu ki ni nai?

Charles : Gulu ne na, fala ke mɔ wele, mɔ ba wuko, kɔ mɔ fia do' do ni nde, ne nya mɔ ngboo ni, nya mɔ ke baa ne do a kpo ni, tabi nu fele 'da ne ni, a ba wuko olo mɔ ni, ya a kálá se falanga na, a fútá se olo nya mɔ zi ni ɔ. Tua ke, wa tōa na, kpo mbili 'da baa mɔ zi ni, ma ke ma ba wuke ni. Kɔ ma wè na, mɔ si kómbe ɔ. Gulu ne na, mɔ gésé mbili ni ɔ.

Kɔ ɔ do gele wele, 'do ngambe ne, a ba wuko olo mɔ ni nde, ne baa mɔ na, a gese falanga 'de e zi e hā 'dɔkɔlɔ wuke ni hā e. Ne wa sa li ki ni na, a si kómbe.

— Ne gulu **"gomo kā hā wele"** na ge nde?

Veronica : Gomo kā! Gomo kā hā a ge, we tō ā lengge hā a na... (*Charles* : A tō gèlà fio wili a)... ī... mɔ gbɛa zi wili mɔ do' do, takɔ mɔ te we gbɛ e nde. N'a tō se hā a ni. Ne wa sa li ki ni na "gómó kà". Ne ma zele a gbaa, ne a nai: "Kɔ ke e a e gbè zi wili e ɔ, ne e ò ti mɔ ma dea wili e, kɔ wili e fia ge ɔ. Kɔ a kōa 'bɔ we ba e, kɔ e ne ba 'bɔ a, ne a tō hā e na, e ge e gbɛa wili e ni, kɔ do de a mɔ gbé e ɔ. Ní a a kò we ba e ngboo ɔ. Kɔ wi wili kò we ba mɔ, n'a tō lengge hā mɔ ní nde?"

Ne ma mɔ ngo zele a ne ge nde ni, n'a mɔ ngo dungu do lengge mɔ, n'a mɔ ngo to nyanga a né fai, ne wa na : **"A to ndɔkɔ"**. A to nyanga a né fai, te ke we ni ma zele a wena. To ndɔkɔ ma be zele sila. Zā a nōlō wena, tua we wi wili tōa hā a ni, ma zele a wena... zele sila a wena. N'a mɔ ngo to ndɔkɔ. A dungu fio, ne a to nyanga a do nù né né, te lengge mɔ.

Ngba soe ke wi gela a wia te ba mbé wili tabi wuko

Après combien de temps un veuf ou une veuve peut-il/elle se remarier?

Monzabana et Nakōnyego Yele ('Bodumbili II)

Monz : Mbe aka we 'bɔ hē. Wuko olo fio wili a, mbe ɔ, ne le zo na nde, a kɔ ngamɔ wena.

Fo se wi lengge do a bina, ne a kōa we ba gele wili. Tabi wi wili ke a 'bana olo fio kenɛ a

ni, ne a kōa we ba gele wili, we duzu obenɔ wa 'bana ni. Ní a a wia te ba wuko tabi wili do ngba soe ki nge nde? Na a dɛa gela tɛ a ia vɛ, kɔ a di ni iko, a 'bɔ do mbé mɔ we duzu gela bina, se ne a ba wuko de? Tabi do gbogbo zā ne, tabi do ngba soe ki nge nde? Mbula wa wia te hā hā a ni a ge nde?

Nak : Mi zo na, mɔ aka mi vɛ de wena. Mba go, le zɔa di ki ni da dɔ na, ma dé di né zɛkɛ kpo do bɔa go, ne mɔ ne ka mɔ... le zo ma zɔa.

Fala kɛ mɔ wi wili, mɔ fe te 'bɔ zu wuko, ne wuke se do lengge go, we kɛ zimi tɛ a ma se boe. Ma se boe, ne ngba soe kɛ na, wa ndɔ se do a ni, wa i na, kolo ma tɛ se ne ndenge* kɛ zɛ ge ni go. N'a ba se kumbu na : "Ɛ dè zi 'dā dɛa mɔ de ti kō wili ɛ go. Ɛ dungu ti kō wili ɛ gbɔa, ne gele gā sa te 'bɔ mi go gbɔa. Hā le gɔnɔ sanga te ngba le do mɔ ge, ma wia na, li nza ma ɔ sɔe ge vɛ a dia. Ne bindɛ ma 'bɔ ndenge* ne kpo, wa ndɔ te 'bɔ do ɛ vɛ a dia, ne do 'do ne, se ne kolo i ti te ma de."

Ní a ki ni ma de zi tɛ ɛ te 'da le ti le ge. Mbe wuko, wili a ne fe di da dɔ né iko, olo ne te ò mbe zɛkɛ kpo do bɔa go, ne wa ne ka mɔ di, ne nde a ba hɔ de 'do wi wili a ia. Ne ma ne hɔ te fala fɔlɔ gela tɛ a na, ma suka* sɔ do ki ni, ne kolo te 'bɔ di gbɔa, 'bɔ do 'da gɛa wese mobimba*. Ne wa tɔ na, ní ne nde ti kō wuke ge ma te 'bɔ yeke. A ba wili olo wili a di da dɔ ni do'do, ma kɛ kolo ne te 'bɔ ne gbɔa ge.

Mɔnz : Ne nde aka we 'da mi na, a wia te ba wili do ngba soe ki nge nde?

Nak : Mɔ wuko, kɛ na wili mɔ fia, kɔ mɔ ba wili olo wili mɔ ni, ma wia di ni na, mɔ de gela ni gbɔa, kɔ ma suka* do ndɔti ne do'do nde, se ne mɔ i ti ba wili olo wili mɔ, ne nde mɔ suka* di gela olo wili mɔ vɛ do wala olo ne.

Hā kɛ mɔ de gela olo wili mɔ, ma sùkà de kō mɔ go, ne mɔ ba 'bɔ mbé wili, ma be di ni na, mɔ handa zi na, wili ɛ fe do'do, ne a ba 'bɔ mbé wili olo wili ɛ di dɔ ni iko.

Mbotama Cyprien - 'Bogbaguma (Centre Nadonyɛ)

Le zɔa na, ɔ ne kɛ wi wili, ne kɛne a a fia, tabi wuko kɛ wili a fia ni, ne wa de a do gela, ne nde a te wè sabele kpo te kɔ dungu gela go, kɔ 'da fala kɛ wuke ni, olo wili ni, a ne, kɔ a le kɔ mbé gele wili, tabi wi wili a ba mbé gele wuko 'da fala kɛ na gela ma te hò sabele kpo go, nde ki ni a dīlī fala te wili a zi ni go, tabi a dīlī fala te wuke 'da a zi ni go.

Ma be na ge nde? 'Da fala kɛ zi wili 'da a 'bana ni, ne nde a de zi mɛ ni belee. Ne winɔ wa zo se a do 'dā linggamɔ, ne nde a se do dī kɔ ba ngba wi, ba wili a ne ba ne ni bina. Tabi ma ɔ do wi wili, kɔ wuko 'da a fia, kɔ ma te wè sabele kpo go, kɔ a ba mbé wuko, kɔ we ne hɔ de nza do ti, ne nde fala ni a lénggé zi do wuke 'da a belee go, ne a gbini zi zā a na, wuke 'de ɛ fe do'do, kɔ ɛ ba mbé wuko dɔ. 'Da fala ni, a se do dī te gbali winɔ bina.

We 'da kó kùsì tabi ndékésé kô

Quelques informations à propos de la nouvelle épouse d'un veuf

Kuta Christin ('Centre Nadonyɛ)

Te dungu gela 'da oyaa le ni, 'da fala kɛ wuko fe zu wili a, ne nde dungu gela ni, a dungu se. Ne onu fɛle kula 'da wuko wa ne yambala dɛa to te masɛ wa, kɛ zi a dungu zi do boko nya wa de zi wena. Wa zɔa na, a lengge zi nu fɛle kula 'da wa zi de wena. A a wele, a dé senɛmɔ go, a dé sila go, kɔ a fɔmɔ zi nya lo do dia ne. A dúngú zi, ne a lengge we nɔ tabi dɔ, ne ma ba a, n'a te, n'a zé boko 'da lo do mbana mbana iko go.

Kɔ 'da fala kɛ wuke 'da a ni fia ia, ne wa ne se we a gela tɛ a. Ne wa tɔ na, lo ne yambala a ndambo, kɔ ma we, ne lo 'de kō lo te kó kùsì hā a, tabi ndékésé ko hā a. Ne 'da fala kɛ wa ne yambala lingga we ni, nde a ngboo ni, a í se go.

Ko wa ne ingi na, wuke ni a kōa ia ni, se ne mbe kpo ko wa mo te, n'a tō hā mbe nu fεle kula 'da wi wili ke wuke fe zu a ni na : "Wukoe a ne ne we ī na, ε ne ne we dungu se do a ni, wi a boke i mo ni." Ne wa be a hā a. Ko 'da fala ke a dungu se ni gbaa, wa ne ne we kala gela tē a né sōe ge ni, ne wa be wuke ni hā a na : "Mo zó wuke 'da mo, ke le ne e a na, a zo mo te obenɔ 'da mo olo nya a ni a hē!"

Ní a, ko wuko ke wa be kō tē a ni, a boko ke a lengge zi do nu fεle kulano, tabi ko nu fεle kulano, a zo mo te benɔ 'da nya a do dia ne, a do senemo bana ni. Ne wa be kō wa tē a, do ke binde, ne a sonzo se do obenɔ olo nya a ni do dia, do dia li. Ko a lénggé se na, ε a ε ko tē 'bo, se ne ε lénggé do ke 'de ε iko ni go. Ki ni ma de zi tē ε wena.

Ko ma ɔ 'bo a wuko ke na, wili a fia, ko a dungu ko nu fεle kula nde, ne nde nu fεle kula 'da wi wili, wa ne zo tele te dungu 'da wukoe ni zi do nya wa. Hoa wa hoa zi, ne me a de zi we wa ni me a ge nde?

Ko 'da fala ke dungu 'da a de zi wena, ko nu fεle kula, a lili zi do hā mbula hā otala ongba a, tabi a lengge do 'do wili a wena, ne wa tō se na, dungu 'da a de zi wena, a dīlī fala te lo, okefe a wena, okpasa wili a wena, ko ma wia na, wi wili a ne ne we ba te me 'bo a olo nya lo ni, wa saka a wele ke a dé senemo go, n'a ī ti de gbele do dia ne ni, do ke na binde, ko lo ho te 'bo nu tōa olo nya lo, ne a be bila li a hā lo ke nya lo a fia ni do dia ne, do dala benɔ, do de gbele do dia ne, do yamba wele do dia ne, do lengge nu fεle kula 'da wuko ná ke zi nya a a lengge ne ni. Ki ni ma la zi ko okpasa wino wena.

– Ko ma ho te fala fɔlo gela te wili ke wuko fia zu a ni, ko wa ne be wuko hā a, ke wa saka a we duzu a, ne a wè te bē ne go nde?

Kuta : Wa be wuko hā a, ne a wè te bē wuke iko go. We ke dati, wa be se wuke ni hā nu fεle kulano 'da a, ne nu fεle kulano 'da a wa te, ne wa 'banda yambala wuko do 'do a. We ke a yénggé se di ni wena go.

Ne wa 'banda yambala wuko do ti tū ne. Fala yali 'da wuke ni, ne wa e be owele, né sinzili we kenggele a, ne we zo tele tē a, lengge nu a, do dea mo tē a. Tabi a dé vī zu dea mo go nde? Ne wa te zo na me ni gbaa, ne wa te zo dea to te wi 'da a de i nga. Ní gbaa, ko 'da fala ke onya a ni wa zila ma ia, wa tō hā a ia ni, a gbángá se go.

Ko 'da fala ke wa tō na : "Mo zó wuko wa ia a hā mo ge, zu a dè go. Mo zó, lo kpa zi a, n'a de mo né, n'a de mo né". Ne wili bē se, a tō se na, do de ni, ε ba a ia, ne ε lengge se wolo kene ε wena, we ke dungu 'da le do a dè go. Ne ε lengge se wolo kene ε, ko ε 'bā mo, ne nde ε fi bozo tē ε do benɔ 'de ε ia, ma wè go. Gulu bēa ke wa bēa zé ni hā ni.

– Ne ke 'da wuko ke wa tō na, mo ba se wili wele ki ni?

Kuta : A wia we bē ne, kpasaa ɔ ne tele te nu fεle kulano 'da a te 'bo wa te kenggele dea to te wi wili ni. Soki me a wi wili a de senemo wena, to a yénggé, n'a no dō, tabi a to karte, tabi a zu 'bo be mo zu. Ko wuke ne ze le na me ni, n'a tō se na : "O ō, do de ni, a bá mo zu, a fi nu obe bozono ge, ko benɔ 'de ε wa kúmú olo wili ε go."

– Ne ke onu fεle kula 'da wi wili, wa saka se mbe kpo sanga wa na, a ne ba wuko olo nya wa do kene a ni, ne nde wuko ngboo a wè te bē ne na, ō ō, ε bá se a go, ε kōa we ba wili ko gele nu fεle kula...

Kuta : A wia te bē ne na, ε kōa we ba wili ko gele nu fεle kula. Ne dati ba ne ni, ma ho se be mōlā sanga te ngba wa be sī, 'da fala ke onu fεle kula 'da wili a wa hā zi omo 'dokolo wuke ni vē. Ne mbe go, ko a tòsà wala gela wa do dia ne go, k'a ne, hā a ba wili, nde a 'banda so we ko kula, ne a kó se go. A kó se go, zā wa ba mālā ngo me 'da wa zi ngboo

ke wa fa ni, ko wa fi kumbu ngo ne, nde a kó se go. Ne wi wili ni, ma wia na, takó wuke a ko ni, ma wia na, a gese mo 'da wi na ni vë hã wa do'do, ko sila wa moko ia, ne a ko ne. Ndenge* fala ni ma dsa zi kpasa wi ti mi ngboo, mi zaa ma. A ba mbe wuko olo nya lo de nu fele kula ni. Ne mbe ngba'dino ni wa kô zi go. Ne wa kô zi go, ne ná ke wa hã zi tolo 'dokolo a hã a ni, ne wa gbanga zi wena na, lo sengele ne go...
 Ní ne ndoti ne vë, ne kpasa wi ti mi ba tole ni vë, n'a gese hã wa, soko a ko zi do wuke ni, bulu be baa. Wa 'bana do a di ti a do soe ge.

Mbotama Cyprien - 'Bobaguma (Centre Nadonye 27.10.94)

Mbè ne le zo 'bo i 'da le nga, wi wili a ba zi wuko, ne dungu 'da wa ma de wena, ne wa kua be do wena, ne sanga te ngba wa ma do matata* bina, ne 'da fala ke wuke ni a fia ia ni, ko wa usu a dô, ne mbè ne nu fele kula 'da wuko wa lengge ni gbaa, ne wa na : "Ko kpako a dungu do beno na me ni, ma wè go, ma wia na lo zo mbe tala nya lo wuko ne, ne lo do a né be solo ko hã a ni na, a o do a, we takó a fomo se beno olo nya a."
 Tabi be kula a, ne wa do a hã a na, a ba ngba a, ko a fomo se obeno olo kula a ni.

We 'da gela otala winano wa dungu ni

Le deuil des autres membres de la famille

1. Dungu gela olo baa wi tabi naa wi

Porter le deuil pour un père ou une mère

Zogo Jean, Genedia et autres ('Bosengwene II)

– Fala ke baa mo tabi naa mo fe, ne mo be 'da wa ni, mo dungu se gela a nde?

Zogo : Ii, ki ni mo dungu gela. Mo wia te dungu gela baa mo do naa mo.

– Ne mo dungu gela kpasaa o ne ke wili mo tabi kene mo fia ni?

Cons : Ma kesene be si, ma kesene te ki ni.

Wuko : We ke baa mo fia, mo se do 'bako wena, ke fo baa mo bina, n'a fia ia ni. Kasi* we zo gele baa ngba mo ni, ne ke na wese gea, ne mo ne ka mo, baa mo hca nde? Baa mo ho go gbaa, ne nde mo se do 'bako, mo se do 'bako wena fala na ni. Mo se do 'bako fala na ni gbaa, we do ke, do ngawi 'da Nzambe, ke na baa mo fia ia, ma na, mo o do *courage** na, me a ge nde, ma goa na, mo de 'bako 'do baa e, we do ke o gbaa, ma ho tu bee e fia ni, ne wa folo e, se ne mo o do ngawi, ne mo 'banda yengge ne de.

Gene : Do 'da le Ngbaka, ne nde fio... fio wuko 'da wi, ma nganda wena. Ne fio be 'da wi ma nganda wena. Monso baa ni, ko 'da le Ngbaka ni... Mais*, le donggo ko ga 'da fio wena go 'da le Ngbaka na, me a fio baa wi. We ke le ge, le dungu ve ge ni, wi de 'bako olo baa wi ngboo bina. Ko naa mo fe, ko wuko 'da mo fe, be 'da mo fe, le do kaka. Kaka ni me a ge nde? Me a ngamo, we ke le futa fio futa! Gulu ne ha ni!

Zogo : Soki baa mo do naa mo wa 'bana nza, ne wa kua ne. Ne baa mo fe, gela ke naa mo a de ne ni, ma kesena ne do gela ke 'da ne obe za a. O ne ke wa toa so dati, naa mo a tosa* ne mbulano ni ve. Kasi* ke 'da ne, wa folo te ne, wa folo ne 'do li, ke wa kpia 'do li mo, wa a gbonggono 'do ne ni, wa dea ve ia, ne ho de nza ia, ne nde ne wia te de ogele tonso 'da ne, ne wia te he'de tulu gela, ne ne de ogele tonso 'da ne ve iko.

Kasi* naa ne a ba ne li walano kpo kpo ve gbaa, tako ma ho te tu ke wa ne ne we folo do a, n'a he'de tulu 'da a ve do dia ne, n'a de ni. Ne nde gela wa de we fio baa wi ni, ma kesene do ke wuko a de we duzu ne wili a ni.

Nakonyego do Nande ('Bodumbili II)

Nak : Mo a be, ko ke baa mo, tabi naa naa mo, wa kua mo fala ne kpo nde. Ko tabi a baa mo fe dati nde, ne dati de gela, ne wa folo se ke 'da ne beno dati do'do, se ne 'do ne, se ne wa i ti folo ke 'da wuke na, a de gela 'da a ngboo, ne ma sokpo do wala olo ne de. Wa folo se ke 'da beno dati do'do, we ke wa a be iko, se ne 'do ne ma nyele se te 'bo di ni ndambo, ne nde a kpa wo te wili, ma suka* te 'bo do'do, se ne wa i ti folo te 'bo ke 'da wuke ngboo ni olo wili a de.

Nande : Be, fala ke baa a a fe, tabi naa a a fe, ne a wia we dungu gela. Ne nde gela ke wa wia we dungu olo baa wa, do olo fio naa wa ni, ma la se ngbe e do ke 'da beno ni.

We ke wi zele se te beno ni bina, mbula se ngenggele wa we be nyongomo, tabi we o zele kpo, ya wa te folo te wa go, tabi a wela we do wele go, tabi mbe nyongomo ki ni, mbula ngo gele beno ni bina. Ne wa de mbula ni ngenggele wuke ke wili a fia ni, we zele te a iko. Kasi* wa zele te beno go. Ne wa de 'bo mbula ni ngenggele wili ke wuke 'da a fia ni, ne nde wa zele se te beno go.

Ne gulu ke zele te wi wena, ma o ne ke mi toa so na, wuke 'da mo fe, ne onu fele 'da wuke ke a fia de ko mo ni, wa ha wa de mo do gela, we zele te mo olo ne iko.

Ní a beno wa wia te de gela, ne gela 'da wa wa wia te de ne ni, tabi wa folo wa de te ngo zuni de te nza nga iko, ne wa mo ngo yengge iko. Wa pekisa* wa ngenggele nyongomono, tabi yali, tabi ge nde go. Mbula ngo wa te ne bana.

- Ne me ma be na, wa dungu gela olo baa wa tabi naa wa me a ge nde? Tabi ke wa kélé zu wa go, wa hé'dé de tulu go, tabi ge nde?

Nande : Ke ma be na, wa dungu gela olo baa wa, tabi olo naa wa, me a ké, fala ke a fe gbaa, ne wa ne usu a do'do, ne wa kele zu wa vé do totoe, ne wa tō na, lo dungu gela. Tabi wa do ndambo mbili boe, ne wa he tū tulu, ne wa he'de ma gbaa 'bo 'da ngba soe zi baa wa fia, tabi naa wa fia ni. Ne wa he mbé tulu ke ma a dia, ne wa fo do ā tuli ni do 'da ke naa wa a ne fo do gela 'de ε ni, ne wa folo te 'bo te wa, ne wa he'de mbé tuli 'da wa. Ne nde mbula gela ke naa wa ne de olo fio baa wa ni, ma la ne ngbe ε do ke 'da beno.

Mbuamo Catharina ('Bobadi)

Ke zi baa mi fia ni, ne wa mi a do'do, ne fala sa titole ni, ne wa kala le beno vé, ne wa ne zi do le 'do lì i, ne wa folo te le. Wa kpe nu lì sū, ne wa 'bala ina de 'do ne. Ne kùlá le, nya baa le zi ni, Teresa, a 'bana do 'Bombauli mo, a le de 'do lì mo, ne a ba kumbu tē a vé, a tō na : "É tala baa ne, ε 'bana ge. Ko baa ne fia, ne 'bànà be bi sī go, ne gā gā, ne nde a, gbanggala be gula bina, ne sū a be gula. Ne ke baa ne a ba zele, ne ne do wo te baa ne fai, ne a fia, ne ne dea mo we duzu a, ne mi a do dia ne. Ko do de ko, ne ne folo te ne olo a, we de sili baa ne, we de 'bako olo a na, ne ne le ko gela ni, ya do zu ne gbá go, do ne bá zele go. Ne nyongo mo, ne te ne nganda. Ne ne dungu gela do dia ne, 'bo 'da kō tūi baa ne fia ne ni, ne ne folo te ne, ne ne gā vé do dia ne."

Ne a so lì te ne, a a zu wele ki ni, ne le le de 'do lì ni. Tua ke a tō ni, ya ne 'bana de nza nga. N'a ba kumbi ia, ne a a lì zu mo, ne mo le de 'do lì mo, ne mo ndo nyanga folo te ne ní fai, ma kpa zu ne sū, ne ne 'bana de i mo. Ne ne folo te ne sū, ko ma ne e ne ni, ne a ba nu lì ni, ne ma ho, ne ma la. N'a na : "Ndi olo baa ne ni, ma a ne folo, ma la do fua lì ia ni. Ma fo zele ti ndala te ne vé, zele zi a la do ne ni ma la ia. Ko ne nyongo mo do dia ne, ne ne gā do gela 'da a, né ke ne dungu ne iko." Ne le yolo 'do lì mo, ko le ne ho nza nga, ne le 'banda kele zu le do lazale* (*rasoir*), kpolo ma vé. Tabi mo kō we kele do sizo, ne mo kele do sizo* (*ciseaux*). Ki ni di ni, ne le ba fele 'busi, ke tū tūi, ne wa kpo ti gele ne. Ko wele ke a do dia tuli 'da a boe, n'a goe, n'a a ko mo, n'a fa a ke ma o tū, n'a he'de, we 'bo 'da tū gela, se n'a he'de dia ke de. We ke gela a ke ne yula 'do lì mo, hā wa kele zu ne, hā wa kpua fele 'busi* gele ne ia ni. Ne mi dungu zi te 'bo ma, ke mi zi mi be zi me Ndage i ni. Mi he'de zi a tū tricot, do otulu ke ma tū wena, ne obe fēa mo te ne boe ni. Kasi* tulu ke ma zi do fila mo te ne, do ogele langgino*, keno ge de wena o ne *jaune**, do kino ni, mi hé'dé zi ma go. Foto ne 'bana kō mi. Ní te me 'bo gbaa, ne ma o ne 'do sabele kpo ni, ne ma ho te me 'bo kō tū zeke zi wa mi do baa le ni, ne le beno, le ne, ne wa folo ke 'da le dati, wa folo ke 'da le dati. Ne wa 'bo fai, ko zeke ho i nga né, gene kō tū ke 'da baa mi la ia ni, ne naa mi dungu zi fai kpako zeke ma ho i nga né, ko ma mo ngo ho ne, ya ma o ne ke mo ni, ma fi mbata ni. Ne titole ne wa ho belee, kolano wa he mo, ne wa ne, ne wa folo te naa mi. Soko a ho zi, n'a we meno kō a.

Ne wa kélé zi zu a go, we ke zu a a dungu do gela, foto ne 'bana zi vé, ma ke a sala zi zu a goe ni, ma wa wala sū ni. Ne wa folo tē a, hā a ho 'do lì mo, ne wi de a do gela ni ba nza, n'a meka, n'a sala sū, n'a de ma de nù, de ma do zu kō a de 'dokolo a né sū. Ne wa he'de wá dia tuli tē a. Ki ni gela ia wá di vé.

Kasi* ke 'da le beno le zi do ngizi* bina né ke wa tōa ko me ge ni. Suka* ke 'da le a ke wa folo te le, ne wa kpo fele 'busi ti gele le, ne wa na, wele do wele n'a fa tū tuli, n'a he'de, we 'bo 'da fala kala gela ni. Ní a mi dungu zi ma ni.

– Nε wa gono 'bo sanga be gela do gba gela go?

Cath : Ɔ ɔ, wa gónó kε 'da lε go. Be gela do gbà gela ma zi a kε 'da naa mi. Nε wa tū zi li a do mbitoe zeke kpo, nε wa folo do'do, nε wa dε zi fande, fi fande 'dε tili a, do fēa tuli. Ki ni kpako a yengge sabelε kpo vε ni.

We 'da folo obe ngo zunu : *à propos des ablutions des enfants sur la tombe de leur père ou de leur mère*

Mbotama Cyprien (Centre Nadonyε)

Nε nde kε, ɔ nε kε katekisi a tōa ma si ngo folo beno olo fio baa wa tabi naa wa ngo zunu ni, ma la ngba be sī do kε 'da lε nga. 'Da lε nga lε zo wena na ge nde?

'Da fala kε baa mo, tabi naa mo a fia, ko nε beno, nε kō we dungu gela ni, nε mbe ā gbεlε wuke kε zé tabi na, a a ko kana ni, a hā a kala nε, n'a nε, nε wa kembe lì 'do lì i. Nε wa fa zu nwáno ɔ nε kε lε zila zε do ma ni, nε wa folo wa vε.

Ko ho mó wa ni, nε wa do nwá bilí ni nu wa. Kε wa nε ho tε nza nga ni, nε wa yolo sε do nyanga wa, ko wa wélé sε we go, wa yolo sε do molongo* na mε ni. Nε oko ndukano ni, tabi oko kanano ni, wa sa mo hā wa na, wa tε do mbili, ko wa kala nwá nu wa. Nε wa kala sε nwá nu beno ni vε do'do, sε nε wa ī ti dungu, tako wa dε nɔε tε wa. Nε wi ba sε wa do gela ni, a ba sizo tabi lazale ni, nε a we nu nε vε, sε nε wa ī ti nε we kele zu wa vε. Nε wa 'banda dungu gela de.

Nε nde wi kε wa folo wa ngo zunu mε a o'bia fie ni. Nε nde wa fóló wa vε dε tε ngo zunu go.

– Nε kε tε wa ni, kε wa dε ma, tabi wa he'de we be na, lo dungu gela ni, mε a ge nde?

Cyprien : Mε a kele zu wa, nε 'do nε tū tuli. Wa he'de tū tuli dε tε tε wa. Nε wa yengge nε ni gbaa ma ē... ma mo ngo dε we ē nε na ma wè go ni, nε wa fa sε 'bo mbé tū tuli na mε ni. Nε wa hε, nε wa he'de ma, ndoti nε a kε sabelε kpako wa kala gela ni tε wa do'do, sε nε wa fo ma tε wa, nε wa he'de dia tuli kε wa lεnggela ni de.

Nε nde kε 'da do mbe tū tuli tε semize, tabi wa lifi tū 'busu, nε wukono wa fi gele wa ni, ki ni ma zi 'da lε nga bina. Ma wena wa zɔa ma 'da Ongombeno, tabi ogele onya lε gele nuno ni, ma kε ma lia nε 'da lε nga ni. Nε nde 'da lε nga lε zó zi ma go.

Kōgenago Marcel (Centre Nadonyε)

Beno kε lε zeke so na, wa folo obe ngo zunu, nε nde fala kε wele fe, nε wa na, wa folo ombe beno 'do lì i, nε wa folo mbe ngo zunu. Nε nde beno kε wa folo wa tε ngo zunu nga ngboo ya beno kε fie fia ni, a dua li a dε tε zu wa ni. Sε nε beno kε a dua li a dε tε zu wa ni, beno ni vε wa folo sε wa tε ngo zunu. Wa ɔ tale, nε wa ni vε wa folo nε wa ngo zunu. Nε tala obeno tε ko nu fεlε kula, tabi mε a obe kala zā a, tabi mε a obeno 'da nya a ni, wa ni sū wa nε sε we folo wa tε 'do lì i.

Ki ni fie kε a fe iko, nε wa na, ma wia na, wa folo owino tε ol'a ni, tabi nu fεlε kulano tε ol'a ni. Ko ma ɔ do fio kε mε a fio zā, ko a fia, nε dati wa gba a... wa gba wele kε dati a fia nε mε ni, nε wa bimisa be dô, nε wa mi a. Nε 'do nε mbe fie ni a fe 'bo mbé nε dε kpo kpo ko nu fεlε kula ni, nε nde ma wia na, wa fa ina wena, ko wa folo wá nu fεlε kula ni. We kε ɔ nε kε ma ndua zu ε do wa, ní a ma nε nε do wa nea, ní a ma wia na, wa folo wa.

Nε nde tε fala ni, wa kala nε obeno wa ge kε baa kula 'da wa ni, nε baa wele kε baa wa kε wa kua wa ko wi wili ni, nε beno ko zā wa ni, kε wa wuko, gene wi wilino wa kua zi wa tale nale, ko beno ko zā wa kε wa wuko, we zu wi wili bina, nε wa kala nε beno ni vε, nε wa folo nε wa do gbonggo tε ngo zuni, we be na, da dε ko mbé nε dε 'bo ko obeno 'da lo go, we kpe nu nε.

Fala ke fio ne fia fala boa ia, ne nde tala wa ni wa kala ne wa, ne wa fa gbolo, fa ina wena na, wa folo wa te ngo zunu, do de ko mbé ne fé 'bo do zā na me ni go.

2. Onya fie ni, wa dungu 'bo gela nde?

Porter le deuil pour un frère ou une sœur

Mbuamo Cathérine. ('Bobadi)

– Ne ke nya mo fe, ne mo dungu 'bo gela a nde?

Nya mo fe, ne mo wia we dungu gela a. Ne nde gela ki ni ó 'bo o ne gela fio wili go, ma ó 'bo ne gela fio ko go. Ma o ndenge* ne kpasaa né ke zi le dungu ke 'da baa mi ni. O ne ke nya mi Emmanuel a fia zi Binga mo ni, ne wa de phonie, ne ma haa, ne mi ze le we ne ni, ne mi he gbaa. Ne ma do 'da fala gā congé, ne mi yolo zi de 'Bobadi, ne mi ho do ke Bokonge, gbaa, ne mi ne, mi ho Binga i, ne mi zo zuni. Ne ke mi zila ma i nga ni, ne le kele zu le, le o ni, ne le kele zu le vè, ne mi ne zi, ne mi zo zuni Binga i ni. Ne mi si te me 'bo ni, ne mi ndo nyanga dungu gela gbaa, we ho te zeké zi te 'bo a fia ne zi ni. Ne mi dungu zi gela fai sabele boa. Ke zi de mo te mi, do tuluno mi he'de de do oēa keno ni, ma zi a ni. Mi dungu zi sabele boa, ma zi te 'bo de a sabele zi de, kō tū zeké zi a fia ne ni, ne mi tō 'da ne. Mbe naa mi ke zi, Teresa yula 'Bombauli i, hā a tea i nga ni. Ne a hā a nea, n'a ne, n'a kpe nu li, n'a folo te mi, n'a na : "Mi te dūngù fai go! Ki a ndi olo a. O ne ke mi si do be wele ki ni be sī we dala a ni, ne nde a, mi te dè ní fai go, do de ko dungu, k'a bá wala 'dokolo mi ni, we bozo go g'a ni nde." N'a folo zi de mi. Ní a ma ó ne ke ma a gela fio wili do fio ko go. Nya mo fe, ne mo wia we dungu gela a iko. Ne ma o te 'bo sabele kpo, ko ma ho nu olo a zi a fia te me 'bo ne ni, ne mo folo te me mo, ne mo he'de dia tulu iko.

Monzabana et Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Monz : Ne le zo 'bo 'da fala mbé ne, pala ke mbe zagbālā nu fele kula kpo a fia, ne a ba wuko ba nde, ne kene a dungu gela. Ne tala onya a bezongano, tabi ohó de 'do a wi wili ne, wa dungu 'bo gela nya wa a fia ni? Ne wa de 'bo gela nya wa tele te ne we kō do ke wuko olo a de ni?

Bern : Ki ni gela ke nya a 'bo wi wili ne a fia, ne wa dungu gela olo nya wa ni, wa dé se tele te ne né ke 'da wuke 'da a go. Ke 'da wuke 'da a ma te 'bo kpi, ne ke 'da wa ma te 'bo kpi. We ke wa wi ngu'du wili, wili wa fè go, wa 'bana. Ne ke 'da wuke ni, wili a fia ni, a a zimi ndala tē a wi a a. A a de gela gbaa na, wa folo ne a, ma sokpo ne nde. Ne 'da fala ke wa folo ne wuko, ko wa ndo a do kula ni, ne wa fo te 'bo gela 'da wa do 'da fala ne kpo. Ne nde we duzu wa ni bina. Nganda wi de gela ngboo me a wuke 'da a, ke wili a fia zu a ni.

3. Dungu gela kuti be

Porter le deuil pour le premier enfant décédé dans la famille

Genedia do Zogo Jean ('Bosengwene II)

Gene : Sango, me a kuti be ke mo kua a ni, ko a fe, ne wa na, wa folo mo. We ke kuti fe mó be mó mo hā ni, ne wa folo mo te ki ni. Wa folo mo, ko mo kō we dungu gela a, ne ma zaa mo. Mo kē we dungu gela go, ne mo dúngú go. Wa dúngú go.

Zogo : 'Da fala ke me a be be sī, ne nde wa dúngú gela go. Kasi* me a wele ke a gā gā na, a ba wuko, a kua be zā a, hā a a kuti fio te nu fele kula 'da mo ni, ki ni mo wia te dungu gela.

– Wa dungu gela kuti be nde?

Cath : U ũ, wa dúngú gela kuti be go.

– Wa dé sɛ mɔ kpo go?

Cath : Kpo go! Wa mi tɛ mɛ a ia, nɛ wa nɛ, nɛ wa fɔlɔ tɛ nɛ, wa ndɔ nɛ do gbɔlɛ ia, ya ma i ia, wa dúngú gela go.

– Ní a wa nɛ mɛ gɛ do nɛ 'dɔ lì i?

Cath : 'Dɔ lì i, ī, wa fɔlɔ mɔ, wa nɛ do mɔ baa be do naa be, wa 'bala 'bɔ ina 'dɔ lì ni sū, nɛ wa kpe nu nɛ, nɛ wa ba kumbi vɛ né kɛ wa dua zɛ do kumbi kɔɛ ni, n'a na : "Ɛ fɔlɔ tɛ nɛ do lì gbɔlɛ, ɛ nɛ a tɛ nɛ gɛ, nɛ tɛ nɛ ngándá. Nɛ zu nɛ bɔa, ɛ nɛ fɔlɔ ndi gɛ, nɛ nɛ dungu do ngba nɛ do dia nɛ, takɔ be ni a gese tɛ a dɛ tɛ sanga ngbala ngba nɛ, hã nɛ ko 'bɔ a, kɔ nɛ tɛ dúngù do linggame fai go." Nɛ wa fɔlɔ wa sū, nɛ wa hɔ, nɛ wa ndɔ wa do nɔ gbɔlɛ, nɛ wa dungu ngo gba kombo zu wa bɔa ni fai. Nɛ fala sa nɛ wa nɛ, nɛ wa fɔlɔ nɔɛ ni tɛ wa, ya ma i ia. Nɛ wa we mɔnɔ kɔ wa vɛ, nɛ wa mɔ ngo yɛnggɛ nɛ tɛ dɛ mosala* iko.

Ki a fio kuti be wa dɛ ma ni, ya wa dúngú gela go. Ngizi* nɛ na, wa dúngú gela fio kuti be go. Nɛ ma na, kɛ wa nɛ we fɔlɔ nɛ ni, wa sá ma wele go. Wa zɔ a wele kɛ ngboo, gɛnɛ kɔ a a wi nu fɛlɛ kula go, kasi* wele kɛ a kua, nɛ be nɛ a, kuti be nɛ a fia fala kpo, be mó a fɛ fala bɔa go, a fia fala kpo ni, nɛ nde wa saka gɛ a kpasa wi ngboo, sɛ n'a fɔlɔ nɛ de, na dɔ kɔ 'do nɛ, kɔ mbé nɛ fé 'bɔ go.

Ngizi* ki ni a ni! Kɛ 'da naa be do baa be, kuti fio be 'da wa ni, wa saka a wele kɛ tɛ 'bɔ a kua li nù gɛ, nɛ be nɛ a fe fala kpo nga iko, wa fé bɔa go, talɛ go ni, sɛ nɛ a hã a fɔlɔ wa de. Ɔ nɛ mi gɛ di ni, nɛ mi wè we fɔlɔ wele kɛ wa do wili a do kɛnɛ a wa kua, hã kuti be nɛ wa fia ni go. We kɛ wano 'da mi wa fia sū nale ti ni. Ní a mi wè tɛ fɔlɔ a go. Ngizi* nɛ tɛ 'bɔ a ni. Wa fa a wele kɛ be 'da a fia kpo nga iko, sɛ n'a fɔlɔ wa de.

– Nɛ fala kɛ kuti be kɛ mɔ kua a ni fɛ go, nɛ nde mbe sanga owano gbogbo zã nɛ fe ni, nɛ wa tɔ tɛ mɛ na, fio kuti be nde?

Cath : lī, gɛnɛ kɔ kuti be 'da mɔ fɛ go, kɔ gbogbo zã wa nga ni a fe ni, ya mɛ seko* a kuti be, we kɛ kuti nɛ fɛ kɔ mɔ goɛ ni. Gɛnɛ mɔ kua wa dati mɔ vɛ, kɔ wa boe, kɔ mɔ kua wele kɛ 'do nga, k'a fia ni, ki ni tɛ 'bɔ a kuti fio be 'da mɔ wa mi sɛ a ndenge* nɛ kpo ná ki ni.

4. Gɛla bɔa be tabi talɛ be a fe kɔ mɔ ni

Porter le deuil pour un autre enfant décédé

Mbuamɔ Cathérine ('Bobadi)

– Nɛ 'do wele ki ni, nɛ mbé nɛ fe 'bɔ?

Cath : 'Do nɛ kɔ mbé nɛ fe ni, nɛ wa mi tɛ mɛ 'bɔ a né kɛ 'da gele wano gɛ iko. Nɛ kɛ 'da kuti fio be mó mɔ fe, nɛ mɔ dúngú sɛ gela go. Kɔ fala kɛ 'do nɛ, nɛ mbé nɛ fe 'bɔ, nɛ mɔ wia tɛ dungu gela, we kɛ a ni a kuti be go. Ma dɛa fala bɔa, fala talɛ ia, nɛ mɔ, mɔ wia we dungu gela ki ni.

– Nɛ wa dungu sɛ gela be ni ndenge* nɛ nɛ e?

Cath : Sabɛlɛ kpo! Nɛ nde wa dé sɛ ngizi* go. Wa mi a ia, nɛ wa fɔlɔ tɛ mɔ. Kɛ wa nɛa, kɔ wa 'bala gbɔlɛ, kɔ mɔ fɔlɔ tɛ mɔ 'dɔ lì i, kɔ mɔ hɔa ia ni, nɛ mɔ kpo fɛlɛ 'busi geɛ mɔ. Nɛ mɔ fa sɛ tũ tuli, nɛ mɔ he'de, fai we 'bɔ 'da zɛkɛ a fia nɛ ni. Sabɛlɛ kpo, nɛ mɔ fɔlɔ tɛ mɔ iko, nɛ nde mɔ kala gela olo be nɛ mɔ ia. Ngizi* ki ni ma ngàndà ɔ nɛ kɛ 'da fio wili do fio kɔ go.

Gbangba 'da lengge ngo dungu gela

Résumé de ce qui a été dit sur le deuil

I. Lénggé ngó wúkó fiò wílí : le deuil d'une veuve

Raconté par Gelewi Vincent ('Boyagbagia: 1963)

Fala ke wili a fe ni, ko wa mi a ia, ne wa ne do wukoe 'do li we folo a. 'Do ne, ne wa ndo a do no, ne wa 'bili kombo ha a bo. Ne a o se tati a ngo gba kombe ni iko. A ho nza we dungu nu, ne a dungu ngo kombe ni, a dungu ngo gele mo go. Ne a dungu 'da fala fai te ke kpele toa.

De 'do ne, ne wa ndo a do mbitoe. Ki ni ne nde wa te kelle zu a go, ne a he'de tu tulu. Wa sa li ki ni na "be gela".

Dea menko ke a de ma te fala ke a 'bana do mbitoe te a:

- A o 'da fala fai talaka (a siki li a de ngo).
- A yengge yali, ko a ho de 'da wala, ko fo wele bina, ne a la. Ko a kpa ngba a do wele, ne a ele de ke za wala, ne a siki li a zamo, ko fala ke wi ni la do'do, se ne a la te 'bo.
- Te li wala, a ba nwa te babolo ('do ne o fe), ne a yulu ngo go'do a. (Nwa ne o tabi nale)
- Fala ke a ne wa mo, ne a bili zu a de nu. Ko giti mo dolo, ne a te ba li a de ngo we zo me ni go. We ke tabi bozo wili a ha a okolo a, ne fala ke a ka mo, ko a zo wili a, ne zu a sulu 'bo, ne a fe olo a. Ne wino wa to se na: "A nyongo wili a, ma ke wili a sa mo ha a we samba we ni." Ko a wa me ia ni, ne si mo a, a ka mo 'do a go.
- A ho te 'do li, ne a folo te a go. Ko tabi a ko we no li, ne a no do nwa 'do a ni. A nwa ia, ne a e sanga nwa ni do'do. Ya a ho le nga ni, ne a fi gua nzee, a lo nu lua go. A ne le toa i, ne a mo ngo he ne, ne nde a he de ngo wena go.
- 'Da fala a 'bana do mbitoe te a ni, ne a wele we do wele mba mba go.
- Wa sa li ki ni na "be gela". Ne a de menko ve ndoti ne a ke ko tu folo mbitoe te a ni we ni, tabi zeke bo tabi tale.

Ko wa ne folo mbitoe ni, ne wa kpe be li kpia, ne a a ina 'do ne, ne a ba 'bo kumbu te a. Ne wa kele zu a do totoe, ne a he'de fea tulu. Ki ni ne nde a ndua dungu gba gela gbaa ho te ko tu ke wili a fio ni, se ne wa folo 'bo wa, ne wa kele zu a de wena, we be na a sokpo dungu gela 'da a do dia ne.

Raconté par Kundawili-Mbisengge ('Bodumbili, juin 04)

'Da fala ke wi wili a fe ngo wuke 'da a, ko wa ne folo wili a we e a ngo gba nde, ne ma wia di na wela ke kutu wili a fia zi dati fia ni, a a 'be nu ko a, ne a te do a we e a de ke za wolo wili a ni. Wa ba gba kombò, ne wa fi ma ha a, ne a dúngú de ngo ne. Ngba soe ni ne nde a nyongó se di mo go, a no se 'bo li go, gèné ko wo ne ha ma ba a ge, ne nde wa ha se mo kpó ha a go. Ne fala ke wa ne mi wili a do'do ni, ne wa 'bili nwa 'bete, ne wa na ma ha a de nu ge, ne a o de ngo ne.

N.B : Fala ke wuke ni a dúngú zi do wili a do dia ne go, ne ma wia di na onya wili a wa kala gbala ta tabi gbala 'bete, ne wa a ma nu de te fala ke wa ne fi do mo oi ha a ni, se ne wa fi nwa 'bete ha a de ngo ne ni na a o ko te a ma zele. Wa de ma ni we zele do te a ngo 'da dungi a dúngú zi do wili a ni.

Ma ne ho do sangá ze ni, ne wi ke a ba a do gela ni, a ko zuma koa fio, ne a e de nu wuke ke wili a fia ni, ne wa bo a ne wa he ni gbaa, se ne otala gele wano wa i ti ko nu a de. 'Da fala wa hia ni gbaa ko ngo te wa ma gea, ne di do ni wa ma wa ngo sa mbila nu toa fie.

Sa mbílá ngó fiò : *la veuve est interrogée sur les circonstances de la mort de son mari*

Wí né sà mbílá nú tǎa fiè ní wí sè à mbè wí ná 'dà wí wílí (kpàsá nè kpó). A áká wúkóé wè dùzù gúlù fiè 'da wílí à ná à tǎ. Fàlà ké á tǎa gúlù fiè ní gbáá kó má ià, kó wá zílà ngbà wà dò díá nè ià, nè ndé ngbà sóé ní wúkóé ní à yènggè sè ngó gò gbáa ná tǔ tǔ. Fàlà ké fàlà sá wá 'dò kí ní, sè nè wà é wá nyángá à lí wàlà dè.

Ngele mo nwá 'bete : *lors de ses sorties, la veuve tient en mains un bouclier fait de feuilles de palmier*

Wè yálí 'dà à, má wià ná : "Wà tǎé mò 'bètè ó nè òlò lí ngèlè ní, nè wà bá mâ, nè wà é kǒ à tákó ná à kélé sè mâ dò lí à fàlà ké à né kpà sè ngba à dò òwélè ní.

Ngámó 'dà wúkó fiò wílí : *sérvices infligés à la veuve*

1. Wà kǒ fàlà kpó na a fóló tǎ à òlò fiò wílí à gò 'dò zèkè bòà.
2. Fàlà ké kólò má ngó tǎ nè, nè à hó, nè à ndó yènggè dò lí nè ní tǎ fòlò tǎ à dò bílá lí à ní gbáá ná tǎ à má sá ndé, nè ndé à fóló nyángá à gò.
3. Fàlà ké à yènggè dò lí kólé ní ní gbáá kó túlú tǎ à má 'bòà vè ià, nè à sí, nè à yélé mâ, má kóló, nè à bá 'bò kpó kpó túlí ní, nè à hé'dé mâ.

N.B: Fàlà ké ònyá wílí à wá kǒ gènè à gò, nè mó kǎ sè dí mò nè ndé à fàlà ké à né yèlè dò túlí 'dà à ní, nè wà fá ngándá ná wá 'bílí nú túlí ní tǎ kó wà dé mâ dò inà. Ní à 'dà fàlà fàí má wià ná fàlà ké à yélé túlí 'dà à ndé, nè lí à sǎ, à tǎ yènggè dé gèlè fàlà gò.

4. Wǎ kǒ fàlà kpó ná wúkó wí fiò wílí à hé'dé díá túlú fàlà kpó gò. Má wià ná à yènggè fàí dò kú'bú túlú íkó. Mè zí à mò sàpè wénà, nè ndé ó nè ké mè zí à lílí déá mò mó wà ní, wà zó zé mâ lí wà yàlà íkó.

Mè ké wúkó wí fiò wílí wià tǎ dè mâ tǎbí gò ní. (Mò zó texte fiò 'dà wélé.)

Túlú go'dó wí fiò wílí : *le vêtement de deuil porté par la veuve*

Wà fá tǔ gbàú túlí ké lè sá zé lí mâ ná "ngúsù" ní tǎlè, nè wà hé'dé mâ há à, ná dǎ má é dǎ gò wè ké mè à ngá túlú ngbóó.

'Dà fàlà fò gélá 'dà wúkó fiò wílí : *les épreuves lors de la levée du deuil*

- 1) Wúkó fiò wílí à ó gbǎlá 'bètè (*la veuve casse graines de palmiste*)
A ó gbǎlá 'bètè, nè sàngá nè tǎ gbà gbà gò, tǎ kó wà dé sè mâ dò nó sǐká wè fòlò sè dò tǎ à òlò fòlò tǎ wí 'dà à. Fàlà ké à ó gbǎlá 'bètè ní kó sàngá má gbà ià, nè wà ná á sá wílí dò úsú nè òlò fiò wílí à sǎ.
'Dǎ nè nè wà 'bílí nwá bǎ, nè wà hénzé dò nyángá à bòá nè, nè ndé wà hénzé mâ dò inà gò.
- 2) Ngbèsé 'dà wúkó fò gélá (*la veuve prépare des galettes de graines de courge*)
Dátí 'bò ngbèsé wè fò dò gélé òlò fiò wílí, nè wà kúngbà bòà, mbě nè wè tò dò ngbèsé há òtálá wínò, nè mbě nè wè dùzù wúkó wí fiò wílí wè bà dò kúmbú tǎ à. Wúkó wí fiò wílí, má wià ná à tó ngbèsé 'dà à dé nú kúngbà 'dà à ngbóó, nè à mbá dò ònyá wílí à nè wà yóló dò nyángá wà, nè à zángá ngbèsé ní, nè à 'bó mâ dé tǎ 'dò báwè lí lí wè mò ní, nè wà 'bó gbáá ná ngbèsé ní má hòà kpákìlì ndé sè nè dè.

N.B: Wúké ní à yóló dò nyángá à fàlà nè kpó dò òwí nǎnò 'dà wílí à, ná dǎ dé ní kó mbě nè à wí mbàná, kó à dúmú zǎ ngbèsé, kó má 'bó, kó má há sàpè há à gò.

II. Tala lengge ngo we 'da dungu gela

Derniers mots sur le deuil

Entretiens avec quelques personnes à 'Bosengwene II, (29.7.92 cass. 65)

Ze 'da fala oyaa le, ko wuko fe zu wili, tabi wili fe zu wuko, ne wa de zi ne nde?

Du temps de nos ancêtres, que faisait-on lors du décès d'une personne mariée?

Wele : Gela ma do mbula 'da oyaa le, ma o ne : wa de gela mba go, we ke wuko fe zu wili, ne wili fe zu wuko, ne wa folo a. Wa kpe nu li ne, ne wa folo a. Gbaa wa to na, ma o sabelo kpo, tabi zeko gazala, tabi me a ge nde, ne wa folo a do olo yaa le.

Ne di ngangga ni, le i ti ne... Nzambe lia ko le... ne gulu ke mbe wele wena wa to na: "Oo, mo ne ba to Nzambe, ko mo ia ne, ma yolo ngo ge nde?"

Nzambe me ge boe, ne mo olo yaa le me ge boe. Me ne me a so no gbolo ge, ne wa folo te wuko 'da mo, tabi wili wuke, do mo kpa di tole go. We ke me na ni, wi ne a ne mo, ne mo yondo, wa sa li ne na, konyo, gulu ne ha ni.

Gbololo... ke na, a do fio wili a... do fio kene a... ne nde ke wa folo a ni, wa sa li ne na gbolo.

Zogo Jean : Mo lengge na, mbe aka we 'da mi wena na, wuko a fe ne, ne me ngboo, 'banda ngba soe ke a fia do ma ni, me wi wili a wia te de ne, tabi a we te de ne go, ne wa de do a ndenge* ne ne nde... gbaa we ho ke 'da... ho te ke na, a zo mo gee, wa fo do gbolo, tabi wa fo do ndino te a ve ni... Mi aka ke 'da oyaa le zi ni.

Wele : 'Da oyaa le zi ni wa de, ne wa folo a. Ko wa folo a ni, ne wa ho do a de nza nga. Ne mo nya a, to baa a, to onu fele kula, ne wa to na, mo zo mo ge, ma dea ne ge, ne wa e mo ko wili toa.

Ko wili toa me a ge nde? Me a be toa si ne. Ko fala ke a nyongo mo de te gbali wele, ma nganda wena. Ma goa na, nyongome wa ne ha ha a ni, me ke ma dea zi te 'bo wele ke zi dati ni, se ne a ne do nyongomo ha a de. Ke zi dati ge ma ha ni.

Wuko : Wele ke wili e fe, tabi wuko 'de e fe nde, ne wa to se na, a o tu bo. Ne wa ne, ne wa folo a 'do li i do'do, ne wa si do a, ne wa e a.

Ne wa to ha a... nya a ke wuko 'da a fia zi te 'bo fia ni... Ne wa ba dugbu, ne wa ba kpeneme, ne wa kala ke ne zi do a, ke ne de zi do wuko 'da mo ni, wa kala ve, ne wa we do ko mo na, mo wa se mo. We ke wuke fia ia ni, tili te ba se li mo go. Mo wa mo, mo gomote, tabi mo ba dokdo, tabi mo ndo bili, mo da nzabele. Ne wi ke wuko 'da a fia zi ni, a we ko mo ve do'do, ne mo te, ne mo dungu nu ngo tangge ke wa dea ha mo ve do'do, ne wa na, mo o poso bo, kpako wa bi we olo fio wuko 'da mo ni.

Ne mo ne o poso bo do'do, ne wa he tulu gela, ne wa e go'do mo. Ne wa to ha mo na, mo te wole we do wele go. Mo ne, mo ho tabi do nde, mo ne kpa wele nde, ne mo le zamo, ne mo siki li mo de zamo ne. Ke zi 'da oyaa le, ke zi ne nde wa te ko le goe ni.

Wa ne fana mo 'bete, ne mo kele do li mo ne. Ne mo ne zo wele ne, ne mo le zamo, ne mo siki 'do mo. Ata me a 'dolo, tabi me a te, ne mo le ne, ni do ni gbaa...

Ni do ni gbaa, ma ho ngonga ke wa wia ha mo ni... poso bo na, wa folo se do mo do'do, se ne mo wele we do wele ni. Ne wa ne folo mo do'do, ne wa we 'bo mo ne kpo ke zi wa wia zi do mo dati ni ve do'do, we do ke na, mo wele we do nya mo do nu fele kula 'da mo ve.

We ke me zi do wuko 'da mo a fia ni, wuko 'da mo a te se we duzu mo. Do ko gbolo fio wuko 'da mo ni... mo ne wele we do nya mo, tabi mo ne bi bolo do a, mo ne ne a, n'a yondo, n'a de mo kpe kpe kpe, n'a 'banda de mo. Ne nde ngawi 'da fio wuko 'da mo ni, ma ke mo nza do nya mo ni, a ba di do zele ve ia ni. We do ke wa folo mo do'do, ne wa we mona na ni ve do'do, se ne mo de sa do nya mo de.

Ni do ni gbaa, ma ne ho ngba se gela, ne wa tō na, wa fo gela olo fio woko. Ne wa ne folo mɔnɔ te mɔ do'do, ne wa we mɔnɔ ná ni vɛ do'do. Ne wa ba te 'bo woko, bi boko be, ne wa e a do ngu'du mɔ na, we do ke mɔ fa woko olo woko 'da mɔ ni, né woko kō mɔ ni, ne mɔ ba a de olo woke ni, ne mɔ ko be do a.

Me te 'bo a, ne wokono te 'bo nde, hã mɔ woko mɔ a 'dã zu wele go, hã wili mɔ gbe zi sa'de, ne a nyongo, ne ne nyongo mɔ do a. N'a wa mɔ vɛ, ne mɔ de vɛ do dia ne, ne mɔ ze le zi ngba vɛ do wala olo ne ni, ne mɔ tosa* te 'bo mbula ke wi ke wili a fia zi, n'a tō hã mɔ na, mɔ dé né, mɔ dé né.

Gbaa ma we ngonga 'da wili mɔ nde, ne wa folo se mɔ ni, ne mɔ de se te 'bo mɔnɔ vɛ ke ná ni do'do. Wa folo mɔ vɛ do'do, se ne wa we bulu be de ngu'du mɔ, we do ke na, wele fa te 'bo mɔ, tabi nu fele *famille** 'da wili mɔ ni, k'a kōa na, ε kōa we ba mɔ nde, ne mɔ wia we kō te 'bo na, a dala be olo nya a ni, ne mɔ kō.

Ko ma te 'bo na, mɔ tō se 'bo na, ma wè go. Tabi mɔ dala zi a dala nde, ne mɔ kōa na, gele *famille** nde... se ne mɔ wuke, mɔ gomo ne li mɔ zamo né we so de wa tōa ni de. Ko ma te 'bo ni go, ko mɔ ze le mbula do dia ne nde, ne nde we 'da wi fio wili ke na, ndo ngo ne vɛ ni, ma hã mi tōa ni. Ko tabi me a bele nde, ne mɔ *animateur**...

Mbé aka we 'bo! Wi gela a bɛ mbe nyongomɛno bɛa ?

Une dernière question! Y a-t-il des interdits alimentaires pour une personne endeuillée?

Zogo : Wa bɛ nyongomo wena. Le ba ndakisa: o ne 'boa koyo, wa nyóngó ma go. Né fila sa'de, wa tō na, wa nyóngó 'bo ma go. Do 'bua, do mɛno ke ma a gɛ ni, a te nè we nyongo ma go.

Gene : Wa nyóngó 'bo mɔ do tū go, na do a nyóngó do bozo ε go. Ne nyongomɛno wa bɛa ma a : Tia bɔ, do mbambalafolo, do 'bóábókó, a nyóngó 'bo go. Mbambalafolo me a sanggo, ki ni ma ho safɔ. Ne 'bóábókó, ki ni me a sanggo ma ho 'da le. Ne nde wi gela a nyóngó 'bo ma go.

P.S. : Ne nde mbula ngo bɛ nyongomɛno ni ma kpá ko leno vɛ go. Mo zó lengge ke wa komo ma te p. 70. 'Bali mɔ ke na wi gela a nyongo mɔ do tū go, n'a nyóngó 'bò mɔ do be go, ki ni ma kpa zi ko le ngbaka vɛ : *les interdits alimentaires ne sont pas les mêmes dans tous les villages ngbaka, voir p.70*

Aka weno ngo gela olo yaa wi

(Aka weno ge ma si ngo gulu mbe menɔ wa dɛ zɛ 'da fala dungu gela ni)

Questions sur le sens de quelques coutumes ancestrales lors du deuil

I. Aka weno ngo mbɛ menɔ wa dɛ ma do ndo nyanga gela

Questions sur le début de la période du deuil

Gulu kɛ wa mi fie, nɛ fala sa, nɛ wa folo kɛnɛ a tabi wili olo a, nɛ wa ho do a, nɛ wa e a ngo gbá kombo we ge nde? : *quel est le sens du bois de parasollier fendu sur lequel on fait assoir la veuve ou le veuf après les ablutions le lendemain de l'enterrement?*

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi 27.10.94)

Cath : Gba kombo wa a tɛ 'bo, hã a dungu ngo nɛ ni, kpakɔ ma gba ta zu a, n'a ɔ do linggamɔ ngo fio wili a, kɛ wa mi tɛ 'bo a ti nu mɔ do gba kombe a dungu ngo nɛ ni. Ní nɛ nde ma gba tɛ zu a ngo gɛlɛ fie 'da wili a ti nù mɔ wa mi zi tɛ 'bo a do gba kombe. Nɛ kpo gba kombe wili a ɔa ngo nɛ ni, ma tɛ 'bo a a dungu ngo nɛ ni, we lengge do zɛlɛ tɛ 'da a fala nɛ kpo. ²³

Gulu kɛ wa folo wi gela nɛ wa e a ngo ta a ge nde? : *quel est le sens de la pierre sur laquelle on fait assoir la veuve ou le veuf lors des ablutions à la fin de la période du petit deuil?*

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi 28.10.94)

Cath : Gulu ta wa folo wuko fio wili, n'a dungu ngo nɛ, tabi wi wili fio wuko, n'a dungu ngo nɛ ni do gulu nɛ bɔa :

Fala kɛ mɔ dɛ wili mɔ yolo kɔ mɔ nde, a fia do zu li mɔ nde, mɔ ba tɛ 'bo zɛlɛ, nɛ zɛlɛ ni ma dīlī mɔ né ta ni, nɛ mɔ fe 'dɔkɔlɔ a. Kɔ fala kɛ mɔ dɛ a yòlò kɔ mɔ go, nɛ zu mɔ nganda, nɛ kili tɛ mɔ ma nganda né ta ni, nɛ mɔ dungu do ma. Ní a ma do gulu nɛ bɔa :

- Mɔ dɛa a do 'dā mɔ, nɛ ma dīlī tɛ 'bo mɔ, nɛ mɔ fe.
- Mɔ dɛ a do 'dā mɔ go, nɛ tɛ mɔ nganda tɛ 'bo ɔ nɛ ta mɔ dungu ngo nɛ ni, nɛ mɔ dungu tɛ 'bo olo a do dia nɛ.

Marc : Nɛ kuti kɛ wa folo a ni, fala sa 'do kɛ wa mi wili a ni, nɛ wa e 'bo a ngo ta?

Cath : ɔ ɔ, wa é a ngo ta go, wa e zi a ngo gba kombo. We e a ngo gba kombo gbaa 'do zɛkɛ kpo, hã wa nɛ folo be gela tɛ a do'do, sɛ nɛ wa e a ngo ta de. We kɛ a nɛ dungu gela gbaa sabelɛ mobimba*.

Marc : Nɛ wa folo a 'do sabelɛ kpo ni, nɛ wa e 'bo a ngo ta?

Cath : ɔ ɔ wa é 'bo a ngo ta go. Wa ia a ngo ta we ndo gba gela ɔ nɛ kɛ na mɛ a elako*. Wa na, elakoe* a tɔa ni, a tɔa do ngbongbo nɛ nde? Tabi a lɔnga sɛ, tabi a lɔngá sɛ go nde? Fala kɛ a tɔ na : "Ti kɔ mi ɔ lì, nɛ mɔ tɔ! Ti kɔ mɔ a lì go, nɛ mɔ tɔ!", nɛ mɔ tɔ dɛ nza sū ni na, 'dā mɔ kɛ mɔ dɛ tɛ mɛ 'bo dɛa ni nde, mɔ ī na, ε dɛa ni nde, nɛ mɔ tɔ! Kɔ kɛ mɔ ī na, ε dɛ tɛ 'bo goɛ ni, nɛ mɔ tɔ tɛ mɛ 'bo dɛ nza, do kɔ wa nɛ nɛ we dɛ mɔ do gela, kɔ mɔ kpá 'dā mɔ go, kɔ mɔ fé go, nɛ tɛ mɔ ɔ tɛ 'bo a nga iko.

²³ Kòmbò mɛ á tɛ zámò gè; tɛ nɛ ngàndà gò, ma á mbòkò, ma be a gɛa dungu. Ma kɛ wà á gbá kòmbò ngó ndábà, tabi wí fio wili dungu ngo nɛ, we kɛ ma há gɛà dùngù há welè : *le bois du parasolier kòmbò est un bois tendre; il symbolise douceur, tranquillité et paix. C'est pourquoi il est utilisé dans les rites et lors des funérailles. P.ex. : le fait qu'elle est assis sur le bois "kombo" peut adoucir la tristesse de la personne en deuil.*

Marc : Nε wa na, ma ɔ do wuko, nε wi ba a do gela dungu ngo ta, nε a a dungu ngo ku a, gulu ki ni na ge nde?

Cath : lī, a dungu ngo ku a, nε a ba kumbi dε zu a na : "Zó kɔ mε ni, kɔ mɔ do tε mɔ, mɔ tɔa sɔ iko, kɔ mɔ 'bili do bele nde, ní a wi dungu ngo ta ni, a wi nε dε mɔ do gela ni, ní a mɔnɔ ni vε, ya mɔ dungu dε ngo ku a, ma sū a lo né dǝ nǝ, nε lo a lī tε kɔ yεlε gε dε zu mɔ, kpɛnɛmɔ gε, kɔ fala kε mɔ 'bili a bele, kɔ kε 'dǎ mɛnɔ mɔ sa wili dε kɔ a, tabi dɔa zǎ mɔ, kɔ mɔ usu na, da dε kɔ winɔ wa féngé ε iko gɔ, ma ɔ nε mε ni nde ni kpaa, nε mɔ ba sε zεlε, nε mɔ fe."

Nε nde a, kε wa kpolo tε 'bɔ kumbi do ngbε ε, tua kε wa aka mɔ, nε mɔ tɔ na : "E sǎ wili dε kɔ wili ε gɔ, ε do dɔa zǎ ε bina, ε dǝ 'dǎ mɔ do a gɔ, kɔ a fia iko, kɔ nε fɔlɔ ε, ma dǝ sε mɔ gɔ." Nε wa fɔlɔ mε gε mɔ, kε ngo ta nga ni wa ba mɛnɔ ni, nε wa kpolo do ngbε ε na : "Mɔ tɔa sɔ ni, lo hɔa dε nza nga, lo fɔlɔ mɔ, hǎ lo hɔa ia ni, mɔ dungu dε ngo ku wi dε mɔ do gela ni, zonggo tε 'bɔ gese kε 'da mɔ sɔ ni, kɔ mε ni, kɔ mɔ dǝ ma gɔ do ngbongbo nε nde, dɔ mɔ fé gɔ, dɔ mɔ kpá 'dǎ mɔ do gela, hǎ mɔ fé gɔ, nε tε mɔ nganda, né kε mɔ wèlé nε do tε mɔ mɔ tɔa ni."

Marc : Nε wa a lī zu a do ngo ta ni?

Cath : lī, dε ngo ku wi dε a do gela ni. Wa a lī kɔ yεlε, nε ma ma ngo hulu dε tε zu a, do kpɛnɛmε ni. Tua kε kpɛnɛmɔ wia do siki nε, nε ma gɔmɔ mɔ, nε ma gbε mɔ tε? lī, ní a ma hǎ ni.

No gbòlò mε a ge nde? : *qu'est-ce que l'huile "gbòlò"?*

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi, 25.10.94)

Cath : Gbòlò gε a kε wa mi fio ia, nε fala sa titole belee, nε wa nε, nε wa fɔlɔ mɔ 'dɔ lī i. Nε wa hɔ, nε wa ndɔ nɔε tε mɔ, nε mɔ dungu nε faii, nε tūi tū, nε mɔ ɔ nε. Nε fala sa 'bɔ titole belee, nε wa nε, nε wa fɔlɔ nɔε tε mɔ do 'dɔ, sε nε wa 'banda ndɔ mbitoe dε. Gbòlé gε a kε wa fɔlɔ mɔ 'dɔ tū kpo ni, kasi* wa ndɔ mbitoe, nε wa fɔlɔ 'dɔ zεkε mobimba*, kɔ a be gela.

Kpalafio Charles ('Bokuda. moke)

Marc : Kε wa tɔ na, wa ndɔ nɔ gbòlò tε wi gela ni, gulu ki ni na ge nde?

Charles : Gbòlò ni mε a fila nɔ kε wa kɔ ma tε wi gela olo fio wili a, tabi olo fio kuti be ni. Wa sa li nε na : "Wa kɔa nɔ gbòlò tǝ a". Nε a dungu dε kpo fala, ya a yénggǝ ngo gɔ. Ma we be na, a yɔa kuti be 'da a. Ma be gǎ 'bako! A yɔa kuti be 'da a, ma na wa kɔ gbɔlɔ tǝ a.

Marc : Nε wi fio wilinɔ wa kɔ 'bɔ gbɔlɔ tǝ wa kɔa?

Charles : Wi fio wilinɔ wa kɔ 'bɔ gbɔlɔ tε wa kɔa. Nε nde mi zò kε 'da wi fio wilinɔ ngboo gɔ. Mi aka Veronica sε. Nε nde kpo se a fe ni, kɔ fala kε wa nε fɔlɔ a ni, nε wa kɔ fila nɔ tǝ a, nε wa sa li nε na, nɔ gbòlò. Nε 'dɔ ki ni, sε nε fala sa, sε nε wa a wá be gela tǝ a, kε wa kɔ mbitɔ tǝ a ni dε. Ní a gbòlò wa zolo a a fila nɔε songboo, kpa tǝ a vǝ.

Marc : Nε kε wa tɔ na, gbòlò fio wuko 'da a mɔ...

Charles : Kε wa tɔ na, gbɔlɔ fio wuke ni... na, mɔ nze wele do gbɔlɔ fio, ma dǝ gɔ. Ma wè do kε na, wa nze wele do gbɔlɔ fio, wa tɔ na : "Mɔ tε nzè wuko do gela 'da mɔ gɔ". Gela ɔ tε mɔ, kɔ mɔ tε nzè do wuko gɔ. Dɔ a dε ni, ya a kpá kònyò gɔ.

Tua kε ngawi 'da wuko 'da mɔ 'bana tε mɔ vǝ, kɔ mɔ nze wuko, tabi mɔ wele we wena, nε wi nε ni, nε ma yεkε sε mɔ wili fie ɔ nε kɔnyɔ ni. Nε kɔnyε ni ma tε nε 'bɔ tε nu fεlε 'da mɔ. Kutɔ fio kɛnε mɔ, kɔ wa kɔa gbɔlɔ tε mɔ ia nde, nε mɔ tε nzè wuko, tabi tε wèlè we wena gɔ, dɔ a dε ni, kɔ mɔ kpá kònyò gɔ.

Gulu ke wi gela ba kumbu tē e we ge nde?²⁴

Quel est le sens du serment proféré, en début du deuil, par la personne endeuillée?

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi, 28.10.94)

Marc : Ke wa tō na, wi gela ma gōe i, ne a nyóngó a go ni, ma ne e?

Cath : Iĩ, ma hā ni, a nyóngó se a go! We ke wi gela né ke zi a ba kumbu na: "Kɔ me ni, kɔ fala ke e hā e gbea wili e nde, e yengge, ne gō nyonggo e. Kɔ fala ke e a e nyòngò te 'bo a go, ne e ma gō, ya do a nyóngó e go. Fala ke e a e nyonggo wili e nde, ne kula te gbini, ne ze e, ne e fe. Me 'bo ní go, kɔ te gbini, ya te gbini se ne zé e go. Kolo o se dā, ne bá e go." Ní a ki ni dé se ní go.

Ma ɔ ne ke a tō a elako* mó a ni. Ne nde a, menɔ ni sū, ɔ ne ke a de gela ni, ya gene kɔ te di ni, te a te se ne dati a, ne a ho de olo ne. Hā a ma gōe, n'a la ne iko. Mɔ ge nde...
kpangbola yolo zu a, kɔ ma te, ne ma kpá se a do dani go.

Marc : Ne mbembe do bikoe?

Cath : Mbembe ge a osa'de wa de tɔa wa i mɔ né. Wa to wi ma zele wena. Ne bekoe wa de 'bo tɔa wa ne... ya ma ɔ yonggolonggo ɔ du du, ne wa nā de te ne. Kɔ mɔ hɔa wá de ndé ndè ndè, kɔ a to mɔ ia, ne ma hē nzongboo. ɔ ne gele te le ge, ɔ ne mi ge mi la, ne wa to ne mi, wa ndaka ne mi. Kɔ a ɔ ne wi gela, k'a ho ti te wa, n'a dula lɔe, n'a la, ya mbè kpo bŭlŭ we to a go.

Marc : Ní a ma bia na, a dea mɔ gela 'da a vē do wala olo ne?

Cath : Iĩ, a dea mɔ vē do wala olo ne, ne a kpá se ngamɔ go. ɔ ne ke katekisi tō na, a de mɔ do usu ne, ne mɔ kpo dé a go. A de mɔ do usu ne, ne elembo* ne ma be se hā a. A ho se né, ne sa'denɔ ni wa a se tē a, ne wa to se a. Ne olo ne ni, n'a ho se, n'a he mɔ: "Mbembe, bekoenɔ wa tua e, mbembe, bekoenɔ wa tua e!" Ne kpasa winɔ wa tō se na : "A! Ní a a dē ngizi* gela 'da a do wala olo ne go." Ní a ke a lengge ngo owi tunumɔni ni ma yálà iko.

Marc : Ní a fala ke mɔ nyonggo do usu ne, ne mɔ wia we kpa zele nde?

Cath : Mɔ wia we kpa zele! We ke dati ngboo wili mɔ tabi kene mɔ fia, ne wa mi a, ne wa ne we folo mɔ, ne wa na, mɔ ba kumbu te mɔ. Ne mɔ ba kumbu te mɔ vē, ki ni ma ɔ ne ke elako* goe? Ne wa folo mɔ, ne mɔ ho, ne wa ne we e 'bo gela te mɔ, ne mɔ ba kumbu te mɔ. Mɔnɔ sū wa tɔla ma, wa ne do di gela te mɔ hē : ke ge mɔ nyóngó se go, ke ge mɔ nyóngó se go, ne mɔ kōa. Tua ke mɔ bē so, ya mɔ dŭngŭ so gela olo wili mɔ go.

Mɔ kōa ma, ne ɔ ne ke me a elako*, mɔ lakela* na, e de se di da dō ni, ne 'do ne, ne mɔ kpolo elako*, ne mɔ de do usu ne ni ni, ma ɔ né nde? Ne di da dō ni, te mɔ Nzambe, ya Nzambe kŭ se te 'bo go. We ke ki ni me a ɔkolɔ wele, ɔkolɔ winɔ. Kasi* mɔ ókóló se Nzambe, wi de mɔ go! Oyaa le wa i zi ti Nzambe dati hā le. Ma wa tō na, mɔ ba kumbu te mɔ, ne mɔ zimi te mɔ 'dɔkolɔ kumbi 'da mɔ mɔ ba ni.

Ne nde a ge a nyonggo do usu ne, k'a tō gulu ne go, ne menɔ kpo kpo kpo ke wa tɔlɔ zi na, mɔ dé se ke ge go, mɔ dé se ke ge go, n'a kōa sū ni, a ba se zele olo ne iko, kasi* me a ina go, ne me a limi go.

²⁴ Wi gela bá kumbù tē e : la personne endeuillée fait un serment pour prouver son innocence au décès de son/sa conjoint(e)

Gulu ba kumbu do ba nu mba'di te wi a ge nde?

Sens du serment "bà kúmbù" de la personne en deuil et du rite de réinitiation au travail?

Ngolo et son conseiller ('Bodigia moke)

Ngolo : Kε wa wia kō a te mεno vε, nε a kulu sε ngo, nε wi ba a do gela kpe dε 'do a, nε wa nε 'do li i. Nε wa ho nu li i ni, nε dati kε na, a mo ngo te gala li, nε ma wia na, a ba kumbu tε a... kε wa tō na, "ba nu mba'di tε a," ma hā ni.

Ma be na, de dεa mε ma nε dε sε a ni, ma yolo do ndo nyanga kε a ba do nu mba'di tε a ni. Ma o do kε na, li wala gela 'da a ma dε sε goε ni, nε ma ndo sε do di ni. Fala kε a kpa mε yali 'da a we duzu kpa ma ni do dia nε. Tabi a ǫkǫ sε go, tabi a tε sε do zεlεmo wena wena go.

Ko fala kε, ndo do kε a nε fa do koyono, tabi fa nda'ba, k'a fá nda'ba zāa... a gala li zāa, a kpà mo kpo go, ma be na, mbe go, nε dungu gela 'da a, a ǫkǫ nε li ngo gε wena, tabi a te sε do zεlεmo wena, tabi a mbe go, nε a fe nε, nε nde wa te fò gela tε a go, nε a fe sε do gela dε tε a.

Marc : Ní a, ba nu mba'di tε a, do ba kumbu ma la ngba do ge?

Ngolo : Bon*! **Ba kumbi** ngo nε mε a kε na, a dε mo kε ma be mbè *épreuve** ni go. Bon*, i mo ni, o nε kε na, fala kε, mε gε a nε dε nε gε, ma o tabi do kε na, owele wa sene ε sena nde, nε ε gbé wili mo, tabi ε gbé naa nε ni, wi nzabele a ba sε kumbi tε a te 'bo dati.

Nε 'da fala kε a ba kumbi, nε mbe go a ndolo odafa. Mbe go, tabi a do ngumbe 'da a boe nde, nε a yengge sε do ma, nε mbe go, nε a ho dε, nε a ndolo ogbanu, a ndolo tabi odafa, nε a ndolo wa boa. Ma be na ge nde? Ma be na, a dε mo do wuko 'da a go. Ko ma be na, gela 'da a ma nε sε de wena gbaa, nε a fo sε do gela 'da a.

Ko fala kε wili a yengge tε 'bo do ngumbe 'da a zāa. A zε, nε masasi ma la iko. A da kpili, nε ma la iko, a si do mo kpo go, ma be na ge nde? Wa tō na: "A! O nε kε a ba kumbi tε a zāa ni, ní a mo dε do wili tabi wuko 'da a ma yula kō a. Ma kε a si do mo kō a goε ni."

Tabi a nε ho 'bo i mo, nε a kpa mo gbale... kpua ná ni, mε a elembo* gbale. Nε wa na : "Nε zó kε gε, kε gε mε a gbale!"

Cons : Nε kε 'da **ba nu mba'di tε a** olo fio kene a, tabi fio wili a, mε a kε na, wa we mεno kō a, dō tili bá li a go, hā a kpa nyongomo de.

Ko fala kε a bà nu mba'di tε a go, ko wa nε we e a zamo i, tako a da mbe galí, tabi a ndo bili, tabi a gba dokó, ko a dε mεno ni go, ko 'da fala wa folo a do'do olo fio kene a, tabi wili a, nε tili yengge yali zamo ma ba li a do'do, nε nde a kpà 'bo mo go. Nε 'da fala ni ma yolo ngo kε zi ni, a dε ma goε ni. Ko a nε ba li a we yengge nε, nε nde tili ba li a do'do.

Gulu ba nu mba'di te wi ma hā ni!

Gulu wè omo dεa tonó kō wi gela a ge nde?

Pourquoi la personne en deuil doit-elle être réinitiée au travail?

Gbalanu Raphael (Centre Nadonye 25.10.94.)

Gulu kε wa tō na, wa we omo dεa tonó kō wi gela ni tε 'bo do Ngbaka wena wena i 'da le nga, do mbe gele falano, né Onguya 'bo, le lengge ni iko, do 'da le nga vε, we mōno kō wi ni, gulu nε na, a kpá dani go, ǫ ǫ, ya ma ni go. Ko 'da le na, kpako ma fo tilí li a.

We kε mbe ko tilí ni, wa la a iko, a o fai, ko a yénggé go, ko fala kε wino wa si sε ngo fie sū do'do ni, nε mbe nε gene a ho sε do tū, ya wila fala bina. Ko gene ko a wi gela, nε ma na a kulu ngo loεε, gene a wèlè we hā wele go, nε a kulu ngo loεε, ya wa wia mōno ni kō a ia.

A wi da galĩ nde, n'a nɛ we da galĩ ni. Nɛ mbe dɔ̃, n'a kpa di, n'a si nɛ, nɛ a ba hã wa do tũ nu a iko. Nɛ wa na : "E, ĩ na, fo sɔ a bina gɛ!" Nde a yɛnggɛ zamɔ. Ya ma fua tili tẽ a ia. Kɔ wa e a fai, kɔ tili nɛa ngo a ia, na mbè nɛ a dɛ nɛ we dɛ gbɛɛ, ya yalɛnɔ vɛ kɛ a yɛnggɛ zi dati kɛ na, wukoe 'da a a fe ni, a yénggɛ 'bo gɔ.

Marc : Ma kɛ wa mi wili a sɔɛ gɛ, nɛ fala sa, nɛ wa we mɛnɔ kɔ a?

Raph : ĩ, ma hã ni! Ma hã fala sa ni, nɛ wa we mɔ kɔ a. Mɛnɔ vɛ kɛ a dɛ dɛa ni, nɛ wa we kɔ a, dɔ tili bá li a gɔ, sɛ nɛ a kpasa do ma olo fie fia zu a ni de, fio kɛnɛ a, tabi fio wili a de.

II. We 'da ndaka bòzɔ wi tɛ wi gɛla

Comment éloigner les mânes d'une personne en deuil

Gulu mbito wa ndo do wi gɛla a ge nde? : *quel est le sens des cendres dont on recouvre la personne en deuil après les ablutions au début de la période du petit deuil?*

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi, 25.10.94)

Cath : Kɛ wa mi a do'do, nɛ wa fɔlɔ tẽ a 'do lì i, nɛ wa hɔ do a, nɛ wa ndo mbito li a, gulu mbitoɛ zi wa ndo ma, ma a tũ nɛ ni, ma a we gɛla ngboo gɔ. Ma we ndaka bɔzɔ wili a do'do, na mbitoɛ ni a tũ li a, nɛ bɔzɔ a i mɔ, nɛ a zɔ a né kɛ gele wele. Ní a ma we ndaka bɔzɔ, dɔ dɛ kɔ obɔzɔ wa té ngo a gɔ.

Marc : Nɛ a ɔ do ma zɛkɛ kpo?

Cath : ĩ, nɛ ɔ nɛ kɛ a tũ li a do mbitoɛ fai 'do zɛkɛ kpo ni, ya tẽ a ila ngo bila li a do'do. Sɛ nɛ wa nɛ nɛ, nɛ wa fɔlɔ ma do'do, sɛ nɛ a ndo nyanga dungu gba gɛla do fɛa tuli de.

Marc : Ní a langgi kɛ ma be gɛla ngboo ni mɛ a ge nde?

Cath : Langgi kɛ ma be gɛla ngboo ni, mɛ a fɛa tuli. Kasi* mbitoɛ mɛ a ngbongbo gɛla gɔ. Mbitoe ma we ndaka bɔzɔ, kpakɔ a nyɛɛ do a iko.

Linganda André ('Bokada Songbo, 1992)

Marc : Mbe tala aka we 'bo kpo. A ɔ do mbitoɛ we zɛkɛ nɛ ge nde?

Linganda : A ɔ do mbitoɛ we duzu we zɛkɛ bɔa, nɛ mbe, ma wia sɔ na, wa fɔlɔ a ni, nɛ wi ba a do gɛla ni tɔ na : "A zɛlé zi tɛ wi na 'da ɛ wena. Dia nɛ na, a ɔ do mbitoɛ ni gbɛa mbe zɛkɛ tale, sɛ nɛ wa ĩ ti fɔlɔ mbitoɛ ni tẽ a de." Nɛ nde ki ni mɛ a tɛ 'bo zɛɛ tẽ a tɛ olo fio nya wa, ɔ nɛ kɛ zi wuke a zɛlé zi tɛ 'bo tɛ wi na 'da wa nɛ ge nde ni, ma hã ni.

Gulu omɛnɔ wi gɛla ndaka do bɔzɔ tẽ a ni a ge nde?

Quel est le sens des objets utilisés pour effrayer les mânes?

Ngamɔ Célestin ('Bokada Songbo)

1) **Bàbòlò** mɛ a ge nde? (*la feuille "bàbòlò"*)

Ngamɔ : Babolo mɛ a tɛ zamɔ gɛ. Nɛ nde 'do nwá nɛ ɔ fɛa, nɛ ma ndi ndila, nɛ ma nyɛ li wese ɔ nɛ tálà ni. We duzu ma ni, oyaa ɛ wa zĩ zi ma kɛ zã go'do owi dungu gelanɔ na, fala kɛ obɔzɔnɔ wa zɔ nwá ni nde, nɛ ma nyɛ li wa né tálà ni, nɛ wa yu kɛ zã wi dungu gɛla do'do.

Marc : Nɛ gulu nwá bàbole ni na ge nde?

Ngamɔ : Ma 'bànggá tɛ kɛ lɛ nyɔngɔ ni mba. Ma 'bɔ zamɔ. Mɔ zɔ fɛlɛ nɛ, nɛ fɛlɛ nɛ ɔ nɛ mɛ gɛ nɛ. A dɛ 'bɔ nwá nɛ ni. Mbe go a hɔ 'bɔ nu mba wala ia, nɛ ma ɔ 'bɔ nɛ... ki ni a, a a ma dɛ di ni, sɛ nɛ a í ti la nɛ de.

Marc : Nɛ a dɛ ni we ge nde?

Ngamɔ : A ndaka do bɔzɔ wili a. We kɛ a nɛ yɛnggɛ nɛ, nɛ nde bɔzɔ wili a 'bɔ boe. Kɔ a nɛ zɔ nwá babolo ni, nɛ a yu. We kɛ ma ndi ndila. Nɛ a a 'bɔ mbe nù di, we benɔ kɛ wa 'bana ngo kamba, dɔ wa hé do tũ go. A a ma di ni, nɛ ma unu. Ma nɛ unu ma ni, nɛ ma ndi a.

Kpalafio Charles do Mbalingonda Vér. ('Bokuda moke)

Marc : Ní a tɛlɛ tɛ nwá babolo ma ɔ ngboo nɛ nde?

Charles : Babolo mɛ a nwá, ma ɔ kányá kányá kányá ɔ nɛ olo li nwá avoka ni. Nɛ 'do nɛ a fɛa, ɔ nɛ kɛ wa kɔa mbu tɛ nɛ ni.

Nɛ a gbini ma do nwá, nɛ a kpo ngo go'do a, n'a kpo dɛ 'dɛ tili a vɛ, nɛ a gbini mbé nɛ, n'a gu li a nɛ, we duzu nɛ bɔzɛ na, dɔ a zó, k'a í ti wuke 'da a olo a ge go. Ya a ndɔa mbito tɛ a sũ do'do, nɛ wa dɛ nwá gbabole ni, nɛ a yɛnggɛ...

Ver : A yɛnggɛ, kɔ si mó a ni, n'a dɛ, n'a kɔ'bɔ dɛ 'dɛ tili a...

Marc : A nɛ we nɔ lì, n'a nɔ 'bɔ do ma?

Ver : ɔ ò, a nɔ lì do ma go, a nɔ lì do bila iko. Ya ma dɛ 'dɛ tili a, n'a si, n'a kɔ'bɔ mbe dɛ ngo nu tɔa, nɛ ma ɔ dɛ ngo nu tɔa. N'a kɔ'bɔ mbe dɛ ngo fala tɛ a, fala ɔi a ɔ nɛ ni. A gālā dɛ tɛ ngo mɛ ni... tɛ ngo fɛlɛ dɛ tɛ ngo fala tɛ a ni.

Marc : Ní a bɔzɔ wili a landa a wena?

Ver : lĩ! A 'bana safɔ i ni, a 'bana tɛ dɛ mɛ safɔ i, nɛ a a landa a dɛ tɛ safɔ i. Kɔ mbe, k'a nɛ bɔlɔ tɛ a tɛ mɛ ni, k'a nɛ ka mɔ, nɛ a a a yolo gɛ. A a wili a a yolo gɛ. N'a lengge na, mɛ a wili ɛ hā ni. Nɛ nde mɛ a gele wili, k'a lia kɔa wili ɛ, k'a tɛa we gbɛ a ni, k'a dɛ a nɛ mɛ ni. Nɛ a si di, nɛ tɛ a dɛ gɛ vɛ, n'a mɔ ngo tana gbulu gbulu gbulu... nu a kanga do'do ni gbāa, n'a fɛ iko. Nɛ wa na : "A fia ní we nde?" A si, nɛ nu a kángá do ti go, nɛ mbe n'a na : "Ɛ kpa sɔ wili ɛ safɔ l," g'a ni nde. Ya mɛ ni wi a wili a go.

Linganda Hɔalo André ('Bokada Songbo)

Marc : Nɛ mɛ a dɛ do nwá babolo a ge nde?

Ling : Nwá babolo! ɔ nɛ kɛ wa tɔ sɔ dɛ na, a yɛnggɛ, kɔ a hɔ zamɔ, kɔ a kpa nwá babolo, n'a dɛ ma, n'a a ka zā go'do a. A a ka zā go'do a dé, nɛ a a mbe datɛ a, n'a a mbe ngo go'do a.

Kɔ a tɛ ni gbāa, kɔ a hɔ nu mba wala, n'a hɔlɔ mbe kpo, n'a fi nù dɛ nu mba wala ni. A nɛ ni gbāa, k'a hɔ nu mbé mba wala, n'a hɔlɔ mbe kpo, n'a fi nù tɛ nu mba wala ni, ní gbāa sɛ nɛ a si do tala nɛ, n'a zĩ ma tɛ ngo nu tɔa 'da a i mɔ de.

Nɛ nde kɛ a a tɛ a tɛ zamɔ ni, n'a sí do nɛ vɛ dɛ le i go. A hɔ nu mba wala, n'a ba mbe kpo, n'a fi nù di, n'a be mbe kpo, n'a fi nù di, n'a si do tala nɛ kpo, n'a zĩ tɛ ngo nu tɔa i mɔ de.

Marc : Ní a tɛlɛ tɛ nwá babole ni ma ɔ nɛ?

Ling : Tɛlɛ tɛ kɛ 'da nwa babole? Tɛlɛ tɛ kɛ 'da nwá babole na, bɔzɔ yu ma ni, we kɛ fɛa mɛ tɛ nɛ ni, fɛa ti ngu'du nɛ ni, mɛ tɛ mɛ 'bɔ fai a elembo* gɛla. Kasi* 'da fala kɛ a nɛ sɛ we zɔ fɛa nwá ni, nɛ nde go a, ma dé li a dé go. A nɛ sɛ we zɔ fɛa nwá ni, nɛ nde go, ma dé li

a dé gɔ, nɛ a fa we landa kɛnɛ a zāa, n'a gifi tē a 'do iko. Gulu kɛ a hɔ nu mba wala, n'a ba mbe nwá, n'a a di ni, nɛ a la ni na, takɔ wili a... bɔzɔ wili a a hɔ di, k'a nɛ nɛ we zɔ nɛ, nɛ fēa nwá nɛ ni ye le li a, nɛ a yu.

2) Nɛ kɛ 'da **fila tandala**? (*les petits fruits rouges qui servent de piment*)

Ling : Kɛ 'da fila tandala, we kɛ wa tōa na, a fi kɔ kolonggo, nɛ a tɛ zĩ li a gɔ. A nyɛ li a i, nɛ a nyɛ li a i, nɛ a e iko ni. Kɔ bɔzɔ wili a nɛ nɛ we hɔ nɛ ni, k'a nɛ nɛ we zɔ kolonggo ni, n'a na : "àá, ĩ na, kolonggo dɛ a fi li a olo ɛ gɛ ma hē. ɛ nɛ ba tɛ 'bɔ mbe, kɔ ɛ fi li ɛ."
K'a ba, k'a nɛ nɛ we fi li a, kɔ ɔ nɛ kɛ tandala ma ngbenzɛ li a nɛ ge nde ni, k'a nɛ we fi lí a né, nɛ ma ngbenzɛ li a, n'a yu, n'a na : "Ɔ ɔ, winɔ fala gɛ wa dè gɔ. Fo wuko 'dɛ ɛ dɛ bina. We kɛ a hɔa dɛ, wa dɛa 'dā ina hē ɛ, nɛ ɛ fi tandala li ɛ." N'a yu fala ni do'do, n'a kóló 'bɔ di ni gɔ.

Marc : Mbe 'da fala kpo, nɛ mi ze le na, Sɛto tabi bɔzɔ a zɔ fila mɔ, nɛ a yu... wa kǎ fila mɔ gɔ.

Ling : Wa kǎ fila mɔ gɔ. Ma hā ni!

3) Gulu **gbā te** a ge nde? (*les morceaux de bâtonnets jetés à chaque bifurcation*)

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 27.10.94)

Wi dungu be gɛla, kɔ a yɛnggɛ, k'a hɔ nu mba wala, n'a ɛ nwá babolo, n'a fi nu wala. Tabi a zɔ nu mba wala, n'a gbini **gbā te**, n'a da ni, gulu nɛ ma ké : ma ɔ tɛ 'bɔ nɛ kɛ owino wa yolo dɛ nu mba wala, kɔ ma ɔ do kamiɔ, tabi ma ɔ do velo, nɛ wa zɛ ngɔngga velo, nɛ wa ɛɛ li wala hā a, n'a la.
Mɛ tɛ 'bɔ ní ni, ɔ nɛ kɛ obɔzɔnɔ wa yolo nu mba wala ni, takɔ wa ĩ ta 'bɔ fala nɛ na a boe ni. N'a da gbā te ni, kɔ ma tɛ, nɛ wa ɛɛ tɛ 'bɔ tɛ wa li wala hā ɛ ni. Kɔ a nɛ la nu mba wala be sĩ, n'a ba 'bɔ gbā te, n'a da do 'do a, nɛ bɔa gbā te nɛ tɛ nɛ ni, nɛ obɔzɔnɔ wa ĩ tɛ 'bɔ na : "Kɛ sɔ dati ni na lo ɛɛ, kɔ bɔa ké na, wi ni la ia." Nɛ wa hɔ tɛ 'bɔ dɛ li wala, nɛ wa ma ngo la kɛ 'da wa. Ní a gulu nɛ ma a dɛ ni ni.
Ní gɔ kɔ a nɛ, hā a le dɛ zamɔ né iko, nɛ mbè gɔ n'a si, k'a nɛ hɔ le nga, n'a na : "Gē ba ɛ wena, tē ɛ dɛ gē wena!" Nɛ wa na : "Ní a kɛ mɔ yɛngga ni, mɔ dè zĩ mɛ gɔ nde?" Nɛ a na : "ɛ hɔa nu mba wala, nɛ ɛ dà gbā te gɔ." Nɛ wa na : "ɛē, ma hā ni!" Sɛ nɛ wi dɛ a do gɛla gba a do ndenge* kɛ ma wia na, dɔ 'do nɛ, k'a kpá 'bɔ kpo 'dā mɛnɔ ni gɔ dɛ.

Marc : Nɛ kɛ nu lì ma 'bɔ kpo ndenge* nɛ ni?

Cath : Kɛ nu lì ma wia kǎ. Bɔzɔnɔ wa yɛnggɛ wena gɛ? Kɛ mɛ do tūi, nɛ winɔ wa kɔmɔ mbeti, nɛ wa da hā wa 'dɔ lì i, nɛ wa ba ni gɛ? Fala 'da obɔzɔnɔ wena a nu lì. Ma tɛ 'bɔ kɛ a dɛ ma, ma wia kǎ do nu mba wala. A kũ lì do'do, n'a da; a ba, n'a da tɛ 'bɔ dɛ 'dɔ lì nga né, kpakɔ we mbese wa na, ɛ la kɛ 'dɛ ɛ ia, ní a wa dɛ tɛ 'bɔ kɛ 'da wa.

Gulu kɛ wa tǔ na, wa ke le nu a do ngele, mɛ a ge nde? : *quel est le sens du bouclier (symbolique) fait de feuilles de palme avec lequel on ferme la porte derrière la personne en deuil?*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 27.10.94)

Kɛ wa ke le zi nu nɛ do ngele gulu nɛ na, zé dati wa ndɔ a do mbitoe ni, nɛ wa pi a kɔ tɔa i. Gele wele wa hó 'da a gɔ, nɛ wa dɛ nwá 'bete nu 'da a, n'a ɔ dɛ di ni gbaa zɛkɛ kpo. Wi le i mɔ tati a wi dɛ a do gɛla, we hā nyɔngɔmɛ hā a. A hā nyɔngɔmɛ hā a, n'a hɔ iko. Mbe gele wele zó a gɔ gbaa 'do zɛkɛ kpo, sɛ n'a hɔ nza kpakɔ wa folo a.
Gulu nɛ hā wa tǔ na, wa ke le zi a do ngele, we kɛ wa fi a kɔ tɔa, nɛ wa tɔ nwá 'bete nu 'da a na, ma be na, wele wa tɛ nè i mɔ gɔ. Gulu kɛ wa sa li ma na ngele ma hā ni.

Marc : Ma ɔ nɛ kɛ wa dɛ kɛ 'da be dānɔ?

Cath : lĩ, ma ɔ nɛ kɛ 'da be dā ni. Wa sa li nɛ na, ngele nu tɔa we kele nu nɛ.

Marc : Nɛ kɛ wa tɔ na, a kele li a do ngele, mɛ a ge nde?

Cath : Kɛ zi dati g'a ni. Kɔ kikinage, ngele bina ni, wa dé 'bɔ ma go. Ní a olo ki ni, n'a gu li a iko, olo be ngele wa yengge nɛ, nɛ wa gu li wa ni. A gu kɔ a li a, n'a ka mɔ dɛ zamɔ i we usu bila li a we duzu winɔ ni, na wa la do'do ni, n'a hɔ, n'a la iko.

III. Gulu bɛ mbe nyongomɔnɔ 'da fala gɛlà

Sens des interdits alimentaires lors de la période du deuil

Version 1 : Bandoma Bernard ('Bodumbili II - 24.9.94)

Bern : Ma tɛ 'bɔ ɔ nɛ gaza gɔɛ? Mɔ nɛa gaza, mɔ hɔa nza kɔ butu, nɛ bugaza 'da mɔ a tɔa na : "Mɔ bɛ mɛnɔ gɛ né!" g'a ni nde, nɛ mɔ bɛ sɛ mɛ ni. Mɔ zèlè we nu bugaza 'da mɔ go, mɔ nɛ, mɔ nyongo iko, nɛ tɛ mɔ 'bili do zele ngbeɛ vɛ. Né kɛ mbe be kpo tɛ le gɛ, kɔ gba le gɛ ni. A yengge, a hɔa nza iko, nɛ wa à mɔ liã te hã a go, nɛ a nyongo do mbana iko, nɛ zele ngbeɛ a tɛ a vɛ, do ti mili zu a vɛ ɔ hau, do li 'do a vɛ.

Monz : Ní a mi aka mɔ na, mɔ tɔlɔ li mɔ kpo, nɛ mɔ tɔ gulu nɛ na, a nyóngó kɛ go, we duzu kɛ a nyongo, nɛ ma ɔ nɛ né mɔ, ma ɔ nɛ né né. Nɛ mɔ la dɛ ngo mbé nɛ, a nyóngó kɛ go, gulu nɛ hɛ hɛ hɛ.

Bernard : • Kɛ 'da dua, a nyongo, nɛ a mbè go, nɛ zele tindili ma ba a. We kɛ dua a mboko wena, a mboko sa'de. We kɛ a dungu ia, nɛ nu a hulu vɛ, nu a dɛ ndufã.

- Nɛ kɛ 'da ngbî, kɔyɔ kɛ 'do li gɛ kɛ a to wi tua, wa sa li a do lingala na nina ni, a nyóngó go. We kɛ a nyongo, nɛ a dɛ nɛ gela, nɛ a dungu gbaa né ni, n'a ga zuma bai bai bai, mɛ ɔ nɛ kɛ zele yala ba a ni.
- Nɛ kɛ 'da gālã, mɔ nyongo, nɛ mbe go, nɛ bɔ te zu mɔ, nɛ mɔ nɛ né, mɔ nɛ né kpɛya kpɛya kpɛya iko, nde mɔ dé sɛ mɔ do bɔlɔ zu go.
- Nɛ kɛ 'da fila sa'de mɔ nyóngó go, we duzu kɛ mɔ zèlè mbula nɛ go, kɔ mɔ nyongo fila sa'de iko, nɛ tɛ mɔ ma 'bili sɛ ngbeɛ, nɛ mbanggana a tɛ mɔ, nɛ tɛ mɔ ɔ sɛ hau (ma kombo), nɛ mɔ fele sɛ vɛ.
- Nɛ kɛ 'da kúlúsà, mɔ nyóngó sa go ni. Mɔ bɛa na, mɔ tɛ nyòngò sa go ni, kɔ mɔ nyongo iko, nɛ mbè go, mɔ dungu nɛ kpo pala né kpakulu iko. Mɔ kúlú sɛ ngo go, kɔ mɔ yengge, nɛ 'do mɔ nyélé sɛ go.
- Nɛ gábókó do sésè, wa bɛa na, mɔ tɛ nyòngò go ni, we kɛ mɔ nyongo, nɛ mɔ mboko sɛ wena, mɔ sɛ do ngawi bina.

Version 2 : Ngamɔ Cél. do Linganda A. ('Bokada- Songbo 24.4.92)

Ngamɔ : ɔ na mɛnɔ wa tɔlɔ sɔ di ni, wi gela a tɛ nyòngò gālã go, a tɛ nyòngò ngbî go ni, we kɛ do nu tɔa 'da a nga, nɛ a zimi sɛ mɔ. A tɛ sɛ na, wa bɛa na, a tɛ nyòngò mɛ go ni, n'a zimi nɛ, nɛ nde a gí sɛ kɔ kpana 'da a go. Kɔ a nyongo kɔ gele kpana, kɔ gele tɔa i mɔ ni, nɛ nde a tɛ go, nɛ nde wa gi zi ngbî i mɔ, tabi gālã i mɔ nde, nɛ a nyongo nɛ, nɛ zele ɛ dɛ nɛ a.

Kɛ 'da gālã ni, we kɛ do fala kɛ mɔ nyongo gālã iko, fala mɔ gaza, tabi fala gela nde, kɔ mɔ dɛ wili mɔ, tabi tɛ mɔ gaza nde, hã mɔ nyongo do mbana, wa dè do liã te hã mɔ go, nɛ dɛ kpasa wi tɛ mɔ, nɛ bɔ a te zu mɔ.

Ngbî 'bɔ li wala kpo ni... ɛɛ...

Mbe sa'de 'bo ke, mbe gā sa'de 'da le nga, ke le sa li a na folo ni, fala ke wa hā 'bo liā te hā mo, hā mo nyongo 'bo go ni, ne de kpasaa wi te mo, ne nyanga mo de be kungba (éléphantiasis)). Te ko gela 'bo kpasaa na me ni.

Marc : Wa saka gālā do ngbi, ní a tele te ne ma o ne nde na, ma wia we hā zele hā mo?

Ngamw : Ma hā zele hā mo o na 'boa koyo ni. Ke 'da 'boa koyo ni, ne te mo ma de se, ne ma de o na ke ma mbu mbulu ni, o ne ke zele koyo ke le sa li ne na maba ni. Ne te mo vē ma 'bili se do dani.

Marc : Ne ke 'da gālā?

Ngamw : Gālā, mo nyongo, ne bo te zu mo.

Ling : We ke a yengge yeli nde nde nde nde nde ni.

Marc : Do ngbi?

Ling : Ke 'da ngbi? Ke 'da ngbi ni na, fala ke mo zimi mena ni go, ko mo nyongo ngbi do usu ne iko, ne zele yala ba mo. Ne mo gā se gbaa fai, ne mo o gbèdèlèdè o ne ngbi ni.

Marc : Ne ke 'da tala sa'deno ke wa folo de li wa ni... odòkò?

Ling : Dòkò? We ke ke 'da dokò ma 'bo ko ke 'da boe 'bo. We ke zele bo ni ma yolo 'bo ko dokò goe? Fala ke mo nyongo 'bo ma... mo nyongo iko, wa à liā te ne hā mo go, mo nyongo 'bo dokò iko, ne zele ne ma si 'bo zu mo. Ne mbe ne wa tō se na : "Wa a odòkò zu mo!" Mbe ne bo te 'bo zu mo... ēē... ke 'da dokò ma hā ni.

Marc : Ne 'bua?

Ling : Ke 'da 'bua, we ke 'bua ma ho né, ya 'da kala ma mbúlú goe? Mo dúngú se olo wili mo, ne 'do mo nyélé se go, ne mo fe ne dō iko.

Marc : Ne ke 'da dua do ngbia le?

Ling : Ke 'da dua? Mi zo na, ke 'da dua ni, ma be na, fala ke mo nyongo dua do usu ne, ne nde mbe go, wa ne se we folo mo olo gela ni, ya mo wélé se dia wila we olo wili mo go. Ne mbe ne nu mo londò se, mo tō se gbālā we go.

Ngamw : Tua ke dua ì ti gono sanga we go.

Marc : Ne ngbia le?

Ngamw : Ngbia le 'bo ni, ke le sa li a na ngulu* ni, a 'bo kpasaa na me ni, a ì ti gono sanga we go.

Marc : Ne wa sa li fila sa'de vē....

Ngamw : Fila sa'de! Ke te wa o fila ni, we ke te mo de se mbóyò. O ne ke mo a tū wi ni, ne dungu, ne te mo a geze se do mo de kili kili.

Ling : Ne ngbele ma ba 'bo mo...

Ngamw : Ne ngbele ba 'bo mo...

Marc : Ne ke 'da gāwigbele?

Ngamw : Gāwigbele ma 'bo kpasaa o na ke so de 'da 'bua ni. We ke me a sanggo ma ho né, 'do tū talé, nde ma gā ia.

Marc : Mbambalafolo ma ta 'bo ni... *Ngamw* : Ma 'bo ni... 'da kala gā ne go.

Version 3 : Ngolo et son conseiller ('Bodigia make 11.4.92)

Ngolo : Fala ke me wa tolo hã a vë ni, takò na do 'do ne nde, ne wi ba a do gela ni a te, ne a e menò nu a ia, se ne a mò ngo te nyongo ma de. Takò na, a dungu do nganda, a nyongo sa'de ke wa a nganda nganda ni, ne a dungu do nga tẽ a.

Marc : Ní a ke 'da okoyonò ni, ma we duzu ke na, me a mboko koye nde?

Ngolo : Takò do 'da fala, do zele ngbele ma 'bílí a go.

Marc : Ne ke 'da odokonò ni, gulu ki ni na ge nde?

Ngolo : Bon*, mbe 'da fala kpo, ne wa ne zo na, wuko a dungu gela ni, a wele we wena... ũ... a wele we wena, ma pii a me do we. We ke odokonò... oyaa le wa zo zi na, odokonò wa si zu wi si. Da fala sabelé, kò wele nyongo dokonò wena, ne ma hã zele kò'da hã a. Ne mbe go, ne dokonò wa si zu a, ne ma de o ne be bo ni. Ne nde go a, ma wè na, wuko gela a nyóngó sa'de ná ni go.

Marc : Ne ke 'da 'bua?

Ngolo : Ke 'da 'bua, we ke 'bua ma o ne kunda ni. 'Bua ma o ne kunda ni, me a gba sò mò. Wa de kili o'bua, we ke ma mboko wena, o ne ndenge* 'da koyonò ni. Kò a nyongo, ne tẽ a ma 'bili se, ndala tẽ a ma mboko se wena, ne zele ho se tẽ a. Ne wa tō se na : "O! Ní a a dea mò do wili a, ma ke zele ma hã tẽ a ni."

Marc : Ne ke 'da fila sa'de? Wa sa 'bo li ne kò gaza.

Ngol : Fila sa'de ma 'bo kò gaza wena. Ma we na, wa e fila sa'de kò nu wi ia, we ke me a wili sa'de. Ma wia do ke na, wa e nu mò ia. We ke mò, mò wele ke mò kpa gbale, wili fia zu mò ni, ma be na, mò kpa gbale. Ní a, fala ke wa gonò mò do gaza, tokò te mò a nù, ma be na, mò kpa ngamò, mò kpa gbale kpa. Bon*, ma we na, li ki ni a wa e 'bo me ná ni nu mò ia, se ne mò mò ngo nyongo ma de.

Marc : Wi wili ke kene a fia ni, a wè 'bo te nyongo ma go?

Ngolo : Ma wia kò kpo!

Marc : Ne ke 'da gāwígbèlè (bèndé) do mbambalafolo?

Ngolo : Gāwigbele, we ke 'da fala kpo, ne nde go a, wi gela, ne ma we na, a o a gā. Hã fala ke a gā 'bo wena ia ni, ne nde go a, mbe go, a o se yala wena. We ke gāwigbele me a sanggo 'da oyaa le zi ke na, ma gā wena, ma do lì ti ndala te ma wena.

Bon*, mò nyongo ma wena ni, ma be na, ki ni mò o se yala wena. Ne wa tō na : "A o yala ge, ma o ne ke hi wili a tea ngo a tea ni, a dīlī do'do."

Ní a gāwigbele do mbambalafole ma wia kò fala ne kpo. Me a nyongomò ke ma mboko wena. We ke pā sanggo ma a nga. Ne omò o ne ogbanziko'do, do sanggo o ne okangga, do solé, me a sanggonò ke zi oyaa le wa zo zi ma o ne saka sanggo ke na, wi wili a nyongo ma ni, wele a nyongo ma ni. Ma zi hã ni. Ne tala ki ni me a nyongo-mò ke ma mboko se mò wena.

Cons : Wi gela a nyongo ni, ne 'da fala ni a mboko se wena, ne a gbanga se... wa sa li ma na konyo... n'a 'banda o yala iko...

Ngolo : Ma de wele o ne zele yala ni, ne a mboko wena, ne a mò ngo òkò òkà de ngo ge te me iko. Ne a 'bo do ngawi we de 'bo kosala bina. Ne gene kò wa de zele ne gbaa, ne nde ma é go. We ke zele yala ma i ia. Ne zele ke wele a òkò ni, ne wa de ni gbaa, ne ma e, ne a

gā. Ne nde ke 'da konye, ma ba a ia, ma de a gbaa, n'a fe do ma iko. We ke a ɔa do wi gela ke wa te fòlò gbonggo te fio 'da a tē a gɔe ni, ne a ɔa do a fala ne kpo ni, ne zele konyo tē a ma te tē a.

Marc : Ko wi ke a de gela do dia ne go a wia we ba 'bo ma?

Ngolo : A wia te ba ne, we ke a dè olo nu mbula ke wi ba a do gela a ba hā a ni go.

Cons : A wia we yɔndo ne, ne a né no ɔ dia go, ne tē a ta tana. Gene ko wese to, ne ma ɔ ne ke ma dó a go ni. Ne tē a vè do gē iko. Ne ɔ ne ke le dungu de de ni, ne belee a ɔa yala ia, se ne le tunu a tunu iko. Ne le na : "De ne nde? Lengge ke le tō ge mo zèlè go nde?" Ya me a ma!

Version 4 : Mbuamɔ Catharina ('Bobadi, 26.10.94)

Dùà : We ke dua a sa'de ke a mɔko wena, ne ke a do gela ni, ko a nyongo dua ia, n'a ɔ se yala wena. Ne 'da fala kpo, n'a wia we ba zele, wa sa li ne na, tindili. We ke nu dua nō nōlō, ma nōlō do sa nu a de nza. Ne zele ni de a ia, n'a mo ngo ngba ngbala, n'a tana tana gbirr gbirr, ne sa nu a mo ngo de ndó ndó. Wa sa li ki ni na, tindili. Gulu ne hā wa ga wi gela na, a te nyòngò dua go.

Ngúlù : Wi gela a wè te nyongo ngulu go, we ke ngulu a sa'de a mɔko wena, n'a de no wena. Bon* fala ke a 'be ndele nyongo ngulu, ko be dani de tē a do ke a 'bana do gela ni, ne ma wia we nye wena. Nye wena ge na, ma de de dati wena, ne ma gā wena. Ní a ki ni a ba mbe gele zele ia, ne ma landa konyò.

Fila sa'de : We ke a nyongo ma di iko, wa te fòlò tē a go, ma ɔ te 'bo né gela gaza zi ni gɔe? Ke wa fòlò gela tē a go, k'a nyongo fila sa'de ni, n'a wia we ba zele. ɔ ne ke dani ma de tē a, ne ma 'bili, ne ma ɔ ne zele ngbele. Ne tē a, dani ne ē ia, ne olo ne ma ɔ hau, ne olo ne ma ɔ mbá'dá mbà'dà mbá'dà, ma ɔ mbooo, ne wa sa li ne na zele konyo, tabi zele mbanggana, tabi zele ngbele. Ma 'bili a do zele ngbele, ne ma ē, ne ma ɔ mboo, zele konyo do zele mbanggana tē a. Gulu ne hā wa pekisa* na, a te nyòngò mɔno ni go.

Marc : Mo tóló mbe osa'denco ke wa sa li wa fila sa'de ni.

Cath : Fila sa'de a ngàndi, ngbámù, do ngómbè, do nyongokòni, do yélè. Sa'denco molo ni wa fila sa'de, wi gela wè te nyongo wa go.

Ngbia : Ma lia ko molongo 'da ngulu.

'Bɔa kɔyo : 'Bɔa kɔyo ma a **tunu kɔyo**. A kɔyo a mɔko wena. ɔ ne wa sa li a na, mbònggò, wà á wà ko gē, wa supu wa ko gē, wa dɔa ne ge nde ni. Ní a 'bɔa kɔyo wa wia te 'bo kō do ngulu, do ngbia, we ke wa a sa'de wa de no wena, ne wa mɔko wena. Ma wè na, wa nyongo go. A nyongo te 'bo ia, ne a wia we ba zele ndenge* ne kpo ɔ ne zele ngbele, zele mbanggana.

Marc : Kɔyo ke a 'bɔa kɔyo go ni, me a kɔyo ge?

Cath : Me a lò do ngànggè, do kpàkálà, do bèbélè, do kɔangga, me a 'bɔa kɔyo go, wi gela wia te nyongo ma.

Ne **'bɔa kɔyo** ɔ ne ke **ngbi, sònggò, ndembe**, wano ni a wè te nyongo ne go. Ne ngbi a te 'bo ɔ ne ke molongo 'da ngulu. We ke mo zo ndala a, ɔ ne ke wa tɛa ze ne hā sango ni, ndala a mɔko wena. Ma wè na, a nyongo go, tua ke tē a sū me a li. Ma wia kō do ke 'da ngulu do ke 'da ngbia. Wa de no wena, ko mo e a ngo gulu, n'a hulu wena.

Sa'de ke do a boe : ɔ ne dua, do dafa, wa de no wena, ne do wa boe. Do ngombo, do tala ofila sa'de.

'Bua : 'Bua a nyóngó go, we ke 'bua ma ngàndà go. 'Bua ma te 'bò ke ma hulu lì. Nè 'bua ma lia kò molongo 'da gela, we ke 'bua me a fê mò. Gulu ke 'da 'bua hã ni. Nè gene kò 'bua ma do wena, nè mò gi, nè ma 'bana be sī, ma hulu lì vë, ma ngàndà go. Ní a ma lia kò molongo 'da 'bòa koyo, ngulu, ngbi ní do ní.

Gbànzíkò : A wè te nyongo ma go, we ke wa dea zi a do gela, nè wa tū li a do mbito. Nè gbanziko'do me a mò ke ma tū wena. Nè te gbànzíkò'dé ni, wa 'bili te nè, nè wa de do mbito, nè wa tū do wi gelano. Ní a a wè te nyongo nè go. Kò wa folò a te gela do'do, se n'a nyongo de.

Marc : Gbanziko'do ma o nè nde?

Cath : Ma o tū, nwá nè o tú. Nè zi 'da okpasa yaa lè, wa ga na, beno wa 'bana do boko beno wa gā gā, wa te bà wili go, wa te nyòngò gbanziko'do go. We ke wa nyongo, nè li wi wilino tū te wa tū. Gā gulu nè te 'bò ni. We ke te gbanziko'do me a te wa de do ina mó wa. Wa ndo ma do mbito, nè ma tū wena, nè nwá nè tū te 'bò wena. Nè oyaa lè wa zā liā te gbanziko'do, nè wa de do ina, nè wa fi te 'bò zā ina gaza so.

Tia nù bō : Kè 'da tia bō, wa na, wa te nyòngò go, we ke ma moko se a wena, n'a o se yala ia, n'a moko wena, nè a kúlú ngo dō go, o nè me bōe, ma tia, nè ma o te 'bò de nù fai, nè wa 'bili, nè wa nyongo ni. Tua olo linggameno 'da yaa lè hã ni na : ma yula ngo, ma tia de nù ia, ya ma kúlú se 'bò ngo go. K'a goe do nyongo ma, a de se te 'bò, a o de nù ge iko, a kúlú se ngo go. Ní a lingga we 'da wa ngo tia nù bōe hã ni.

Fila bō : Fila bōe, we ke te 'da lè do dungu 'da lè Ongbakano, oyaa lè wa na, tabe, obozo wino wa lī wena. Kò ke a do gela, k'a 'be koso lī tabe, nè mbè go, nè bozo kene a, tabi bozo wili a, se nè a 'bi tabe olo nu a ni, n'a nyongo. Ki ni a gbutu hi a de 'da a ia. Ní a a nyélé se do a go.

Marc : Tabe ma zi 'da oyaa nè boe?

Cath : Bóndè! Wa sa zi ma na, bóndè. Te nè ba be ngálá ngálá ngálá. Ma me ge de boe, nè ma dō go. Tabe nè ma ko be zu nè o né, nè be do nè o né, nè te nè do *dessin* * boe.

Gàlā : Gàlā a koyo 'do lì, a dúngú fala kpo go, a yu nde nde nde nde. Nè fala ke mò yulu a 'do lì de nza, mò fi a kò yele yali ia ni, n'a mbulu dati hã gele ngba a koyo vë. Ya ī na, 'do lì i a do mbuma wena, zu a yengge yá yá yá, nè a ngàndà go, a moko wena. Ní a fala ke wi gela a nyongo a ia ni, nè a tō se lengge wena, n'a yengge se te 'bò né me gālā a dúngú kpo fala go ni. A hō se de, n'a dungu, n'a tō lengge, a hō se de, n'a dungu... Nè 'da kala nè wa na : "A do bō ngele!" Bō ngele, we ke a wele we wena, nè nde a kpá me ge we go. Kò gene kò a kpa di mò di, ya gulu lengge bina, n'a wele lengge hã mò fai, nè mò ī ti gulu lengge a wele ni go. N'a kpa mbé nè, n'a tō... Ní a me a ngbongbo bō go, wa sa li ma na, bō ngele, we ke a dè ngizi* gela 'da a zi go, kò a nyongo sa'de wa sa li a na gālā. Nè zu a de gálá gálá gálá. Ma ke wa pekisa* wi gela we nè ni.

Sà, kúlúsà : Kè 'da kúlúsà, ma la ngbe ε do ke so a tōa ni. Kè 'da kulusa, we ke mò zo mbe wino goe? A de kpasa wi, nè mò ke ma dea a, gba gbele ke ma hōa tē a, ma hōa de nza, nè ma te né. Tabi ma de de, tabi ma de do nde, ma de do nde...

Ma de a ni, n'a he'de tulu, nè ma gā wena. We ke wa ga a na, a te nyòngò go, n'a nyongo ma iko ni, nè ma de kpolo tē a...

Marc : Kpolo ma o nè ke sa ma te 'bò...

Cath : lĩ, ma tɛ 'bɔ kili mɔ ni. Ma mɔ ngo hɔ tɛ a, tabi ma mɔ ngo hɔ dati a. Mɔ zɔ mbe winɔ ni gɛ? Ma hɔ dati a, nɛ ma hɔ tɛ kɛ tɛ a, tɛ kinɔ nĩ ni. Nɛ wa na : "Mɔ zɔ, a tɔsà* zi mibeko* mɔnɔ wa pekisa* zi a ɔ nɛ kɛ 'da gɛla ni gɔ, tabi ɔ nɛ kɛ 'da gaza gɔ." Ma a ni!

Nĩ a a tɛ nyòngò kulusa gɔ. Kɔ fala kɛ wa fɔlɔ a do'do, gɛla 'da a e sũ do'do, nɛ wa a tɛ mɛ 'bɔ ma hã a na, di da dõ ni, a wia tɛ nyongɔ nɛ, nɛ nde a kpá sɛ zɛle olo nɛ gɔ. Tua kɛ, kɛ a dɛ gɛla 'da a sũ ia, nɛ wa a mɛnɔ ni hã a, ma tɛ 'bɔ lili mɛ 'da yaa lɛ, ma do bobenisi* ngo nɛ boe ni.

Gàbókò ('bódékómò) **do sɛsɛ** : Gàbókò do sɛsɛ ma wia kɔ do 'bua... mɔkɔ sanggo gɛ? Gaboko do sɛsɛ ma ba li wala kpo do kɛ 'da 'bua, do kɛ 'da ngulu, ngbia, do 'bɔa kɔyɔ, ma mbɔkɔ wɛna. Nɛ a a ɔ sɛ be ni, ya a ɔ yala, ya a túnú sɛ dõ. ɔ nɛ kɛ mɔ dɔlɔ gaboko do sɛsɛ gã wɛna, gba gbɛlɛ lã nɛ ɔ nɛ, hã mɔ nɛ gi ma, nɛ ma ɔ kɔ be sasoe mbákúú, ya ma gã be gɔ. Nɛ nde wi gɛla nyongɔ ma, a sɛ do gbālã tɛ a bina, nɛ a sɛ do ngawi wɛ dɛ mɔ bina. Nɛ wa na : "Ya a mbɔkɔ do gɛla ni wɛ gɛ nde?" Wɛ kɛ a tɔsà* ngizi* gɛla gɔ. Kɔ mɛnɔ a nyongɔ do usu nɛ, nɛ ma be elembo* na, mɔ zó wi gɛla gɛ, a dé mɔ olo gɛla do dia nɛ gɔ, ma a ɔ nɛɛ gɛ, nɛ ma be tɛ ɛ hã winɔ. Gulu nɛ hã wa pekisa* ma ni, wɛ ĩ na, a dungu gɛla do ngbongbo nɛ sɔlɔ nde?

ɔ nɛ mɛ mi tɔa zɛ na, olo dungu 'da wi wili do wuko ma wia na, a dɛ sili wili a, tabi a dɛ sili kɛnɛ a. Gɛnɛ kɔ a hé'dé tulu gɔ, gɛnɛ kɔ a dé *toilette** gɔ, kasi* a kɔ do sila a do 'bako wɛ duzu ngba a zi a dungu do a dɛ wɛna ni.

Marc : Nɛ **sɔnggo** ma 'bɔ kpo 'bɔa kɔyɔ nde?

Cath : Kpo 'bɔa kɔyɔ, gulu nɛ hã ma wia kɔ do kpo kɛ 'da 'bɔa kɔyɔ do kɛ 'da ngbĩ.

Owinɔ wa dɛ zé mbula ngo nyongomɛnɔ ni vɛ nde?

Les ancêtres observaient-ils tous les interdits alimentaires lors du deuil?

Kuta Chr. (Centre Nadonyɛ 28.10.94)

Tɛ kɔ ia mbula kɛ oyaa lɛ wa ia ngo gɛla ni na, mɔnɔ vɛ kɛ lɛ tɔlɔ li nɛ ni, mɔ wi gɛla, tabi mɔ wi fio wili, tabi mɔ wi fio kɔ, mɔ tɛ nyòngò ma gɔ ni, ombe sanga nɛ wa dɛ zé mbula ni dɛa, wa dɛ dɛla. Wano kɛ wa dɛ zé mbula ɔ nɛ kɛ ma ia zé tɛ ɛ ni na, ɛ wɛ tɛ 'bɛ tɛ mɛnɔ ni kɔ tũ kpo, kɔ ɛ nyóngó ma gɔ, kin'o* kɛ sabelɛ kpo kpakɔ ma wɛ, kɔ wa kala gɛla tɛ ɛ ma e do'do sɛ nɛ dɛ, wano ni wa zi boe. wa dɛ zi ma vɛ do wala olo nɛ.

Nɛ wele kɛ a kɔa wɛ dɛ ombula nu kpasa winɔ dɛa, kɔ a nyongɔ, nɛ nde a dɛ do mbana gɔ, kɔ a nɛ gbanga nɛ, kɔ nyongomɛ wa ia ti a ni, a nyongɔ ia, a 'bɔ boe. Nɛ a na : "ɔ nɛ kɛ ɛ nyongɔ ia, ɛ sá sɛ mbula nɛ sa gɔ, dɔ ɛ kpá ngamɔ olo nɛ gɔ, ma na, ɛ tɛ tɛ wɛ tɔ wɛ nɛ gɔ." Nɛ a 'bana do tũ nu a, nɛ ngo tɛ a gɛ, nɛ wɛ nɛ 'bana dɛ zã zu a kpo. Kɔ ná kɛ a usu zu a kpo, wele ĩ gɛ ni, nɛ mɔ dé sɛ ta mɛ 'bɔ a gɔ.

Nɛ wano gɛ kɛ wa ĩ na, mɔ zó, mɛ a mbula gɛla, ma tɔ na, lo tɛ nyòngò gɔ, nɛ kumbu 'da a gã wɛna, kɔ a nɛ tabi wɛ da galĩ 'da a, nɛ kɔyɔ ɔ na ngbi, nɛ a da, tabi gālã, tabi sɔnggo a da i mɔ, kɔ ná kɛ a zu a kpo iko, nɛ a fa wɛ 'da a, n'a dɔ kɔyɔ, n'a nyongɔ vɛ. Kɔ na kɛ a zu a kpo iko, n'a hɔ nza, nɛ fo sɛ wi ĩ fala nɛ bina, wano ni wa zi boe.

Owano kɛ zi zu wa gbala wɛna wɛ dɛ mbula 'da okpasa winɔ ni, wa zi kɔ nɛ ni boe. Na, dia sanggoe gɛ, ɛ si nɛ, nɛ ɛ hã hã wi wɛ... ɛ do gɛla, nɛ ɛ nɛ dɛ mɛ nɛ nɛ nde? A ni a ta mɛ 'bɔ boe.

Nĩ a kɔ mbulano ni, wi wa gɛsɛ zi dɛ olo nɛ, wa boe. Nɛ owano wa dé zi do mbana gɔ, nɛ ma kpa wa, wa 'bɔ boe. Nɛ wano kɛ wa dɛ zi do mbana, do usu nɛ, do tũ fala, wa 'bɔ boe.

V. Aka wenco ngo omeno wa de ma do ndoti gélà ni

Questions sur la fin du deuil

Gulu nó gbòlò do kúlà tē ndoti gela a ge nde? : *quel est le sens de l'huile "gbòlò" dont la personne est oint et de la poudre rouge dont elle est recouverte à la fin de deuil?*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 27.10.94)

Ma hɔ tē ndoti gela, nē wa fɔlɔ wi gela, sē nē wa ndo gbɔlɔ tē a de. We kē ki ni, a hɔ sē tē 'bɔ 'do kē wa fɔlɔ tē a 'do lì mɔ ni. Nē wa do a, a dungu nù ngo kungba. Nē wa ba nɔ, nē wa ndo nɔ sala nyanga a... yɔlɔ nɔ sala nyanga a, nē wa yɔlɔ tē li gbālā tē a kpo kpo kpo vē do'do, nē wa ba kúlà, n'a fɛlɛ, a fɛlɛ ngo nē. A zolo nɔ songbo tē a do ndala tē a do'do. Nē kē wa yɔlɔ tē a ia ni, wa zolo tē a songboo, nē wa fɛlɛ kula, nē a dungu nē.

A dungu do ma, nē wi de a do gela ni, a tē 'bɔ a gbini zu a, de zu a do zu kō de 'dɔkɔlɔ a. Nē a dungu kō tūi ni mobimba*. Wa hā nyɔngomɔ hā a, n'a nyongo. Nde kē wa fɔlɔ tē 'bɔ a ni, ngbɛsɛ wa tua ni, n'a nyongo ni fai. Nē fala nē sa nē ni, fala nē sa do titole ni, nē wi de a do gela ni nē do a 'do lì i, nē a fɔlɔ wá gbɔlɔ ni tē a do'do, n'a hɔ, n'a he'de dia tuli.

Marc : Nē gbɔlɔ ni ma be ngboo na ge nde?

Cath : Ma be ngboo na, mɔnɔ ni sū ma i ia, gela ma suka* wá ia. Nē gbɔlɔ mē a elembo* kē na, tē a ele ngo mɔnɔ ni vē, ma dea wá gbɔr vē... gbɔr vē nē gbɔlɔ wa tō nē ni.

Marc : Nē gulu nɔ kē wa ndo do tē a, do kula wa fɛlɛ ngo nē ni, gulu nē ngboo ni a ge nde?

Cath : Gulu kē 'da nɔ, mē a mɔ kē na, nɔ ma hā ngawi hā a. Nē bɔa nē a kē 'da kúlà, ma ɔ nē tɔkē 'da wili a, wa zi a wele kpo, kɔ mbé nē la ia. Do tɔkē 'da a ma mókó tē 'bɔ go, kɔ ma ɔ do ngawi, kpakɔ a dungu tē 'bɔ nē do nga tē a do dea tonɔ 'da a vē, nē kē wa de zi tē 'bɔ do a fala nē kpo ni. Ma kē wa ndo nɔ, 'do nē, nē wa a kúlà ngo nē, nē wa fɔlɔ ma na, kē 'da a ma la tē 'bɔ, kasi* kē 'da a 'bana, k'a dungu tē 'bɔ nē do ngawi.

Marc : Nē gulu e wi gela ngo kungba ma boe nde?

Cath : Ma do gele gulu we ngo nē bina. Ma tē 'bɔ ā gbɛlɛ kē zé olo oyaa lē zé dati wa ba ma we de do mosala*, nē ma ɔ di na lili dea mɔ we duzu lē vē ni.

Marc : Nē mbé, wele a fe, nē wa e a, nē wa fɔlɔ a ngo kungba?

Cath : lī, ki ni wa bá a díá kungba go, wa ba a 'dā nē. Do kē na wa fɔlɔ do a ia, ya wa dé sē 'bɔ do to go, wa da ma nù.

Nē di da dō ni, mɔ wia tē zanga* kungba, we kē kikinage ma ó nē kē zi dati go. Nē mbe 'da fala kpo, nē wa wia we ba azunɔ* (*à genoux*), ebɔnga. Nē ebɔnga* ni, wa fola a ngo nē ia, nē ma 'báná sē de tē nu fɛlɛ kula 'da wi a fia ni go. Wa ba, nē wa ka'ba hā mbe gele wele de i mɔ nē. Wa ge de kɔ nu fɛlɛ kula ni wa wè we de 'bɔ ma do mosala* go. Ní a mē a ngizi* 'da oyaa lē zi dati gē. Kasi* mbé gele lengge ngo nē bina.

Kē wa tō na: "Mɔ tē nzè wi do gbòlò go", gulu ki ni nai? : *quel est le sens de l'expression: "Ne plaisantez pas avec une personne dont la "gbòlò" n'a pas encore été enlevée"?²⁵*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 2.1.92)

Kenɛ a fe do'do, nē a do gela goi? A tē bà mbé wuko go. A kōa tabi we fa mbé wuko, we ba a olo fio kenɛ a. Nē de kɔ nē ni, wa tē fòlò a go, wa tē fò gela tē a go. Nē a ndo li mɔ nze wuko wena. Nē kē a té fòlò gela kenɛ a tē a go, nē tabi wuko wele ki ni, a mēka*... a dungu

²⁵ ... dont la "gbòlò" n'a pas encore été enlevée." C.-à-d. : dont le deuil n'a pas encore été levé.

do a wena ni, tua ke a mɛsɛnɛ* tɛ nze wuke ni, nɛ a tɛ nze a ni. Bon*, wa fɔlɔ sɛ di gɛla 'da kɛnɛ a tɛ a ia ni, nɛ ma yɛkɛ a do'do. Nɛ ma di nai, mosala* 'da a do kɛnɛ a, mbɛ wele kɛ a ba a ni, nɛ a zɛ a iko ni, nɛ a kpa we do a sɛko*.

Tabi go, ɔ nɛ kɛ a do gɛla ni, wa fɔlɔ mɛ tɛ a ia ni, n'a he'de tulu gɛla goe? Bon*, ma 'bana dɛ tɛ a iko, wa tɛ bɑ tɛ a do'do, wa tɛ fɔlɔ, nɛ a tɛ hɛ'dɛ dia tulu go ni, nɛ a do ongba a, nɛ ɔ nɛ kɛ a nɔ dɔ nɔa, nɛ a tɛ nɔ dɔ do ngba a, nɛ nze we mɔ mɔ a do ngba a, nɛ sɛko* ya kpa we. Nɛ 'do nɛ, nɛ kpasa winɔ wa tɔ sɛ na : "We ge nde? We kɛ a zɪmɪ zi gɛla 'da a go."

Kɛ a wi gɛla ni, ma kɛ wa tɔ na, gɛla olo fio wili mɔ, gɛla olo fio kɛnɛ mɔ, ma wia na, mɔ dɛ ma do mɔ kɛ wa fɔlɔ mɔ, nɛ wa tɔ hɑ mɔ na : "Mɔ dúngú fio. Mɔ dɛ mɔ... mɔ wélé we do li zuma nɛ. Mɔ tɛ hɛ mɔ dɛ ngo go, mɔ tɛ yènggè wena go. Mɔ dúngú nù, mɔ dɛ ndambo, nɛ mɔ dɛ kɛ né." Tua mɔ yolo dɛ ngo, tabi mɔ yènggɛ nu tɔanɔ wena, tabi mɔ nɛ we nɔ dɔɛ wena, tabi mɔ wele wena, tabi mɔ kpa we wena, kɔ 'do nɛ, wa nɛ sɛ we fo mɔnɔ ni tɛ mɔ vɛ... ɔ nɛ kɛ wa 'bala ina goe... gbónggè ni, nɛ wa fɔlɔ mɔ, kpakɔ wa fɔlɔ omɔnɔ ni tɛ mɔ vɛ, nɛ kɛ mɔ lili tɛ dɛ ma ia ni, wa fɔlɔ sɛ tɛ mɔ ia, ya ma dɛ sɛ to go.

Ma ɔ nɛ kɛ mɛ a zungga. Wa ba zi ina hɑ mɔ, tua kɛ mɔnɔ ni sũ ma we kɔ, wa kpe nu li goi? Nɛ wa fɔlɔ do'do, nɛ wa na, mɔnɔ ni sũ mɔ dɛ sɛ ma iko go, suka* na, kɔ tũ wai... kɛnɛ mɔ tabi wili mɔ fia zi nɛ ni, sɛ nɛ kɔ tũ ni, nɛ wa fɔlɔ sɛ mɔ. Nɛ wa we mɔnɔ ni tɛ mɔ sũ, nɛ mɔ wia tɛ dɛ mɔnɔ ni do ndenge* kɛ zɑ mɔ kɔa ni. Kasi* kɛ di gɛla 'bana tɛ mɔ ni, ma wɛ na, mɔ dɛ mɔ iko go.

Gulu nɛ hɑ wa tɔ na : "Wi dɛ a do gɛla boe! Mɔ dɛ sɛ kɛ gɛ, mɔ dɛ sɛ kɛ gɛ! Mɔ tɛ dɛ kɛ gɛ go, mɔ tɛ dɛ kɛ gɛ go!" Suka* nɛ a kɛ, wi kɛ a zɔ mɔ tɛ a, a gala a, a fɔlɔ a sũ, n'a tɔ na : "Di da dɔ ni, ɛ mɛka* kɛnɔ gɛ dɛ kɔ mɔ sũ, do yènggɛ né gɛ, do tɔ lɛnggɛ, do kɛnɔ gɛ, do nze wele, do dɛ wele né, ni a mɔ dɛ ma." Kɔ fala kɛ a tɔ na : "I, bá mɛ gɛ, mɔ nzé nɛ go," kɔ mɔ dɛ ma do gɛla dɛ tɛ mɔ iko, nɛ ma yɛkɛ mɔ.

Marc : Ma kɛ wa tɔ na : "Mɔ tɛ nzè wi do gbɔlɔ go", ma hɑ ni?

Cath : Ma a wa tɔ na, mɔ tɛ nzè wi do gbɔlɔ go, we kɛ mɔ dɛ ma, nɛ mɔ lili sɛ do ma. Ma dɛ kɔ gɛla mɔ do ma ni. Wa lɪngisà* mɔ na mɔ dɛ ma go, nɛ mɔ dɛa ma iko ni.

Marc : Ma kɛ mbe 'da fala kpo nɛ mi zila na, suka* kɛ wa nɛ fɔlɔ do tɛ a, nɛ wa fɔlɔ a ni, nɛ gbɔlɔ tɛ a ma la...

Cath : Wa fɔlɔ sɛ tɛ a, wa kpe li, nɛ wa fɔlɔ a sũ, mɔ hɔ 'do li do'do, nɛ wa ba nu nɛ, nɛ ma la do fua li.

ɔ nɛ kɛ mbe 'da fala kpo... kɛ 'da winɔ, wili a, tabi kɛnɛ a fɛ, nɛ wa dɛ kombo bɔa goi ? Nɛ wa a ma, n'a dungu dɛ ngo nɛ. Nɛ wa dɛ kɛ gɛ, wa lɛ 'do a. Kasi* fala kɛ a lɛ 'do a, nɛ a gɛ a kɛ zɑ a boe, n'a dungu, n'a tɔ lɛnggɛ do a, n'a wele we do a. Tua kɛ nɔ wa kɔ tɛ wele, nɛ tɛ mɔ mɔkɔ wena goe? Nɛ mɔ fa na, mɔ ɔ yala. Bon*, fala kɛ a ɔ yala, a zu a kpo a ɔ yala iko faii do nɔ gbɔlɔ dɛ tɛ a ni, kɔ wi kamba* a, wi kɑ a, a na : "Mɔ tɛ ɔ yala go, mɔ wélé we do wele né, nɛ mɔ dungu do tunu li mɔ, kɔ wa fɔlɔ tɛ mɔ sɛ." Kɔ ní go, a ɔa yala do ma ia, nɛ mɔ zɔ sɛ... mbe winɔ wa tɔ ni goe : "A yɔndɔ wena. Mosala* mɔ a a ɔ yala. A dungu nù né, nɛ a ɔ yala. A nɛ, n'a mɔ ngo zulu yala dɛ li ngo gɛ né iko ni." Ma yolo tɛ nɛ ni.

Zɛlɛ kɔnyɔ mɛ a gɛ? : *qu'est-ce que la maladie "kònyò"?*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 2.1.92)

Cath : Zɛlɛ kɔnyɔ ? Mɛ a mɔ kɛ ma yɛkɛ mɔ ni. ɔ nɛ kɛ lɛ tɔ sɔ na, kɔ gbɔlɛ gɛ, mɔ tɛ nzè mɔ do wele go, mɔ tɛ dɛ mɔ do wele go, mɔ tɛ kpà we do wele go. Mɔ tɔ lɛnggɛ do wa do

gēa sila, do dēa na. Mɔ tɛ dūngù do wa tɛ mōlō do wa, tɛ dā wa, tabi tɛ dɛ mɔ ní gɔ. Ní gɔ, nɛ ma 'bana dɛ tɛ mɔ.

Gulu kɛ, gɛnɛ kɔ 'do nɛ wa fɔlɔ mɔ ia, nɛ mɔ tō nɛ tɛ mɛ lɛnggɛ tōa iko, nɛ wa na : "A wele we ni.." nɛ wa nai: "Gɛla fio wili a ma kɛ ma yɛkɛ a." Tua kɛ a wele zi we, ya wi ga a zi bana. A mɔ zi ngo kpa we, ya wi ga a bana. Ma hā ma yɛkɛ a ni. Nɛ gɛnɛ kɔ wa fɔlɔ tē a ia, kasi* a 'bana tɛ mɛ nɛ ni. We kɛ a zi do gɛla, ya a lili tɛ dɛ ma, ya wa gā a tɛ nɛ gɔ. Kɔ ma dɛ ni, nɛ wa sa li ma na kɔnyɔ.

Marc : Zɛlɛ kòyò do zɛlɛ kònyò ma la ngba do ge?

Cath : Zɛlɛ kònyò ma la ngba do zɛlɛ kòyò. Zɛlɛ kòyò ma a zɛlɛ gaza. ɔ nɛ mbe fala kpo, nɛ mɔ zɔ mbe winɔ, ma dɛ hēa mɔ, nɛ wa gɔmɔ ma, nɛ ma hílí gɔ, nɛ dani nɛ é gɔ. Mbe fai, n'a fe do ma. Tabi ma si nyanga a. Nɛ mbe daninɔ ma dɛ nyanga winɔ gɛ? Gɛnɛ kɔ a ba ina wena, gɛnɛ kɔ a nɛ lopitalo*, tabi a ba tɔnga* wena fai, nɛ a fe nɛ. Ki ni zɛlɛ kɔyɔ g'a ni... zɛlɛ gaza g'a ni.

Marc : Nɛ mbe, nɛ ma dɛ nu a...

Cath : Dɛ nu a. nɛ mbe ma tɛ ndala tɛ wa. Ma ē ia, nɛ mɔ zɔ, olo nɛ ma fi fila gɛ? Ma dɛ mbangana. Zɛlɛ kòyò g'a ni... zɛlɛ gaza. Nɛ kònyò mɛ a zɛlɛ ma dɛ wi fio wilinɔ, tabi wi fio wukonɔ. Nɛ mɔ zɔ mbe winɔ gɛ! A wele we wena, n'a he mɔ... nɛ wa na : "Mɛ gɛ a gídà." Kpo kònyò g'a ni, mɛ a gida, we kɛ wa gā zi a gɔ.

Mɔ zɔ wi gɛla gɔi? Nɛ a ɔ do wuko, nɛ wa na, wele kɛ wili a fia zi dati ni, a a dɛ a do gɛla, sɛ a a bia Ngbaka mɔnɔ zi tɛ 'bɔ wa bia zi hā a ni hā a dɛ. Kɔ wele kɛ wili a fè tɛ mɛ 'bɔ gɔ, nɛ a wè na, a wi zɔ mɔ tɛ wi fio wili gɔ.

Nɛ wele kɛ kɛnɛ a fe tɛ 'bɔ fia, sɛ nɛ a fɔlɔ wi wili kɛ kɛnɛ a fia ni, kpakɔ a we tɛ 'bɔ we gala a do kɛnɔ zi tɛ 'bɔ wa gala do a dati ni. Kɔ fala kɛ a gālà wi 'da a do dia nɛ gɔ, k'a la a iko, nɛ mɔnɔ ni sū ma dɛ tɛ 'bɔ a ɔ nɛ mɛ ni. ɔ nɛ mbe wi wili zi dɛ kpo, a wele we wena gboko gboko gboko, hā a tō ki ni, n'a tō a zu a kpo ɔ nɛ kɛ a tō do wele ni. Nɛ ikita na, kɛ zi wi bɔlɔ a olo fio kɛnɛ a bina. Nɛ ma dɛa a di, nɛ wa na, mɛ a zɛlɛ kɔnyɔ.

Ma dɛ ni fai... a tō tɛ mɛ lɛnggɛ ni fai. Mbe nɛ a tō fai, kɔ fala kɛ a dɛ kpasa do'do, n'a tō ni fai, gɛnɛ sanga zɛ tɛ mɛ a fai, nɛ fala sa a iko. Nɛ dungu, nɛ a fe tɛ mɛ ni iko.

Gulu kɛ wa fɔlɔ wi gɛla, nɛ wa e nwa nu a ni we ge nde? : *pourquoi met-on une feuille sur la bouche de la personne après les ablutions en fin de deuil?*

Version 1 : Mbuamɔ Cath. ('Bobadi 25.10.94)

Gulu nwá kɛ wa e nu wi kɛ a wi gɛla, wa fɔlɔ a 'do lì mɔ ni, nɛ a hɔ nɛ dɛ nza nga ni, gulu nɛ ma kɛ. We kɛ zé dati 'da oyaa lɛ, wano zé dati mɔ, lɛ zò wa gɛ ni, fala kɛ wili wa fe ia ni, nɛ suka* wila we kɛ wa he kōa wili wa, kɔ wa mi wili wa ni, nɛ wa dɛ a do gɛla ni, ya a wélé sɛ we do nu a gɔ. A wélé sɛ we do wele kpo gɔ, a dúngú sɛ 'bɔ fala nɛ kpo do wele gɔ. A yɛnggɛ sɛ yali 'da a zu a kpo, k'a si, n'a lɛ dɛ toa iko. Nɛ wi kɛ a dɛ a do gɛla ni, hā a ba nyɔngɔmɛ ni, n'a nɛ nɛ hā a. Nɛ wele kɛ a dɛ a do gɛla ni, a wélé sɛ 'bɔ we hā a dɛ ngo gɔ. A nɛ sɛ, n'a fóló tē a 'do li gɔ, n'a fɔlɔ zu wa bɔa dɛ kɔ toa mɔ. Kɔ kɛ na, mɛ kɛ a kō kōa ni, n'a t́ sɛ do nu a gɔ. K'a tō na, ɛ kōa ni, n'a gɔmɔ zu a, kɔ fala kɛ a bē bēa ni, n'a dɛ kō a né iko. Faiii suka* nɛ na, sabelɛ mobimba* a dungu sɛ do gɛla wili a ni.

Kɔ ma hɔ ta 'bɔ zɛkɛ kɛ zi wili a fia ni, kɔ wa nɛ we fɔlɔ a 'do lì mɔ, ɔ nɛ kɛ zi ta 'bɔ wa ɛnzɛ nu wili a, nɛ wa mi a né mɛ ni, nɛ wa nɛ, nɛ wa fɔlɔ a 'do lì dô, sɛ nɛ wa 'bili nwá bili, nɛ wa e nu a, nɛ a wélé sɛ 'bɔ we gɔ. Wa fɔlɔ a 'do lì, wa e nwa nu a, n'a hɔ nza nga, nɛ

owi nanc wa ba falanka, ne osia, tabi wio nde, wa ba nwa ni nu a ni, ne wa e nu. Se ne ko tu wa folo te a olo wili a ni, n'a ndo nyanga wele we de.

Ni a ga gulu ne wa do nwa nu a ni ma ha ni. Na wa e lengge nu a, n'a wele ni. Ne nde soe ge wino wa i 'bo gulu ne ngboo go, ne wa de ma we kpa ndambo mbili olo ne iko.

Version 2 : 'Boyele centre (février 92 cass.66)

Marc : 'Da fala ke wa folo wele olo gela ni, ne wa e nwa nu a, wa de ni gulu ne na ge nde?

Zag2 : Ma wia na, wa e nwa nu wa, ne wa gon do makuta. Ha makuta na ni, ne le ngeme, ko ma dele, ne le kala ki ni, ne nde ma yula ngo kulá wuko... kulá wele.

Tabi ne mi, ha mi fe, tabi kulá mi, tabi nya mi wuko ne, a e nwa nu obeno 'da mi. Ne a e 'bo nwa nu wuke. Ne ke 'da wuke na ni, a futá se a go. Ne obeno 'da mi ni wa futa ndambo ndambo ndambo* ni gbaa, ne wa ha falanka ni ha kula wa. Ne kulá wa kala falanka na ni, ne a he do bi do, ne wa mba te 'bo li ngba wa do kula do kula na ni, ne wa mba do owi wili wano ge, ne wa no do yangga. Ne nde me a ke na, ma do ina bina.

Marc : Ne wa saka nwa ne saka?

Zag2 : Wa saka nwa ne go! Wa ba gele nwa, ne wa e 'diko. Nwa kafe, ne wa e 'diko; gele nwa ve wa e ia 'diko. Ne nde ki ni a be aide* ke ma gbaka mbe wa we duzu wino ngo wa ni. We duzu ke wa kala 'bo falanka ko makabo* we he do nyongomo, ma we go. Ne nde wa no mbe ki ni za ge wa yolo te 'de ni 'diko. Ne nde ma do mo ngboo bina, ma do ina bina.

(Lengge ke a toa ni me a bele go, we ke do li wese soe ge ni, owino wa zo ma na me ni, ne wa i 'bo ti 'du gulu ne go. Ne nde ze 'da oyaa le 'du gulu ne boe, o ne ke le zila so dati ni. Ne wa saka zi 'bo gele nwa mba mba go, wa 'bili zi wena a nwa bili.)

Gulu fila tulu wa he'de te a te ndoti gela a ge nde? : *quel est le sens du vêtement rouge dont on revêt la personne endeuillée en fin de deuil?*

Mbuamo Catharina ('Bobadi, 25.10.94)

Gulu fila tulu a he'de ni, wa saka fila tulu, we ke fila mo ma be koa we, mbe koa we, o ne ke nye we ta 'bo ni. Ne nde tu ke o za tuli ni go, ne fe ke ma o za ne go. We ke tu tuli a he'de zi ma we 'bakoe 'da wili a, ne fe ke a he'de zi 'bo we 'bakoe 'da wili a.

Ne nde a wia we he'de fila tuli we be na, 'bakoe ke a dungu do ma ko tuno do wena, ko di da do ni a gisa ma su, a ila ma, a meka* we ele ma ia, k'a kpa dia linggamo we dungu do ma, a kpa mbe dia gea dungu. Ma ke a he'de fila tulu, ma be koa za.

Wi wili wia we ba wuko olo fio kene a soe ki nge nde? : *après combien de temps le veuf peut-il se remarier?*

Bandoma Bernard ('Bodumbili II)

Monz : Ni a pala ke kene mo fia, ne a la di mo do gili beno dele wena, ne mo te dungu gela, ne mo zimi gela do dia ne, ne mo koa mbe gele wuko, kpako a te se, we duzu gala obeno olo kene mo ni, ni a me mo ne de 'bo ma do ti tu ne, gulu ne na ge nde?

Bern : Ke mo ne de ma do ti tu ne ni na, o o, do ko ongbe e wa zo e, do ke wi a wi de a do gela ni te 'bo, ko a zo e, n'a to na : "Aaa, nzokande* ne nde a, nye e fia ngo ngu'du mo, ne e to na, mo ne de gela olo nye e ge, ne mo ba we da zamo te yengge ma iko nde?" Ne mbe go, n'a to kumbu zu mo gbaa, ne mo kpa likambo* de te ngo ne. Ne nde ma wia do ke na, mo zimi te mo, ne mo de gela olo nya a do dia ne. Ni gbaa ma e do'do. Ne nde

likambo* wuke 'da mɔ ni mɔ fa sɔ, a kɔa gene mɔ ni, ne mɔ tɔ 'bɔ na, ɛ fa wuko nde, ne mɔ mbe wi ke a dea mɔ do gela ni. Ne mɔ tɔ na, a fa mbe wuko de ne, g'a ni ndeo. Bon*, a ɔ di de wele, n'a tɔ ne na : "Bon*, ki ni ma dia, we duzu ke mɔ kua do nye ɛ obe wena. Kɔ mɔ dea ki ni, ne nde mɔ ne we duzu wuke 'da mɔ na ndeo." N'a ba ne boko be, n'a ba mɔ, n'a e mɔ ngu'du a, a e a ngu'du mɔ, se ne mɔ i ti mba do wuke 'da mɔ ngo mɔ ci de.

Wuko dungu gela, tabi wi wili dungu gela, sanga te ngba wa bɔa ni, wi a de ngizi* gela wena wi a wio? : *qui est le plus fidèle aux règles du deuil, le veuf ou la veuve?*

Mbuamɔ Cath. ('Bobadi 25.10.94)

Ke 'da wuko dungu gela, do wi wili dungu gela, sanga te ngba wa bɔa ni, wi a de ngizi* gela wena wi a wukonɔ. Ne ke 'da wi wilinɔ wa de ngboo go.

We ke 'da fala fai ne mɔ zɔ se, ne nde a aka ngba a, wi folɔ a na : "Aa mɔ, mɔ a wi wili ná ɛ ge, kɔ da de kɔ ɛ de do usu ne, kɔ ɛ 'danga gela 'da mɔ mɔ ia tɛ ɛ ge go. Kɔ mɔ lengge na ge nde? E sengela do wuko, ne wuke ni mɔ ni, ma na mɔ i fala ne, do de kɔ ma 'dangá gela 'da ɛ, kɔ fala ke mɔ ne ne we folɔ ɛ, kɔ tabi ge nde, kɔ kolo ma te, kɔ ɛ kpa likambo* si 'da okɛfe ɛ go. Ne nde mɔ a wi wili ne mi ge, ne le 'dafa do mɔ, kɔ mɔ zɔ wuke mɔ ni, kɔ mɔ wele we do a hɛ ɛ, kɔ fala ke a kɔ kɔa nde, ne le 'dafa do mɔ."

Ne a ge te 'bɔ a ngba a wi wili ni, ne a zɔ na, ɔ ne ke a aka a ni, ne nde a de mbee ne hã a. Ne a aka wuke ni, hã a ne ti tũ ne, de sanga te ngba wa do wi de gela ni, ní fai mbe ya ogele winɔ wa i fala ne go. Ne wuke kɔ te me 'bɔ gene ne ia ni, ne a tɔ na :

"A mba go nde, do de kɔ mbe wele kpé ti mɔ go ni, do tui ɛ te se do a, ne ɛ fi a de te ngo mɔ ci gela 'da mɔ ni, ya ki ni mi wia wuko ngu'du mɔ ia. Kɔ mɔ ne safɔ i ni, wuke ni a ne se, ne a 'bɔ 'da mɔ de fala ni. Hã fala ke mɔ mɔ ngo la ne, a sá se mɔ hã mɔ sa go, kɔ a gbini te, kɔ a da hã mɔ, ne mɔ i na, a a ni, ne mɔ ne 'da a mɔ, ne mɔ wele we do a, g'a ni nde. Kɔ do mɔ de ma, kɔ gele wele i fala le do mɔ go, ma ɔ de ngbala le do mɔ zu le bɔa. We ke wi de se zɔ gela 'da mɔ wi a ɛ, kɔ ɛ a ɛ kpia ti mɔ." Kasi* 'da wukonɔ, mi zò kuti ne go.

Marc : Ne ke 'da owi wili, wa sa li obenɔ 'da wa na, wa do wi gala wa we dala wa bina ni...

Cath : Wa dea bele iko, wa tɔ ki ni na, se a zã wi de a do gela mbɔkɔ. A tɔa ní ni, kpakɔ wi ba a do gela a lengge na, we a tɔa ni me a ngbongbo we, kɔ ɛ de mbee ne hã a, se a wuke ni gi nyongomɔ hã a do obenɔ 'da a te me 'bɔ de ni. Ya ma ngboo we benɔ go, ma ngboo we duzu wɔ te kili te wi 'da a.

Marc : We duzu ke, fala ke ma gɔa na, mɔ de do usu ne, ní a wuke ni a ne dala obenɔ ndenge* ne ne e?

Cath : Ii, a de se 'bɔ go! Ní a ma na, wa de do usu ne ge na, wuke kɔa ɛ nde. Ne ma ne ho te 'bɔ te fala folɔ gela ne ma ho nza, n'a ba a iko.

Nde ma ɔ ne ke te 'bɔ, wuko a sá mɔ hã wi wili go, ne nde seko* wi wili hã a sa mɔ hã wuko ni. Ní a ma mɔ zɔ di na, kɔ gela 'da owukonɔ wa de se do dia ne. Ne a dungu te 'bɔ fai, ne wele ki ni a fi nu a tɛ a fi, se ne de. K'a fi nu a tɛ a go...

Gulu ne hã mɔ zɔ se wuko a aka ngba a wi ba a do gela na, "Aa mbe ɛ, ɛ dungu ni, kɔ obenɔ olo wili ɛ ge, kɔ mɔ tɔ hã wi wili ni na, ɛ sengela do a," fala kpo ki ni de se tɛ ɛ go. ɔ te me 'bɔ ɔ ne ke me a mɔ olo oyaa le: wi wili hã a fa wuko, kasi* wuko a fá wi wili go. Gulu ne a gela 'da owukonɔ ma ne do dia ne, ne ma sokpo do dia ne ni.

Lingga we 'da mbe wino ngangga ge ngo gele gela ke oyaa le wa dungu zé ne ni

*Que pensent les gens d'aujourd'hui sur les
coutumes ancestrales lors du deuil?*

I. Aka we ngo gele mbula gela olo yaa wi

Questions sur les coutumes ancestrales lors du deuil

Gulu ke wele fé, ne wa dungu gela a we ge?

Pourquoi porter le deuil après le décès d'une personne?

'Boyele - Zagbālāfio, Welenu..

Wele : Wele a fé zi, ne wa dungu gela, we be 'bako olo fie ni... we de 'bako olo wi 'da wa ke a fia ni. Gulu we 'da gela ma a ni.

Zagb : Ní a gulu ke wi gela a dé zi mo mba mba o na gele wi go we ge?

Zag2 : Gulu ke wi gela a dé mo mbamba ná gele wi go ni, we duzu kili bòzó wi ke a dungu gela a ni, na do de ni a séné ε, hã a há ngamo hē ε go. We ke wi gela, gele zele bá a iko go. Hã ngba soe zele bá wi gela, ne nde mo dè wi fie ni, ma yolo kō a. Ma ke a zimi, n'a nyóngó kílí kílí go, n'a wélé we do wele wena wena go. Gulu ne hã ni!

Gela olo oyaa le ma nganda zi wena nde?

Pensez-vous que les règles du deuil établies par nos ancêtres étaient trop dures?

Katekisi Nande ('Bodumbili II)

Sango, mi lengge na, gela ke 'da oyaa le zi dati ni, mi hɔa de, ne mi zɔa, ne nde ma nganda wena. Ne ma wia te ba zele te hã wele wena. We ke fala ke wuke 'da mo a fe, ne o ne ke Bernard tɔa so di ni, ne wa kɔ na, mo nyongo mo go. Ne mo o, ya mo wè te kifi te mo go gbaa, kpako wa mi wuke 'da mo nde.

Ne dati hã mi wuke, ne onu fele kulano 'da fie, wa kō na, mo futa li fio, se ne wa gba nu kō, kpako wa mi a de. Tabi mo hã ngulu, tabi mo hã odua, ne mo hã ofalanka. Ne fala ke mo hã omɔno ni, se ne wa gba nu kōe de. Ne 'da fala ke wa ne mi wuke 'da mo do'do ni, ne wa ne, ne toleno ke 'da wuke 'da mo ke a fia zi ni, ne wa kala ma vɛ. Nu fele kula 'da wuke wa kala vɛ si do ma ni. Ne ma o a kpaleno te li fɔe ke mo dea do wuke ni, ne wa na, mo te nyongò 'bo kpaleno olo wuke ni go. Ne wa ne, ne wa 'bili okpaleno te safo mo ni. Me a ka'dangga, tabi bō, tabi otoko, tabi okumba, ne wa 'bili ma vɛ. Mbe bōno ma 'bana do sele toko ne, ne wa sele ma vɛ. Wa 'danga kpaleno vɛ, ne wa kala ma sū, ne wa la do ma.

Ne 'do ke mo 'bana te nu tɔa do wuke 'da mo ni, ne wa kɔ na, mo nyongo mo do gē wese tū go. Wa kō na, o ne ke wa ndɔa mo do mbito, mo te fòlò te mo go. Ne wa kō na, zɛke kpo, se ne wa fɔlo mbito te mo de. Ne mo te wèlè we do wele go, tabi beno 'da mo, mo te wèlè we do wa go. Mo o yala do tū, ko fala ke mo ne ne we hɔ nza, ne mo ba be te, ne mo ngbolo. Ne wino vɛ ko tɔa ni wa kulu ngo, ne wa yolo do nyanga wa. Ne mo hala do zugolo mo gbaa, mo hɔ nza i, se ne mo ne, ne mo ini, tabi me a 'dɔlo nde, ne mo sō, ne mo gili te mo, ne mo hɔ nu tɔa nde, ne mo ngbolo, ne wa vɛ wa kulu ngo, ne mo hala do zugolo mo, ne mo o de te ngenggele nwá, tabi mo o ngo afe.

Ne nde te mo do mbito, ne mo wè te sala zu mo go, mo wè te fɔlo li mo go, mo wè te 'bili ēlē kō mo go, mo wè te 'bili ēlē nyanga mo go, mo wè te kele nzele mo go. Ne wi ni, ma la ngo pɔso bɔa, ya sango, mo zo a di ni, nde a, fo dia a bina, a dè go.

Nε 'da fala κε a ne ne we ne tabi safo nde, ne a ba wala zame, we ne de te safo i, k'a kpa wele, ya a yolo tabi dati i, k'a te tea, ne a yu, ne a le zamo. Gene me a za te, tabi ge nde, n'a le de za ne mo. Ne mo yolo de di ni gbaa, ko wi ni ke mo kpa ngba mo do a li wala fo a la do'do, se ne mo ho, ne mo 'banda la ne gbaa, ho fala mo ne ne ni. Si mo mo, ne mo de 'bo kpasa ne me ni. Ne ma ba zi ze te wena.

Nε 'da fala κε wa de ma do mo o na me ni, ne onyongomo, wa amba mo na, mo te nyongò dua go, mo te nyongò ngulu go, mo te nyongo okoyo, o'ba koyo go. Wa amba mo te nyongomono de te wena. Ne fala κε ze ke ma ho, ne wa ne, wa ba ka, ne wa tu ma, ne wa be ma li ze ke, ne wa zi ma do zu mo zi. Ne wa amba mo na, mo te ho ko gili wele go. Ma o ne sambala, ne mo te le 'bo go. Gbaa 'bo 'da ze ke kpo ni.

Nε fala κε mo de mono ni do li zuma ne ngboo go, ne 'da fala kpo, ko mbe go, ne ze te ma wia we ba mo do 'da fala ne, ne wa to na : "Ni a me ma de zi do wuke 'da mo, ma yula zi de ko mo." Ni a mo zoa na, sango, ma ze te wino wena. Ki ni mi zoa na, ma nganda wena, ne ma we do mokristo go.

Marc : Ni a so ge ma la ve ia, wa de 'bo go?

Nande : Sango, te le ti mi ge, wa de 'bo ma go, we ke mi bi do wa do we nu Gale nganda wena.

Marc : Ne te mbe gele leno wa 'bana de ne?

Nande : Wa 'bana de ma. Mbe gele leno wa 'bana de ma. Mi bia zi mbe mateyano* te 'Bongbayo we duzu ne, ne owi 'Bombisa, nya wa fia te 'Bongbayo, ne wa tea, ne wa kala ombulano ni ve de te ngenggele wi wili ke wuko 'da a fia ni.

Ne mi be mateya* na, mo zo mbeti 'da Ezekiel ch. 24. Gale toa zi ha Ezekiel na : "Mo de 'bako fio wuke 'da mo do ko sila mo. Ne mo te landa 'bo a gbele lili dea mo olo yaa wi te ngo mo gela go." Ne ma ho zi ngbanga sanga te ngba mi do wino, ma de go. Ne wa tomboko*, ne ma na, wa ze zi mi zea. Kasi* kili ma ba zi mi go, ne mi bia gbaa, wele wa de te wena. Ne wa tomboko*, ne wa kulu ngo de te mi na : "Mi to ni kpako na, lo kpa mo olo fio nya lo ge nde? Ni a lo ko ki ni go, we ke me a *coutume** olo yaa le." Ne wa ko zi ma go.

Ni a ti a do so ge, mbe leno wena wa 'bana de ma. Ne nde de te ti mi ge, ma de 'bo te e go. Wa de dea, ne nde wa de do usu ne, fala κε fo mi bina, se ne wa de be ma be do usu ne usu ne.

Kasi* ke gbaa ze ke kpo wele folo te a go ni, sango, mi ko ma go, ma de te e te le ge go. Mi bi bolo do ma gbaa, ne ma de 'bo te e go. Ne ke wa futa be omo do usu ne, ki ni ma 'bana ndambo te de ne.

Mbe ngameno wa ha zi ma ha owi fio ko tabi owi fio wili

Exemples de sévices qu'on infligeait aux veufs et aux veuves

Kogenago M. do Kuta Christin (Centre Nadonye 27.10.94)

Kogen : Fala sa 'do ke wa mi fie ia ni, ne wa folo wi wili tabi wuko olo fie ni, ne wa ndo a do mbito. Ne fala κε a mo ngo yengge ne, ne wa ko na, a wela we nu ngba a do wele go, ne a te nyongò mo do wele go, ne a te de sa do wele go, a fana wele go. A zo wele, ne a le de zamo. Tu mo ngo tu ne, ne a le de ko toa i, ne a dungu zu a kpo, ko toa ni ma o mbii.

Ne nde meno ni ve, do te te ke na, fala κε a ha a gbaa zi tabi nya lo ni nde, lo do, ko bozo a ma te ngo gele a, ne ma yengge 'dokolo a fai fala a yengge ne zu a kpo ni, ko ma de te 'bo a ne ndenge* ke nya lo a fia ni, ya sila lo gea de.

Nε nde do titole belee ni, titole kpo kpo kpo wa kōa na, a kulu ngo, ne a ba kumbu tē a na : "Fala ke mɔ de zi do kene ε ni ma yula kō ε nde, ne ma wia na, te ko zeke ge kpo ke ε ɔ se, ko wa folo ε ni, ne ma wia na, ε kpa ngbe ε do ngamɔ, tabi ε fe, tabi ε kpa dani, tabi ε kpa mɔ ke ma wia we be li wino vē na, ε a ε dea mɔ do kene ε ni. Ko fala ke ma te 'bo ní go, mɔ de kene ε ma yòlò kō ε go, ne nde ko zeke ge fai, soko wa folo ε ni, dā mɔ kpo ma kpóló ε go, dǎ mɔ dé tē ε go, dā ε bá zeke go fai, ndoti ne a ke wa ne ne we folo ε ni." Nε nde gulu ke wa kō fai na, a ba kumbu tē a te ko yalino, tabi wa nyɔkolo a na me ni we be na, fala ke mɔ de nya lo, ma yolo kō a nde, ne falano ke a zu a kpo, ne dungu, ne bozo nya lo ni, ma te ngo a, n'a fe te 'bo né ndenge* ke nya lo fia ni.

Marc : Nε ke mɔ tō so we sa'da kɔni ni...?

Kōgen : lī, mbe 'da fala kpo, wa ndoa a do mbitoe ia ni, ko ma ɔ do wuko, ne wa sō gbālā, gbālā sa'de, ne wa fi ma ngbala gela a ni. Gulu ne na, sa'de zi wili mɔ a te gbe de nu mɔ, ne mɔ yengge do li a te tō tē a do nu walano, do zameno fai ni, ma hā tunumono wa gbea a we ne ni nde, ne dé, ne mɔ fé, ne gbālā sa'deno zi te 'bo ni, ma ngbala gele mɔ ni. Ko ma ɔ te 'bo do mɔ wi wili ni, ne wa kpo te 'bo sa'da kɔni, ne wa fi te 'bo ngbala gele mɔ we be na : "Kɔni ke a te to de nu mɔ, ne tē a zeke te de mosalano* we duzu ne mɔ gbaa, ne nde mɔ lénggé do a go, ne mɔ te yengge do li a na, a há nyongomɔ hē ε go, a lú ka hē ε go, ne owi tunumɔ wa dua do li a we gbe a ni, ma te 'bo na, sa'da kɔni ni ma ɔ de ngbala gele mɔ ni, ne mɔ ba do kumbu te mɔ ni fai, ndoti ne a ke na zeke ni kpo ni ma e, ne wa folo te 'bo do mɔ." Ma hā ni.

Marc : Nε fala ke wa zoa na, dungu ngbala wa zi ni ma de zi dia, ne wa de zi 'bo ma?

Kōgen : Wa dé ma go! Fala ke wa zoa na, dungi ma de wena, ne nde a, wa dé ma go, ne wa ndo me ge a do mbitoe iko.

Kuta : Mbe ke mi zoa ma ni, wi wili ke wuke 'da a fia ni, ne omasē a wa kala ta de ko koe, ne ma dunu koe ni, ne wa fi gele a. Nε wa ne fi gele a do'do, ne wa kala 'bo mbe gbālā 'bete, ne wa a nù. Nε wa u 'bo kālī we, ne wa a nù, ne wa na, a ba koe ni, ne a tolo de zu a, ne a hala do zugolo a ngo ne we la ne.

Ko ma ɔ 'bo do wuko ke wili a fia ni, ne wa de 'bo kpasaa na me ni. Nε wa na, koe sa'de ke wili a gbe, n'a si ne de te nu toa 'da a ni, n'a 'banda nyongo ne, n'a lénggé 'bo tala nu fele kulano go, ne a í 'bo ti 'do wili a go, Ma we we tō na, wa 'banda zeke tē a 'da fala ni, n'a hala do zugolo a do 'da fala ná ni. Nε mbe nu fele kula 'da a ke a kōa we ba dī tole ni zu a, ne a a nù ni boe, ne a zo se kpo kpo ngame ke a te ne ni.

Nε mbè, ne wa ne, ne wa fa kɔa nda'banɔ, ne a wa te, ne wa o, wa o ma ná me ni vē, ne wa kala menɔ ni, ne wa zukpulu de tē a, ne a dulu do 'bangge. A fi i nga né, n'a fi i nga né. Hā mɔ ka mɔ we zo a, ne 'bako ke 'da a ke a 'bana do tunu li a, ma la ke 'da wole ke a 'bana ngo gba ni do'do.

We ke wa kōa we de ni, ma be we tō na, 'da fala ke wili a, ɔ ne ke a gbe sa'de de nu a, do sanggono ni, ne nde nu fele kulano ni, wa tō zi 'dā zi li a tōa. Ko di dō ni, wili a fia ni, ne 'da oyaa le zé wa kōa we zo na, wi mó lo fe ia, wa lénggé se ngo zeke go. Ko wa lengge ne na, wuke a mólō zi tabi do wili a si mó a zame ni, ne wa na, me zi mólā zi wa mólō do a ni, ma hā mɔ yengge do zu li a, ko owi doa wa a wa gbe a. Ya wa lénggé se na, tabi gele zeke, tabi *microbe** ma gbea a ni go. Nε ma dea ni, ne ma 'bana yo mbe otala onya le ni gbaa we soe ge, ne mbe ngba'di onya le wa 'bana ko ngboo lingga we ná ni.

Zele te wi fio wili tabi wi fio ko ma kpa ko leno v̄e nde? : *les sévices infligés aux veufs ou aux veuves étaient-ils généralisés dans tous les villages?*

Marc : Meno ne t̄o si ngo zelee te wi fio wili tabi wi fio ko, ma zi ko lili me 'da oyaa ne z̄e dati boe nde? Ne ma kpa ko leno v̄e nde?

Kuta Christin (Centre Nadonye)

Mbe meno wa t̄o de we ne ni ma z̄e 'da oyaa le boe. H̄a fala ke wa zelee z̄e te wi fio wili tabi wi fio ko, ma yolo z̄e wena ngo 'd̄a dungu ko ba ngba wi 'da wi wili do kene a. Ke na, ngba mo wi dungu do a a la mo ia, ne me zi ke ne dea zi ko ba ngba wi, ne ma we we t̄o na, wa 'banda zelee te mo do ma. Ne wa na, mo z̄o ke ge, ma we keno ni, ma we keno ni, kpi do kpi. Ní a 'd̄a meno mo dea zi do ngba mo ni ma gese t̄e e h̄a mo do fala ni.

Ne nde mbe meno le t̄o so, o ne ke wa a gbālā ta, ne wuko wi gela a hala do zugolo a ngo ne ni, tele te zelee te wi na me ni, ma bé zi t̄e e 'da le Ngbakano go. Ko fala ke ma h̄o ko mbe ole ngbaka, ne nde ma yolo 'da mbe ogele nuno, we lengge do ba ngba wi ke ma yulu k̄o e ko ngbe e kpi do kpi.

Ne 'da le nga i mo, ma yolo wena te 'da Oghi. Ne tati a Ogbino iko go, nde de te sanga Ogbino ni, Obanda wa te me 'bo boe, wa kolo do ngba wa kpo ko linggawe. Ne kpo kpo ko Gbino le kpa se 'bo Ombanza, ne kpo de ko wa ni, ma h̄a omba li ngba wa ni, ne ta zu wa 'banda ele ngo ngbongbo nu fele kulano ke wa zi ngboo ni, ne wa 'banda te we kala gele nu fele kula 'da ongba wa, ne wa ba, ne wa de do ke 'da wa, ne te wa ele ngo ke ki ni.

Ne nde te 'da Ongbaka-Gbaya tabi Ongbaka-Karawa, mbe ozeele te wi keno wa zelee te wi gela ni, ma kolo do ke na wa a gbālā ta, ne wi gela hala do zugolo a ngo ne ni go. Ko me wena me a ke na, wa ba tabi gbālā, ne wa e gele a, tabi k̄o nda'ba, ne wa s̄o ma, ne wa fi gele a ni, we duzu me zi wili a fa h̄a a ni. (Mbè wà á z̄i gbālā ta ti mo o 'da wuko wi fio wili, ne a o de ngo ne)

Gulu ke oyaa le wa ia mbula gela nganda wena ni we ge nde?

Pourquoi nos ancêtres imposaient-ils des règles de deuil si dures?

Kōgenago Marcel (Centre Nadonye)

Gela ke oyaa le wa dea zi ni gulu ne tua ke, oyaa le ngboo ni wa k̄o zi fio go. Fala ke wele kpo fe, ne wa fa gulu ne wena. Wa fa na, lo ne 'da wi s̄o, ko lo i ti gulu ke a fia we ge nde? Me ma dea, soko a fia we ge nde?

Ma h̄a 'da fala ba ngba wi, ne ko ba ngba wi, 'd̄a mo ma w̄e te zolo ko ne go. Ko mbè go, ne te fie ke ma fe ni, ne s̄o ne ho ne, ne ma t̄o gulu fio fai, ne ma yolo de te ko kene mo. Tabi kene mo ngboo ni, a yengge do li mo, te t̄o zu li mo, do gulu ne ní, ma ke mo fia we duzu ne. Tabi wili mo a dea do mo né, ma ke ma nea fai, ko wi tunumo a gb̄e mo we ne ni.

Bon*, ko tak̄o wa kpe nu me ni na, da de ko ma ó ne me ni, ne wele fe 'bo d̄o te ne iko go ni, ma wia na, lo bimisa* mo, me a gela, se a ma wia we nyokolo wele, ko ma h̄a kili te dungu 'da wele 'da fala ke a ba se kene a, tabi a ba se wili a, ne a mo ngo de wili a ko ba ngba wi do sa, tabi a mo ngo de kene a ko ba ngba wi do sa, a yengge do li a do zamo, tak̄o owi tunumo wa gb̄e a.

Ní a fala ke lo bimisa* gela ni, ne ma mo ngo zelee se te wi ke wili a fia, tabi kene a fia ni. Ko ma mo ngo zelee t̄e a wena ni, ne ma o ni we h̄a s̄o li h̄a wele ke wili a 'bana, tabi kene a 'bana. Ko a mo ngo zo zelee te wi ko gela ni, ne ma mo ngo h̄a kili h̄a a na: "E yengge do li wili e, ko a fe, ne nde e zo na, tak̄o wa do e do gela, ne nde kaka ne s̄u ke e zoa ma te wele ké mo ni, ma kifi se h̄e e."

Nε nde gulu gela ngboo ni, le lengge na, wa dεa zi ma, we ke wa kɔ zi fio go. Nε wa lengge zi wena na, fala ke wele a fe, ya ma yolo tε dungu 'da a do kεε a, tabi wili a. Fala ke wele a 'bana ngo tɔlɔ tē a iko, k'a fe, nε nde ma yula tε dungu 'da wa do kεε a. Ma wia na, wa dε kεε a do gela, kɔ wa aka nu a, nε wa kolo nu a, nε a tɔ, a ba kumbu tε kili tē a wena fai. Kɔ fala ke ma yolo ngo a, nε nde a fe nε mε wili a, wi 'da lo a fia ni.

Gulu nε hā, fala ke wele wa bɔa, wi wili do wuko, kɔ mbe kpo, tabi wili fe, nε nu fεle kula 'da wi wili ni, wa dε wuke do gela, sε nε wa tua kumbu dε zu a, we tɔ na, ma wia na, fala mɔ dē nya lo yolo kɔ a, a fe do 'do. We ke wa kɔ zi fio go. Nε nde gulu we 'da gela ma yula fala ni.

Marc : Aka we 'da mi na, ɔ nε ke linggame 'da oyaa nε zé dati, 'da fala ke wele fe, nε nde a 'bana do nga tē a, nε ma be na, wi tunumɔ a gbε a, nε nde gulu ke 'da fala fai wa fa 'da wi ke wa zi do a ni, wili a tabi wuke 'da a ni we ge nde? Fie a fia nε ni ma wè tε yolo kɔ gele wele go nde?

Kɔgen : Ma dε tē ε ni dεa. Nε nde a, ɔ nε ke fala ke wele 'bana do nga tē a ia, k'a fia, nε wa nε sε, nε wa fa na, wa ba sɔ. Kɔ a ba sɔε ni do 'do ni, nε wi sɔε ni a tε sε ni, nε a gbala, a gbala mbe, nε a gbala gele wele. Kasi* mbè, takɔ a gbala gele wele ni, nε nde tεle tε ke na, wi ni a nε gbε do fie ni, ma yolo na, a ze le we, nε a dua do kumbi, takɔ a gbε do fie ni, a zila ma tabi tε nu kεε a, tabi a zila ma tε nu wili a.

Ma ke wa tɔ hā le do mbula na : "Fala ke mɔ ba wili, mɔ tε yènggè do li a, tε tɔ do li a do zamɔ go!" Gene kɔ dɔa nu... we ke ma do li wala bɔa: dɔa zā, do dɔa nu! Nε nde dɔa nu a nganda nεa ngo dɔa zā. We ke 'da kala sɔkɔ dɔa nu gbε wele go. Nε nde dɔa nu a ke mɔ tɔ li wili mɔ do zamɔ, tabi mɔ tɔ li a do safɔ, tabi mɔ tɔ li a tε fala yalino nu lè ke mɔ yènggè nε ni, nε wi tunumε a ze le, nε a ba lengge mɔ tɔ ni, n'a do do kumbu wili mɔ, nε a gbε a.

II. Aka we ngo mbè mɛno owino wa dε 'bɔ ma 'da fala wele a fe ni

A propos de certaines coutumes particulières lors d'un décès

Gulu futa li fio wuko a ge nde? : *pourquoi payer le corps de l'épouse défunte avant de creuser la tombe?*

Version 1 : *Kuta Christin (Centre Nadonye, 27.10.94)*

Ke na wuke 'da mɔ a fia, nε dati ke na, wa gba nu kɔ we usu wɔle ni, nε wa kɔa na, mɔ wi wili wuko ni, mɔ dungu 'bɔ do 'bako, mba do benɔ, nε mɔ há dua, tabi mbili, sε nε wa gba nu kɔε ni, lingga we ni ma yula zé kɔ okpasa oyaa le ge, ke zé wa ba wuko, nε a ba wuko iko, nε a há mbili go a há zi dua go, a há zi mɔ kpo go.

Ma hā wa zɔa na, a hā zi mɔ kpo 'dɔkɔlɔ wi 'da lo go, nε a ko be hā a wena, nε ɔ nε ke a fia ia, lo kpá sε 'bɔ mbé mɔ go. A fia ia ni, kɔ lo mɔkɔ li lo ia, kɔ wa mi a do 'do, nε nde ma suka* do lo, ma sɔkpa ia, lo kpá sε 'bɔ mbé mɔ kpo go. Ma wia na lo ba fili do wɔle ke ma 'bana nε ia ni, nε ɔ nε ke owele wa kɔ na, wele mbulu nza goε ni, hā lo dε nganda, hā a hā dua, a hā mbili, sε nε wa gba nu kɔε de, sε a ma wia we gala lo de.

Ma ke le zɔ wena, wele ke a ba wuko, nε wukoe a fe, n'a há mɔ 'do a go, nε nu fεle kulano 'da wuke wa dālā wena, wa tɔmbɔkɔ* wena dε tε dati na, ma wia na, wa hā dua, wa hā mbili. Nε mbe nε wa hā *facture** gā wena olo wɔlɔ ni, we lengge do ke masē wa a lènggè zi we dε mɔ kpo go, n'a ba zi wuko, n'a ko do wuke kua, ya a zɔ nu fεle kula ɔ nε ke mε a owele go ni. Gulu mbula wa ia zi fala ni ma yolo dε fala ni.

Nε mbe ngba'di le Ngbakano le do ma boe, ne mbe ngba'di le, le do ma bana. Ma kpà zu le Ngbakano vè go. Gene ko le Ngbakano, *coutumes** 'da le ni, be kèa sanga te ngba ne be sī boe. Ne mbe ngba'di ne wa solo ngo mbulano ni nganda wena, wa ba né me a kpamo mó wa ni. Ne mbe te 'bo wa bēa gene ne. Ne di dō ni, ko mbe leno ma dé tē ε go, ne Leta kō 'bo gene ma go, ne Eklezia kō 'bo ma go.

Version 2 : Mbuamo Catharina ('Bobadi 25.10.94)

Marc : Ke wa tō na, te mbe leno, dati zā kō, ne wa kō na, wa futa li fio, se ne wa zā kō de, mo lengge ngo ne na ge nde?

Ke 'da futa li fio ne, o ne ke mi, mo kōa gene o ne ke zi olo yaa le wa dé zi ma iko iko go. Wa de zi ma ngboo, we ke 'da fala kpo, ne wi ke a ba wuko, ne a si do wuke de ko le 'da a, a dúngú se do a de ko le 'da wuke ni go.

Ne ke a do a ko le 'da a mo ni, n'a ī na, me a kene ε, hā a ba tabi zele, hā zele ni ma wè go tabi zele baa tale. Ní a ma wia do ke na, a tombo hā wèlè wukeno ni te le 'da wa i na : "I nga né, be ne ne a do zele, ko zele ni, ε gala a do nu tōa ina, ε fa ina de tē a zāa, ma la di sōe ge zele né, ko ε zo na, zele 'da a ma nganda se wena. Ko fala ngawi do naa a bina, ngawi do baa a bina, ne wa tómbó mbe nya a kpo, k'a te, k'a zo tē a. Ko ma we do ke na, a si do a, n'a si do a. Tabi ma wè na, a si do a go, ne wa té, ne wa zo tē a, ko wa tō mbe lengge do a, ko wa ze le gulu zele 'da a, se ne a fe de."

Ko ke wili tombo ní ni, ne gene ko naa be hò go, baa be hò go, kasi* nya a ke wa kua a do a ko zā kpo, tabi mbe kùlā a, tabi yamba a. Ne wa tō se na : "A! Me ni a ki ni a to du wala. Ko wili a tumba ní ni, ní a a do linggamo boe. Ko lo né, lo ze le to ke a tumba hā lo ni."

Ko mbè go, wa ne, wa ne ho i mo, ne ma lá tū de le go, n'a fe. Ki ni onya a wa hōa ni, wa fútísá se a go. Wa tō se na : "O, lo tea, ne lo kpa nya lo, n'a tōa gulu zele, ní a zele ma yula kō a go. Ní a ma dea ta 'bo ni do ndenge* ke na, a do dia linggamo we duzu kene a boe, n'a tumba hā lo, hā lo nea, ne lo kpa nya lo, soko nya lo fia, ko wa mi a ni, ní a wili a ni, lo wè we ba 'bako hā a go, lo wè we ba likambo* hā a go." Ne wa la a ní iko, a fútá se go.

Kasi* ke a ī na, a do zele. Te ε zè a iko, n'a fè *accident** go, n'a tòmbò we zele ni go, faiii, n'a fe iko ni. Ní a fala ke ne te, ne ne zele te 'bo tē a, n'a futa olo li fie 'da ne. We ke a usu zu a usu, n'a zele te ne. N'a ī na, a fe se, n'a tòmbò hā ne go. Ní a fio 'da wi na 'da ne, ma yula kō a, ne a fútá! Oyaa le wa de zi do wala olo ne.

Version 3 : Gbalanu Raphael (Centre Nadonye, 27.10.94)

Ne nde da dō ni ma 'bana de tē ε. Ke nai, wukoe 'da mo na, mo dungu do a de wena, ne nde ne de to do a ge, a a ge a fa nyongomo hā mo, ne a gala mo de wena. Ne a ba zele, ne mo dungu do a de te le ge iko, mo mbésé 'bo onu feleno 'da a go. Ne mo mbésé 'bo mbe onya mo go, ne mo do mbili bina, ne wa 'beke mbe mbili hā mo, ko mo ne do a lopitalo tabi dispensaire, ne mo dé ma go. Ne mo dungu, ne mo lénggé do wuko 'da mo go ni.

Ko 'da fala ni a fia, gene ko le katekisi ni, ko onu fele kula 'da wukoe wa mo ngo zele te wi wili na, a futa wole ni do'do, se ne wa mi a de, ko ne te me 'bo, mo katekisi tabi kapita, ko mbeti lopitalo* tabi *dispensaire** ma bina, ya ma te 'bo na ne kō, ko a futa iko, we ke a dea vè a mbana. We ke wi mó mo ba zele, ne mo fá fala kpasi. Ne mo fà kpasi hā wuke 'da mo go, ma be na mo dea do mbana. Ní a wa gese te 'bo mbana 'da mo te gbali owele, na do ko de 'do, ko mbé wele a zo, ko a dé 'bo me ni go. Ki ni ma 'bana de tē ε.

(N.B. Do li wese sōe ge, le zōa te mbe leno na, wuko fe, ne onya wuke ni wa te, ne wa kōa na, wili a be mbeti nu tōa ina hā wa. Ne ki ni ma be na, wi wili ni a gala kene a do ngbongbo ne tabi go nde.)

Gulu kala toleno ko tɔa, do 'danga kpaleɔ a ge nde? *Quand une personne meurt, pourquoi détruire les produits de son champ et enlever tous ses biens de la maison?*

Version 1 : Kɔ̃genago Marcel (Centre Nadonye, 27.10.94)

Marc : Mbe 'da fala kpo le zo na, wele fe, ne onu fele kulano 'da fie ni wa te, ne wa mo ngo kala toleno ko tɔa olo a ni vɛ, ne wa 'danga 'bo kpaleɔ li fɔe 'da wele ke a 'bana ni. Ní a ki ni ma yolo ngo ge? Wa de ni we?

Kɔ̃gen : Ne nde ke wa tɔ na, wa 'bili okpaleɔ, wa gomo omo li fɔe de nu vɛ ni, wa kala otele ko tɔa ni vɛ, ne wa si do ma ni, ma de te e wena do *coté** 'da wuke. Fala ke wuke fia ia ni, ne wa kɔ na, monɔ olo wuke ni, do de ko wi wili a kpása do ma go, se ne wa kala ma sũ, ne wa 'danga kpaleɔ li fo mo ni vɛ.

Ne nde gulu ne, 'da fala ke wi wili a ba wuke, ko onu fele kulano 'da wuke wa ho zi nu tɔa mó a, ya a kɔ na, wa nyóngó mo mó lo go, n'a de sila wena. A kɔ na, onu fele kulano 'da wuke wa hó nu tɔa mó e go ni. Ne nde fala ke wuke ne fe ne ni, ne wa ba kanda* ki ni, se ne wa mo ngo 'danga omɔno kɔ a. We ke a se do mbé ngawi we kulu ngo, we bi zu monɔ ni bina. Ne wa mo ngo 'danga te 'bo monɔ kɔ a do mbuma na, mbuma zi a de ni na, lo te hò 'da nya lo go, ne lo te nyòngò mo mó a go ni, ma te 'bo ni, se ne wa gese nu ne do 'danga kpaleɔ do omɔno ni de.

Marc : Ne 'da fala ke ba ngba wi 'da wa ma zi a dia, ne wi wili a dungu zi do omasé a vɛ dia iko, ne wa de zi 'bo ma dea nde?

Kɔ̃gen : ɔ̃ ɔ̃, 'da fala ke wa dungu zi do ngba wa a dia, ne nde wa dé zi ma go. We lengge do obeno ke olo a ni na, ɔ̃ ne ke nya lo fia ia ni, ne nde omɔno ni ma ó se we takɔ ma gala obeno te olo a ni.

Version 2 : Mbuamo Catharina ('Bobadi 25.10.94)

Marc : Mo lengge na, ke wele fe, ne owi nana 'da a wa te, ne wa kala omɔno kɔ wi wili tabi wuko olo a ni vɛ do 'do, ma dia nde?

Cath : Mi zɔa na, ma dè go. Le wia we bɛ ma bɛa. Ne nde mi lengge na, ke wa kala sanino kɔ mo sũ, ne wa kala mo ɔi, ne wa 'bili nyongomɔno li fo i vɛ, ne wa na, mo te nyòngò ma go, ki ni ma ngboo a lili me 'da oyaa le Ngbaka zé dati ngboo ni go. Ki ni ma hɔa di da dɔ ge iko. Ne nde ma le te dungu 'da Ngbaka lia nde, ya ma yolo wena te gele nuno ke zā le ge iko. We ke ki ni mi zɔa ma zɔa. Fala ke, 'da wino ke mi ɔa zi 'da wa ni, wili mo fia nde, ne mo wuko, mo ne zo pasi, te mo zele se.

Tuli ke wili mo usa zi, wa kala se kɔ mo sũ. Gene ko ɔ̃ do *caleçon**, tuluno sũ, ne wa ba se kɔ mo. Gene ko mo nyanga wi, ne wa kala se, sani, ne wa ba se, molangi, ne wa ba se, tongga, ne wa ba se. Tole tɔa vɛ... ne wa la mo ní do bolumbu* te mo. Ne wino 'da mo wa ba se tulu, ne wa e te mo. Mo yóló se nu tɔa zi 'da wili mo, do 'da wi nana 'da a ko le 'da wili mo ni, do tulu kpo i mo go. Wi ko le 'da mo a ba se tulu, n'a e te mo.

Ne ke wa mi wili mo ia, ne mo kulu ngo, ne mo si ko le 'da wele mo, ne mo la fɔe 'da mo, mo 'bé 'bo te nyongomo li fɔe 'da mo na mo nyongo go. Ne kpako mo no li te le 'da wa ni na, mo wia we ho suka* le nga, ne mo ba falanka, ne mo u usa, se ne mo no de. Ne nde lili mo ki ni ngboo ni, ma te dungu 'da Ngbakano bina, ne mi zèlè mbe *histoire** ma go. Ne nde ma le te mbe Ngbakano, ní a wa ba ma te lili dungu 'da owino mi tɔa we 'da wa ni.

Ne mbe ma yolo te nga'ba! Wa de a nga'ba: "E ba ké olo fie, e zo olo kɔ a, e ba ké..." Tati ne a ngoingoi*! Tua ke a i na, me ni e do ma bana, ko e *profiter** ne, ne e ba ma do ti. Ne

ke wa tɔmbɔkɔ* zi do katekisi na : "Mɔ tɔa ni, kpakɔ lo nyɔngɔ mbe mɔ olo fio nya lo ge go nde." Ki ni me a nga'ba iko, me a mɔ olo yaa le go, ma dɛ go, me a dia linggamo go. Ne 'da oyaa le faii, mi zɛlɛ mbe *histoire** ma go, ne mi zɔ 'bɔ ma go. ɔ ne ke mi mɔ ngo dɛ ta 'bɔ kpasa dɛ ti mi ge, do ke wa tɔ, ne mi ze, do ke mi zɔ zɔa ni, ki ni ma kɔ le Ngbaka ngboo zɛ dati ni bina.

Marc : Ní a mɔ lengge na, wa tɔa ma a dia, ne le wia we bɛ ma nde?

Cath : Ií, ki ni a tɔa ma vɛ ni ma dia. ɔ ne ke mi tɔa sɔ na, lili me ni we ze te wele te 'da fala fie né me ni, ma yula kɔ gele nuno, me a mɔ olo yaa le go. Ke na onu fele kulano 'da fie ni wa kala mɔ kɔ mɔ sũ, ne mɔ dungu iko ni, wele wia te bɛ ma. We ke ki ni me a mɔ ke mɔ dɛa zi ma, ne ma ɔ ne ke me a *souvenir** olo wili mɔ tabi kenɛ mɔ ni. Mɔ wia te zɔ ma, ne mɔ nai, le dɛ zi ma do a. Ke a dɛa zi, kɛ ge né, ní do ní. Ní le wia te bɛ ke na, wi dungu gela, ne wa kala tulu go'do a sũ, ne wa kala sanino kɔ a, ne wa kala ke wa dɛa zi a do wili a tabi kenɛ a ni, le wia te bɛ ki ni. Tabi ke wa ze a zɛa ni, lili me ki ni ma dɛ go, le wia te bɛ ki ni. Ne le la ke 'da oyaa le ma a dia, ma wia we bɔlɔ le dɛ wala, ne le wia we dɛ ma. Kasi* ke 'da ozɛle te wele we nyɔngɔmɔ, we kala mɔ kɔ a, a wi 'bako, ne we a 'bɔ mbé ne ngo gele ne, ki ni le wia te bɛ ki ni, ki ni me a dia lili dɛa mɔ go. Ne a tɔa ma a dia.

Kasi* ngboo kɔ ne ni, le zɔ na, ke a tɔa ma vɛ ɔ ne ke lili me a tɔa ma ni, ma te 'da Ngbakanɔ ngboo bina. Ke 'da we kala mɔ kɔ owi fio wukono tabi wi fio wili ma zɛ dati bina. Ne nde ke 'da bɛ nyɔngɔmɔ, ma zɔ linggame do kɔa zã 'da wele do wele. Wa te sɛnggisa* wele do nga ne na, a nyɔngɔ mɔ go. Kɔ le la wele a dungu *libre**, a dungu do linggamo 'da a zu a kpo, ne a saka ke a kɔa we dɛ ne ni. Tabi a kɔa we dɛ ma do mbé kifi dɛa mɔ, tabi na, a dɛ do ndenge* ke 'da losambo*, tabi ke ɛ ba wala ke 'da bible, ní ne le la a, ne a do tɛ a a saka, kɔ le te tɔ hã a do nga ne go. Wele do wele a a lengge ke a kɔa we dɛ ne kɔ sila a, lili me ke 'da oyaa le, tabi lili me ke 'da mbé ke ma wia do a. Ní a le la wele, ne wele do wele a dɛ ke a kɔa we dɛ ne ni, ne ma sɛ a dia.

Marc : Ne nde fala ke wele a kɔa we dɛ ndambo ke olo yaa wi, mi zɔa na, ma bɛ ke 'da losambo tabi bible go. Ní a a wia wia we mba dia ke olo yaa wi, do ke 'da losambo go nde?

Cath : Ií, a wia we mba ne, ma bɛ ngbe ɛ go.

Version 3 : 'Boyele, février 1992

(Wa tɔa na, we 'da 'danga kpaleɔ li fɔ ma dɛ tɛ ɛ wena 'da fala ke wuko fe, ne onu fele 'da wuke ni wa kɔ na, wi wili olo a a te kpàsà we okpalɛɔ li fɔ ke wuke a dɛa do to ne ni go, ne wa te, ne wa 'danga ma vɛ. Hã fala ke wili fe, ne wuko olo a 'bana ni, ne nde wa dé ma ngboo go. Ní a me ni ma yòlò ngo mbe ã gbɛle mbula olo yaa le go nde? Mba go, mbe kpasa winɔ te kɔ le 'Boyele wa tɔa né.)

Wele : Nyɔngɔmɛnɔ ke mɔ wili mɔ bɛ ma we duzu be na, gela ke mɔ dungu olo fio wuko 'da mɔ ni, nyɔngɔmɛnɔ vɛ ke a dɛ zi to ne ni, mɔ nyóngó ma go.

Marc : Ke wuko a dé zi do to ne ni?

Wele : Ií, ke wuko a dé zi do to ne ni, mɔ nyóngó ma go. Mɔ nyóngó olo kɔ a ni... mɔ nyóngó ma go. Wa ne yapa li kpale ke... tabi wuko 'da mɔ fia nde, hã mɔ wili olo a, mɔ ne dɛ gela a ni, ne mɔ ba kpale li fɔ 'da kenɛ mɔ ke a fia ni, ne wa yapa do gele kpale li fɔ, sɛ ne mɔ nyɔngɔ ma dɛ.

Ne ke 'da wi wili! Wuko, n'a nyɔngɔ iko, ne wi wili, ne wi wili a sanze* mé sanze*, sɛ ne a nyɔngɔ de. Hã mɔ ɔ do wuko, ne mɔ nyɔngɔ iko.

Mbe zele te wi gela yolo te 'dā ko sila 'da wi ba a do gela : *souvent, les sévices infligés aux veufs ou veuves ne proviennent de la méchanceté des gens d'aujourd'hui.*

(Ní a mbula olo yaa le ma zé do 'dā mō ngboo bina. Ne nde da dō ni, mbe wino, we duzu nga'ba 'da wa, wa ba ā mbula ni, ne wa kifi ma do gele mō we zele te wi fio ko, we kpa *profit** ko ne, o ne ke le zila ma ko lengge wa tōa ma ni.)

Kuta Christin (Centre Nadonye, 27.10.94)

Ke 'da kala toleno ko tōa do 'danga kpaleno safo mō ni, me a 'dā ko sila. We ke wa zōa na, nya lo a ba wili, ne sa nu kō wa do wili ni ma wia kō, ne wa bimisa* omō wena. Ne wa mō ngo lengge na, lo tika* ma hā wili ni iko, ne nde lo yala iko, ma wè go. Ne a ba sa ko tōa 'da a i ni, n'a kōa we *profiter** do 'da fala fio nya a ni, hā a ba mbe mō olo nya a.

Ní a de wi gela do wala 'da wi kristo o ne ke wa tōa ma ni, ma de wena, ne ma de te ombe ngba'di wi kristono a dia. Ne owano ke ma dé te wa go, me a owano wa gā zé belee.

Ne ombe, gene ko wa gā zé belee go, ne nde lingga we 'da wa me a lingga we 'da obe zagbālāno tabi wi kristono go, me a ā lingga we 'da owino zé dati ni. Ne ma zo wena wi a owi ba wele do gela.

Wa kōa na, wi a fala tē a boe, ko 'da fala ke kene a fe tē a ia, ma wia na, lo e li lo te dia tulu 'da a. Tabi wuke fe, ko ma mbala a do sa de 'do kō a nde, ne li a, wi ba a do gela ni nā te sa ni. Dia mō nyanga wi so nyanga a nde, ne li a nā te ne, we ke a kpa mō olo ne kpa. Ne a mō ngo tō 'bo na, me ge mō nyongo mō ko ne te gela ni, mō bá se ma go, ki a ke 'de ε. Tabi sani, tabi mō saso, be omōno 'da mō ke ma a dia, dia tulu te mō, n'a kala se ma vē.

Ne do wala 'da ma, owino wa fé zi yala go. We ke a we we dungu ne titole né so ni, ne wi ba a do gela ho, we fi kō a zu ka, we duzu nyongo do sanggoe ni, a fi se kō a go. We ke linggamo 'da wa na, fo a bina, ko wa tea do nyongomo hā a, ε nyongo olo ne, ne nde a nyongo, we ke wa tōa na, a te tē we nyongo ma go, o ne ke wa tō na, wi gela a te nyòngò gālā go, wi gela a te nyòngò sònggò go, wi gela a te nyòngò ngbī go, omōno ni vē, ne wa 'banda we amba 'da ne, ne ma hā zele ko kili tē a do'do. Ko a ne kpa linggame na, ε ne fe ne, ne wa na, mō de kene a ma yolo kō a.

Ní a owino wa yala we ne ngboo ni a owano ke wa kpa mō olo ne kpa. We ke mbè a ba wino do gela wa ho tale nale ia, ne a de yangga na, ε do gazano 'de ε boe. Ko a te, n'a na, ε tea we zo gazano 'de ε, a te, n'a na, ε tea we zo wa. Ne we 'da a a tō hā wa fai me a we yo wa yōa.

Ne nde do wala 'da Eklezia da dō ge, ne mōno ni ma kpula, ne lingga weno ni ma da dō ni bina. We ke le zōa ne nde wele a fe tē a ia, ne nu fele kula wa zó 'bo ngame ní go. Tabi wukoe a la wili, tabi wili a la wuko 'da a, ne nde fo 'bo ke na wuko òkō wena, tabi wili òkō wena ni bina. We ke a do nya a eklezia ke wa gala a do lingga we kō tū do ko tū, ne a gā gā do dia ne.

Onya fio wuko wa si do mbe boko be : *ill arrive qu'après l'enterrement de la défunte, ses parents prennent une fille de la famille de son mari comme dédommagement pour la dot qu'il avait manqué de donner*

Mbotama Cyprien do Kōgenenago Marcel (Centre Nadonye - 27.10.94)

Mbot. : Ne mbe 'da fala kpo, ko dungu sanga te ngba wa wi wili do wuko ma dè zi go, ko fala ke matata* zi wena ni, ko wuke a fia ia, ne wa zōa na, mō zi 'do a ma ngboo bana, ne wa na, lo ba mbe boko be ne a ni, ko lo si do a, k'a kpa mō wili nde, ne lo kpa mbili olo nya lo ke a fia, ke lo kpà zi mō olo a go.

Kōgen : Ɔ ne ke we duzu 'da fala ke kene mo a ne ne we fe ne, ya mo hã zi mo 'do a kpo go. Ne do ombe gele falano, ne wa na, wa te mi fie go, ko mo futa, tabi mo hã dua, se ne wa mi a de ni, ne nde do 'da le nga ma kesena* te me 'bo te ki ni. Fala ke kene mo fia ni, ko fo mo 'dokolo a zi bina ni, ne 'da fala ke wa mi wuke, ne fala sa titole takɔ wa tō we ngo fie ni, ne wa sa ma mo, ne wa tō hã mo na : "Mo bá *facture** lo hã zé hã mo takɔ mo hã zé do mɔno hã lo ni, ko mo bá ma de nza." Ko fala ke ko *facture** ni wa zo na, mo zé bana, ne wa na : "Bon*, ɔ ne me ni, ya takɔ lo tō 'bo na, mo hã mo hã lo, ko ke mo hã zi go ni, mo hã se go ni, ne nde a, lo ne ne kulu ngo nù ge, ne lo ba se mbe be boko be 'da mo kpo, ko lo si do a. Ko lo ho i mo, k'a ne gā ne, ne lo kpa mo olo a, lo kpa mo 'do a olo nya lo ke a fia ni." Ne wa na : "Mo kō, ko lo de mbeti ne sanga te ngba lo do mo, ko lo *sinie** ma, do 'do ne, ko mo kpóló nu mo go." Ne ki ni wa a wa solo de ngo ki ni fai na, mbeti ni, mo kōa, ko mo *sinie**, ko wa ba be ni de ti wa, wa si do a nde, ne nde si mó wa wa lá se be ni go. Ne wa si se do a we dala a gbaa na, a ba wili, ko wa kpa mo 'do a se.

III. Mbè ā mɛno olo yaa le ma wia te kifi ne nde?

Certaines coutumes ancestrales lors d'un décès doivent-elles changer?

Owino vë wa tōa we ko mbeti ge wa kōa na, mbe ā dea mɛno olo yaa le 'da fala gela ni ma wia te kifi ne. Ko mo ne aka wa tele te ke ma wia te kifi ne ni, ne nde nú wa wè kō go. Ombe wa kōa na, le la fala ā dea mɛno fala kpo do ti ne le ndo mbe ne (mo zó lengge 'da *Nande Dieudonné*, p. 118). Ne nde ombe wa tō na : ǎ ǎ, le né gèò, le té nè do nga ne go. We ke we kpolo dea mo te wele do nga ne iko, ma wè go, ma wia we hã ngamo hã mbe wino ma dè go (mo zó lengge 'da *Mbuamɔ Cathérina*, p. 123 do *Kuta Christin*, p. 124).

Mi fio do dungu gela do mbé wala : exemple de funérailles selon un nouveau modèle

Monzabana J. P :

Mbe ke mi zɔa ma ni, mbe 'da fala kpo mo ne ne we dungu do wuko ke wili a fia ni, ne mo ne hã balɛ hã a, n'a bɛ, ne a wè te wele we do mo go. Ní gbaa tabi mo ne kulu ngo we si 'bo ma, ne mo te mbèsè 'bo a do balɛ 'bo go. Ní a ke a wélé we nu ngba a do wele go, ne a wè te de di ni mo mba mba go, a wè te dè mo ngě ngě ngě go, we ke a di a wi kili'do, tabi wi fio wili, tabi wi fio ko. Ní a ki ni mo lengge ngo ne na ge nde?

Nande Dieudonné ('Bodumbili II, 27.9.94)

Gisa we 'da mi olo aka we ni ma né. Ke wuko, wili a fia ni, ne wa amba a na, a te wèlè we do wele go, a te fàna wele go, mo te tō lengge do a go, ko mo ne la ne, mo te mbèsè a go, ki ni me a gela olo yaa wi zé ge a ni.

Ne nde ke di dō ni, ɔ ne ke le de be gela do mo Nzambe ni, 'da fala ke wuke 'da a a fia, ne a 'bana ngo gbà, ne wi wili a ni, wa wè te enze 'bo zā a go, ne wa wè te amba a te nyongo mo go, ne wa wè te kō na, a ɔ ni, ne a te kifi tē a go ni go. We ke kino ni vë, do ke na a te nyòngò mo do tū go, tabi a ne ne we ho nza, ne a hala do zugolo a, tabi a ɔ ngo afe tabi nwá 'bete, tabi a te he'de tulu go, a te fòlò tē a go, kino ni vë me a linggamo ke oyaa le wa zele zi do te wuko fio wili, tabi wili fio ko iko.

Ne nde dō ge, wuke 'da a tabi wili a fia ni, ne owi sambalano vë wa te, ne le sambala fala ne kpo do wa. Ní gbaa, ko 'da fala ke wa ne ne we usu wuke 'da a, ne a ne, ne wa folo tē a, nde ndi tē a ke a tia so do nzele, a folo ma do'do, ne a he'de dia tulu, takɔ a kpe dati wuke 'da a ke wa ne we mi a ni.

Nε fala κε λε gili τε λε τε κε wa usu wuke 'da a ia ni, ne gēa wese ni, ne λε τε sambala. Ne onya a wi kristono κε a ko *groupe** do wa ni wa τε σε, ne wa tō lengge do a, we kpako wa fo mbe olinggamenɔ zu a do'do. A τε dūngù do 'bako olo wuke 'da a tabi wili a fai go. Ne a sambala Gale we duzu a, ne a 'dafa dungi 'da a né κε wi kristo a wia we 'dafa tē a na, ngba soe kpo, ne ε fe ne τε 'bo, ne ε kpa ngba ε do wili ε tabi wuke 'de ε κε a la ε ni.

Nε wa τε gala a fai, ne wa we kō tū, ne owele fie, tabi mbè, onya a κε wa do a ko *groupe**, ne wili a fia, tabi wuke 'da a fia nde, ne onya a κε wa do a ko *groupe**, tabi *chorale**, tabi C.E.V tabi ge nde, ne wa we tū. Ne wa mbese do li engga, 'do kō tū né, ne λε ne σε kpako λε bi we. Ne wa lenggele ndambo nyongomɔ, ne wa lenggele ndambo mbili, do ndambo nɔa mɔ, ne wa ne, kpako wa de sambala bi do we ni.

Marc : Ní a mɔ tō mbe tele τε κε ne de mɔ ngo fio do mɔ Nzambe ni hā λε.

Nande : Sango, lengge κε mi kōa we tō ma ngenggele fio wuko tabi fio wili di dō ni, κε λε de ma do mɔ Nzambe, ne λε zɔa na ma a dia nea ngo ngenggele κε zi dati ni, me a ké. Fala κε, wuko 'da mɔ a fia, tabi wili mɔ a fia, ne wa 'de mɔ gele fala, ne wa folo wuke 'da mɔ, tabi wili mɔ. Ko wa 'dafa a sū, ko ma i ia, ne wa 'de a ngo gba. Ne wa ba mɔ dungu, ne wa 'de, ne mɔ dungu τε ngenggele ne. Ne owele vē wa τε, ne wa mɔ ngo sambala fala ne kpo do mɔ τε wolo wuke 'da mɔ ni. Ne mɔ dungu, ne mɔ ka mɔ τε wolo wuke 'da mɔ, ne mɔ ɔ do linggamo sambala. Fala κε wo wia we ba mɔ, ne wa ba mɔ geɔ de gele fala, ne wa hā mbe nyongomɔ hā mɔ, tabi wa hā mbe ndambo kafe hā mɔ na, mɔ nɔ ma. We κε mɔ wè τε dungu do wo iko go. Ne λε bēa κε zi wa enze zā winɔ zi ni, λε bēa ma do'do.

Nε wuke 'da mɔ, wa zā kōe 'da a gbaa, hā kpako na, wa usu a ni, ne dati κε na wa ba a we mi a, ne mɔ wili a, tabi mɔ wuke 'da a, mɔ ne do onu fele kulano, ne ne folo τε ne τε 'do tɔa i vē. Ne fala κε ma ia, ne ne fa dia tulu olo κε ne tia nzele sɔ ni, ne ne folo τε ne sū, ne τε ne ɔ a sa, ne mɔ ho, ne dati a kpako na, wa usu wuke 'da mɔ nde, wa dea sambala 'da mɔ ma ia, ne wa ba fulele, ne wa e τε kō mɔ.

Nε obe zumanɔ wa kpe dati, ne mɔ de τε 'bo 'do obe zumanɔ ni, ne wolo wuke 'da mɔ tabi wili mɔ, ma de τε 'do mɔ ni. Ne wa mɔ ngo ga zuma, τε ne do a geɔ. Ne mɔ 'bo fala ne kpo ni gbaa we ho τε nu kō. Ne λε de sambala. Ma i ia, ne wa kala fulele* kō mɔ ni, ne wa a ma τε 'da fie ni, tabi ko *cerceuil**. Ne wa mi wuke 'da mɔ. Ne fala κε wa mɔ ngo anga nù, ne wele 'be mɔ, ne a ho do mɔ τε nza nga. Ne fala κε mɔ hoa τε nza nga, ne nde mɔ mɔ ngo ho ne ni, ne nde a, τε mɔ a sa. Mɔ do nyongomɔ ndambo zā mɔ ni boe, mɔ do mbe ngawi boe.

Nε wi kristono wa τε 'bo do gēa wese, ne wa sambala olo wuke 'da mɔ. Ne wa lendi-sa* mɔ do we nu Gale na, mɔ τε lènggè do 'bako olo fio wuke 'da mɔ wena go. Ke mbe lengge ko 'buku 'da Sira (ch.38) ma tōa na : "Fala κε wi mó mɔ a fe, ne mɔ he kōa do 'da fala κε a fia ni, ne mili kōa li mɔ ma ho nza, ne wele vē wa ī na, mɔ do 'bako. Ne mɔ 'dafa wolo wi 'da mɔ do sambala, do zunu 'da a a dia. 'Do tū kpo, hā boa κε, ne mɔ la fala 'bakoe ni do'do. Mɔ τε dūngù do 'bakoe ni fai go. We κε sɔe ge me a ngba soe 'da a hā ni, binde τε 'bo me a ngba soe 'da mɔ."

Ní a mɔ dungu do lengge do zu li Gale, ne mɔ sambala we duzu wi 'da mɔ ni, ne mɔ 'dafa τε 'bo dungu 'da mɔ, kpako ngba soe κε mɔ fe τε 'bo, ne ne kpa ngba ne do a vē τε ko le 'da Gale.

Nε fala κε wa usu a ia, ne wa kō na, mɔ bē onyongomɔ tabi be omɔno κε wa amba zi na, mɔ τε dè ma go, mɔ τε dè go τε 'da gela 'da okpasa winɔ ni, λε bēa ma do'do. Ne mɔ yengge do dia linggawe. Ne onya mɔ vē wa τε, ne wa 'bondisa mɔ, tabi wa de sambala do mɔ, ne wa dungu do mɔ. Ne wa gala mbe mɔ do linggawe, do ndambo nyongomɔ.

Nε 'da fala ke wuke 'da mo a te ngo gba, ne le de ma te i nga ne. Le to ha *ogroupeno**, o ne le do *ogroupeno* ma a dela : groupe 'da *conseillers*, groupe 'da *chorale des jeunes**, *chorale des élèves**, *ochorale** bakolo*, do mabota mwinda*. Tabi fala ke wi ke a fia ni, a ko *groupe* nde, ne onya a ko *groupe** ni, wa da falanka kpo kpo kpo we duzu wa ve. Ne falanka ke wa da ko *groupe** kpo kpo ni, ma ho falanka dele wena. Ne wa kala ma ha mo wili a, tabi mo wuke, kpako na mo de do mo nu toa fio 'da wuke 'da mo, tabi nu toa fio wili.

Ne falanka ke wa da ma te 'da fala sambala, we ne we usu a ni, wa kala falanka ki ni, soko a mokristo nde, ne le mba do carte batisimo 'da a, ne le ne do ma misyo, ne wa go misa we duzu a te i mo. Ne falanka ke wa de do *cotisation** ni, ki ni ma gala te nu toa fio ni, we gala do ogeno ke wa te se 'da a ni.

Ne fala ke ma de se olo ne ne poso kpo, ne wa te, kpako wa fo nwa 'bete do sambala. Ma i ia, ne mo fa tulu ke ma a dia ni, ne mo he'de ma, ne mo yengge iko. Ne we kpako wa i na, mo a wi de gela ni, ne mo fulu tulu, tu tulu do kuruse, ne mo 'de ngo ngu'du tuli 'da mo. Ha mo mo ngo yengge ne, ne wa zo, ne wa i na, wi ge a dungu gela, we kuruse ke wa fulu do tu tuli ni. Kasi* wa zo mo, ne wa we te i na, mo a wi gela go. Ko wa zo be tu tuli wa de do kuruse ni, ne wa i na, mo a wi gela de. Ko 'do sabele kpo, tabi mo ko na, 'do zeke gazala, ne wa te, ne wa de sambala we duzu fio wuke 'da mo zi ni. Ne mo fo gela ni de te mo, mo fo tu tuli ke mo dea do kuruse te mo ni iko.

Ni a ke le zaa na, sanga gela ke le de ma di do ni, do ke le de zi do oyaa le ni, ke 'da oyaa le ni ma ba zele te ha owele wena. Ne mbe wino wa fe zi 'bo te ne wena. We ke a zimi te a zaa, ne fala ke be zele ma ba a, o ne zeke kpo a we te folo te a go, a we te wele we do wele go, ne mono 'da a ma ia ko a ve. Ne mbè, ne 'bako ne, do linggamo ne, ma te ko a gbaa, ne mbè, ne a fe iko. Ne ke di le de do mo Nzambe ni, kpako wele fe te ne ma nganda wena. We ke a yengge ve do yangga iko. A wele we do wele ve, a nyongo mo a dia, a sambala, n'a ho ko gili owele, ne a de mono ve, ne a do 'bako ga wena bina.

Marc : Ma dia! Ne nde 'da fala ke wa ne we bi we, ha wa soko 'bo do be gela, we ndo ga gela ni, ne ne de ma do sambala ge nde?

Nande : Sango, sambala ke le de ma fala ke wa usu wuko ia ni, ne wi wili a o olo ne 'do poso kpo tabi poso baa, kpako le bi we ni, ne le fo be gela, kpako a 'banda ga gela, ne molongo losambo le de ma ni, o ne ke ma tati a kpo ko 'buku iko ni, ne ma ne ho 'bo fala fo ga gela, ne le de 'bo kpo sambala ni. Ne nde mi lengge na, le wia we kpa 'bo gele *chapterseno** ko we nu Gale. Ne le 'dafa 'bo be molongo losambo, ne le we ma do ngbe e do ke 'da be gela. Molongo ne moka we landa ma be si, kasi* we nu Gale le folo ni, do be molongo losambo ma wia we la ngbe e do ma be si. Ma wia we la ngbe e be si, kpako ma be na, ke ge me a sambala bi we, tabi sambala be gela, ne ke ge me a tala gela ke a dungu ma, kpako fala ke wa folo a ia, a ko we ba wili, tabi we ba gele wuko, ne a ba iko.

Marc : Ni a mo koa na, a 'bo gbaa sabele kpo, se ne a ba gele wili, tabi gele wuko de?

Nande : O o, ke poso baa, tabi poso kpo. Ki ni a kpako na, wa folo a, we bi we, we yala nwa 'bete do'do ni. Ki a be gela a ni. Ne tala gela a dungu gbaa, tabi sabele kpo ni, ki ni molongo losambo ki ni do ke 'da be gela, ma wia na, le 'dafa be molongo 'bo, ne ma la ngba do be gela. Ne sambala ke 'da ga gela kpako na, a folo te a do'do, ne nde a, wa sa 'bo mbé li a na, a 'bo wi fio ko go, tabi a 'bo wi fio wili go. A wia te ba 'bo mbé gele wuko, tabi a wia te ba mbe gele wili. Ne a yengge 'bo di ni, ne te a se 'bo ngenggele wili a bina, we duzu ke a kpa mbé gele wili, tabi a kpa mbé gele wuko ia.

'Da le nga le de te 'bo né: kene mo fia, ne mo ɔ se ngu'du wuke 'da mo gbaa, ko fala ke wa ne ne mi kene mo, ne *oconseillernɔ** wa tɔ se na, obeno vɛ ke mo kua wa do a ni, ne né vɛ, ko wa fóló te ne. Ne wa ne, ne wa so li, ne wa fóló te ne ni sũ.

Ma ne e ne, ne wa te, ne wa ba ne dati epomba* ni, ne ne kã kene mo ni gbaa. Ko ne ne ho do nu kô i, ko dati ke wa ba a de ko kô i ni, ne wa na, wa 'be mo de 'do, ko wa gese mo de ko tɔa wa ba so kene mo ko ne ni. Ne wa gese mo de te ko tɔa i ni, ne wa mi wuko i de olo mo.

Aka we ngo we 'da kifi ombe ã dea menɔ olo yaa le

Questions sur la nécessité de changer certaines anciennes coutumes

Mo lengge na, 'da fala be gela, ne wi gela a de mo vɛ olo yaa wi, ne fo dia a bina ni, ma wè te 'danga a go nde? : *que penses-tu d'une personne endeuillée qui, pendant le petit deuil, ne fait plus sa toilette et néglige complètement ses apparences?*

Mbuamɔ Cathérina ('Bobadi 25.10.94)

Ke wa tɔa na, a sálá zu a go, a kélɛ nzela a go, n'a hé'dé dia tulu go, ko 'do zeke kpo, fo dia a bina... wele a 'dángá we ki ni go! Tati ne a ki ni vɛ te ndala tɛ a me a ndi iko.

Ne we duzu ndi ni gulu ne boe. We ke a zɔa na : "E ne dungu 'bo do dia ne we ge nde? E ne fóló tɛ ɛ tũ kpo kpo we ge nde? E ne sala zu ɛ, ɛ ne de 'bo *toilette** we ge nde, kene ɛ la ɛ do'do. E dea zi ni na : 'Kene ɛ, ma de wena? Mi hi'da de wena? Mi kele zu mi de wena? Me kele nzele mi de wena?' Bon*, kikinage a bina, ɛ ne de 'bo ma, ne wi ɔngbo ma a wio nde?" Ki ni me a olo dungu 'da a, ne me a sila a, ke a zi do ma, ne ma do 'bako. Ní a a se do yangga we de 'bo mbé mo bina.

Ne nde wele ke a tɔa we *toilette** ni, a te zò kuti kaka ni go. Ko dungu, ko a kpa ma, ne a ɔ do kpã sila we duzu ngba a wi tɔa boe, ne mbe go, n'a kô se iko. Kasi* ma na, wa tómbó wele tumba go. Mbe wa wia we tombo mo, kasi* li sila mo, ma 'bili, ne mo tɔ se na : "Ne kô, ne mbókó ɛ. Gene ɛ ne de ma 'do tũ do wena go, ko ne la mbe tũ ne hã ɛ né, ko ɛ de ma ndambo se. E bè ke 'da ne go."

Ke fie 'bana ngo gba, ne wi wili tabi wuko olo a, wa enze zã a, ne wa bɛ na, a te nyongɔ mo go, ma a dia nde? : *que penses-tu de la coutume stipulant qu'un veuf ou une veuve ne puisse rien manger ni boire avant l'enterrement de son conjoint défunt?*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 25.10.94)

Ke wa enze fele te zã wi ni, ne wa na gulu fele ni na, a kpa ngba a do ngamɔ. Ngamɔ a kpa ngba a do ne ni ma hɛ.

Olo dungu 'da wa do wili a, wili a kô gene a wena. Wili a de tɔa hã a, n'a ɔ ne, a wa mo hã a, a gbe sa'de hã a, a da galí hã a, a ze be taku hã a... tonɔ ke a aka a ni sũ, ne wili a de hã a. Kikinage a zɔa na, sanga te ngba wa ne go gɔnɔ, ke a fia, a ngo gba fio, ne a ne zɔ a, ne mosalano* zi vɛ a de we duzu a ni, ma te de zã zu a. Ne ɔ ne ke linggamɔni nganda wena ni, ne ma mo ngo hã 'bako hã a na : "E! E nyongɔ zi de wena we duzu wili ɛ. E aka we ké, n'a gala ɛ, ɛ aka we ké, n'a gala ɛ. Soe ge la mó a a la ni, ɛ kpa se 'bo mɔnɔ ni nde?" Ne do linggamɔni, linggamɔ fo do nyongomɔ, ne ma fo wo te nyongomɔ ko sila a do'do. Ne ma... zã zu a ma 'bana tati ne a linggamɔ we zɔ do wɔle 'da wili a ma ɔ ne ni.

Ne nde kikinage owino wa na, gela ma la ngbe ɛ do ke 'da oyaa le zi dati ge, ma là ngbe ɛ go. 'Bako ko sila wele ma là ngbe ɛ go, ma yolo ngo gele kôa zã ko dungu ba ngba wi. Ko oyaa le wa zi ngboo do dia linggamɔ ɔ ne ke mi tɔa di ni, te lengge do mɔnɔ vɛ wa de do

Wi olo fio a wia te kā fio nu kōe i nde?

Le veuf ou la veuve doit-il/elle accompagner la dépouille mortelle à la tombe?

Marc : Kε wa tōa na, fala kε wele fe, nε wa nε mi a ni, nε wi wili tabi wuko olo a ni, a folo tē a, nε a he'de dia tulu, nε a ba fulele* dε kō a, nε a kā fio wili a tabi kene a te zunu we mi a ni, mō lengge na, ma we sε nde?

Mbuamō Catharina ('Bobadi - 25.10.94)

Kε a tō ma ni, mi wē te bē nε go. Nε mi zo na, ɔ nε kε mi bēa ni, wino do wena wa bē sε ma. Tabi wa kō, nε wa kō we gbali katekisi iko. Tua kε, mō lengge na, olo dungu mō wele, do olo linggamo mō wele, genε kō mō dungu do wele pɔsɔ kpo iko ni, mō lili do a, pɔsɔ bɔa, mō lili do a. Nε mɔnɔ vē kε nε dεa ni, mō ī ti nε. Mō ī ti ngonga nε, mō ī ti 'da fala nε, mō do linggamo ngo nε, mō do sila mō ngo nε.

Kō mō lengge do dungu 'da wi wili ba wuko, do wi ba wili, nε kikinage wili a bina, tabi kene ε bina, nε ngonga* kε wa ba a, kō wa mi a, mō nε, nε mō tika* a nu zunu, wa nε mi a dô, nε mō hɔ, nε mō sε do yangga li sila mō, do dia linggawe kpako mō wele lengge do ngba mō né, ma kóká* sε go, ma wé sε fala kpo go. We kifi ki ni, wa wē te kifi ki ni go! Wa wia we la mō *libre**, mō dungu do ndambo linggamo. Bon*, fala sa, kō wa folo a, kō ɔ mbe do ki ni ndambo, ya ma wia.

Kō kε na, mō yolo te nu zunu we mi kene mō, tabi wili mō, nε mō hɔ, nε mō dungu do ongba mō we lengge, sango *en tout cas**... mō zu mō kpo... ki ni a yɔa be sī. Mi kò'dò mε a go, kasi* linggamo ki ni, wino vē wa kó sε ma go. Nε né mi gε, mi kó sε 'bɔ ma go. Nε ɔ nε mi gε, mi kó sε we dε kε 'da yaa lε zi ni, we lengge mbe mō sε, we saka mbe kε ma la ni sε. Gbaa 'do zeke kpo, we dungu gā gela, sε nε mi sε *libre** de.

Tua kε oyaa lε wa dεa zi ni zeke kpo, kō wa folo mbitoe do'do, nε wa we mɔnɔ kō mō sū do'do, nε mō wia we wele lengge do ngba mō, mō wia we fana wele, mō wia we dε ki ni. Sε nε mō 'banda lengge a, do fala kε mō hɔ nε: "Olo lε zi gε hē o! Nu tɔa zi gε hē o! Mε zi lε dεa gε hē!" Kasi* kε we tū kpo... *jamaïs*! Ma wé sε ta 'bɔ olo dungu 'da lε go. We kifi kε 'da yaa lε mbalaka* (dō nê) ma wé sε go.

Gbalanu Raphael (Centre Nadonye, 25.10.94)

Kε mi nε tō nε ni, mε a we 'da mi fie. Da dō kε mε a mō Nzambe ni, nε 'da fala kε lε folo te wukono, tabi mō wi wili, wa folo te mō 'do tɔa i, kō mō hɔa we kpako wa mi wukoe 'da mō ni, nε 'da fala ni, mbè mō do 'bako wena. We kε mō ko do a dεle wena, tabi genε kō mō kò 'bɔ do a go nde, ya nε zeke ngba nε kō dungu 'da nε de wena.

Nε kpako, ɔ nε kε lε i nga né do li onzela kuruse*, do kε na wa nε fai we mi wi gbaa te *cimétière**, lε sa li ma ní ni, nε kpako mō wi wili, mō nε fai we la kene mō i mō ni, ma kóká* sε do mō go. Da dō ni ma di ni na, nε há wala há wi wili na a dungu nù, we kε a do 'bako.

Kε kene a 'bana te ngo gbà, n'a nyòngò mō go ni, k'a nε ni, k'a te dε i mō né, ma be na, nε lénggé do dungu 'da a do kene a a dia go. Ma ɔ di ni né nε zeke tē a zeke ni. Ní a a dungu nù we 'bako sila a wukoe 'da a. A dungu nù, nε nε lá a, a dε te 'bɔ mbe linggame 'da a ni, sε a a dungu do dia nε de.

Tabi fala kε nε mi kene a do'do, kō nε te we tɔmbolo mbe a do nyongomo, nε *conseiller** tabi *conseillère** kε wa te we tɔmbolo a ni, a zeke mbe wa do dia nε. Kō nε nε do a do nga nε nga nε iko, kō a bē nyongomo sū ia, nε ma do 'bako wena. We kε a do 'bako sila a we duzu wukoe 'da a a fia ni.

Ma dε tē ε wena. Genε kō obenɔ... be kε a kōa naa a wena ni, nε be ni kō di ni we bē nyongomo te nε fai, genε kō otū bɔa vē. We kε a ī na, mbé wele kpako a gala sε a da dō ni bina. Ma dε tē ε ní wena, ní a wa te yèkè wa wena na, wa kā wa fai we 'de wa gbaa ni go.

(Ní a nyongò mɔ, tabi nyòngò mɔ go 'da fala kɛ fio 'bana ngo gba ni, ma zo wele do wele, do tɛ tɛ kɛ wi wili do wuke ni wa dungu zi do ngba wa ni.)

Oyaa lɛ wa ia mbula ngo bɛ nyongomɔ do gele linga mɔ olo nɛ : *nos ancêtres ont établi les interdits alimentaires avec des arrière-pensées*

Nande Dieudonné ('Bodumbili II)

Mi zɔa na, oyaa lɛ wa a zé mbula we duzu wi dungu gɛla yala go, we duzu kɛ, kɛ 'da wa, wa zé do ina wena. Nɛ fala kɛ wa a zé mbulano ni, gā gulu nɛ we zɛ tɛ wi wili kɛ wuke 'da a fia ni iko.

Nɛ nde mɔno ni, kɛ mɔ nyongɔ ma ni, tɛ 'da fala kɛ wuko 'da mɔ fia ni, kɔ mɔ nyongɔ ma ni, nɛ wa zé do ina wa lɔkɔ do ngba wa, tabi zū mɔ 'da ngba wa. Nɛ fala kɛ mɔ nyongɔ, nɛ mɔ ba a kumbu nɛ ni, nɛ wa dɛ do mɔ. Nɛ fala kɛ zelɛno ma nɛ nɛ we ba mɔ, nɛ wa tɔ na, mɔ dɛ wuke 'da mɔ, ma yula zi tɛ kɔ mɔ. Ma zi né mɛ ni iko.

Kpo 'bo a kɛ oyaa lɛ wa tɔa zi na, nzà do ovùlè, do ozèmbè, do ngà'bòlò, do nyòkà, mɛ a ná wili, tabi kɔla, mɛ a naa wili, wuko tɛ nyòngò go. Hā wuko nyongɔ, nɛ mɔ dɛ nɛ a né, dɛ nɛ a né, nɛ wa a kili tɛ wukono. Nɛ dia nyongomɔno kɛ ma do nɔ nɛ ge nde ni, nɛ wi wilino wa mɔ ngo nyongɔ ma iko, nɛ nde wukono wa nyóngó ma go.

Nɛ wa a zi a kili tɛ wuko fio wilino, tabi wi wilino kɛ wuko 'da wa fia ni, kpako wa zɛ tɛ wa do mbana iko. Nɛ nde ma do gulu nɛ ngboo ni bina. Gā gulu nɛ we zɛ tɛ wuko fio wili tabi wi wili fio ko ni iko.

Tako wele kpolo ā dɛ tɛ a ma nganda wena : *il est très difficile de changer des anciennes coutumes; il faut être prudent.*

Kuta Christin (Centre Nadonye 26.10.94)

Lɛ zɔa na, ā dɛ tɛ wi kɛ ma tɛ wele ni, olo nɛ kɔ tū kpo, n'a kpolo ma vɛ ni, ma nganda wena, ma wia we hā zelɛmɔ. Ma wia na, tako lɛ fo ā dɛ tɛ wi, ɔ nɛ lɛ gɛ, lɛ ba ngba lɛ, nɛ lɛ hā do wia we na mɛ ni.

Mɔ ba wuko, nɛ ā dɛ tɛ a 'da wèlé a mɔ, kɔ mɔ wili mɔ e mbula sɔɛ gɛ, nɛ mɔ e fala kpo kɔ a, nɛ wuke ni a ba sɛ zɛ. De nɛ na, lɛ nɛ gɛɔ do gɛɔ, gɛɔ do gɛɔ, do dɛ ni hā kili bá wi kɛ ā dɛ tɛ wi ni kɔ a, kɔ a yú lɛ go. We kɛ a yu lɛ ia, n'a usu sɛ tala nɛ.

Do lengge do mɔno ni, ma we we tɔ na, lɛ be zagbālāno, 'da fala kɛ lɛ kɔ we dɛ gbālā zā mɔ kɔ tū sɔɛ gɛ, tabi bindɛ, tabi mbasa, we la dɛ i mɔ ni, nde ma wia na, lɛ tɛ má yu do nganda go, kɔ lɛ nɛ nɛa. Nɛ nɔɛ ná ni, lɛ fi sila lɛ nù, sɛ a lɛ lia kɔ okpasa wino, nɛ lɛ lia kɔ zā lɛ be zagbālāno, lɛ lia kɔ kpasa wukono, lɛ lia kɔ bezongano, lɛ lia dɛ kɔ be beno, nɛ lɛ kpolo be sɪ be sɪ. We kɛ lɛ a wi dala wino, lɛ kpa 'dā mɔno ni belee.

Lɛ ho kɔ lɛ 'da wino, kɔ fala kɛ lɛ e mbula nganda wena, nganda wena, nɛ ndo nɛ gbàà wa dɛ yangga do lɛ, nɛ 'da nɛ nɛ kala be sɪ, nɛ wa yu lɛ do'do. Kɔ wa nɛ yu lɛ do'do ia, nɛ ma be we tɔ na, lɛ í sɛ ti liā 'dā mɛno 'da wino kɔ lɛ ni kɛ na, ma wia na lɛ 'da 'dafa go.

Kɔ de nɛ na, lɛ tɔ ěfɛ geɛ, nɛ ěfɛ geɛ lɛ ni, ma tɛ dè we kā wa dɛ zamo go, ma sa mɔ hā wa, sɛ a wa nɛ kɔlɔ do lɛ, nɛ du gbaa, lɛ zo be gulu kɛ ma dè gɔɛ ni kpo, nɛ lɛ nɛ gɛɔ, nɛ lɛ fo ki ni. Kɔ kɛ ma dia, nɛ lɛ e ki ni, kɔ kɛ ma dè go, nɛ lɛ fo gɛɔ.

Kɔ lɛ nɛ fo ia, nɛ lɛ tɛ fo do 'dā sila tabi 'dā nu, kɔ ma bá nɔlɔzā tɛ tala owano ni ba go. Nɛ lɛ fo do dia linggamɔ do kɛ na, lengge nu lɛ ěfɛ tɛ wa, sɛ nɛ wa 'banda* kɔlɔ do lɛ, nɛ lɛ 'banda* zo mɔno ni, nɛ lɛ fo gɛɔ, nɛ lɛ gese mbé lingga we dɛ tɛ kɔ nɛ hā wa. We kɛ mɔ yolo kɔ wele, nɛ ma ho nza, ma be na, olo nɛ mɛ a gā kɔ gā wena, nɛ we kpe nɛ ma wia na, mɔ sɔ sɛ.

Bon*, ní a ā dē tē wi ma hɔ nza kɔ wele 'do kō tū kpo gɔ. Ma hɔ 'do kō tū kpo, nē wi ni a kpa sē zele. De nē na, ma la gɛɔ do gɛɔ, ɔ nē kē lē tō do nu gɔtɔ na *"étape par étape"*, sē nē ma de sē de. Kɔ lē né na mē ni gɔ, ya lē kóká sē gɔ. Kí ni ma wia do lē, we dē be gbālā zā mɔnɔ kō tū do kō tū, nē ma wia na, lē lengge do mē ni wena wena, sē nē ma gala sē Eklezia na, ma wia tē ɔ ma.

Mbotama Cyprien (Centre Nadonye)

Lē zɔa ni, ɔ nē kē makambo olo yaa lē, nē lē okatekisi, 'da fala kē lē hɔ 'da lē, kɔ kpakɔ lē dungu 'do lē nyele, ma wia do ge nde? Lē bá nù do okpasa winɔ.

Nē nde kē lē ba nu do wa ni, de kē lē zɔ ni, 'dā kē lē zɔ ni, sē nē mɔ si, nē mɔ fa hā zā na, kɔ kē ma dē gɔ, we kpakɔ lē fo ma ni, nē lē dē sē nē nde? Genē kɔ wa mɔ ngo dē 'dā mɔ, nē mɔ lē dē tē kɔ wa mɔ, nē mɔ zɔ 'dā mɛnɔ wa dē ni vē, sē nē do 'do, nē mɔ mɔ ngo fo ma do dia hā zā.

Kɔ fala kē mɔ ba mbula nganda do ti na : "'Buku 'da Gale ma tō kē gē gɔ, 'buku 'da Gale ma tō kē gē gɔ, lē lá fala kē gē do 'do", 'da kala dī nē mbe nē zā wa nōlō, nē wa gbutu sē tē wa tē mɔ dē tē 'do. Nē 'da fala ni, mɔ zu mɔ kpo iko we kpakɔ mɔ kamba* Eklezia, ma wé sē gɔ.

Ma ni we duzu omɔ olo yaa lē, lē tē dò mbula nganda wena do ti gɔ. We kē, dē tē gbali mɔ ni, nē mbè, nē wa zele sē. Mɔ tō sē, nē wa zele kpa. Kasi* do 'do mɔ ni, wa tō sē na : "Kē kō a a tōa ni, nē nde kī ni ma zò lē gɔ. Mɔ olo yaa lē, nē wa na, lē lá ma vē, mɔ Nzambe gē ma yula zé belee." Nē mbe 'da fala ni, kē mɔ tōa ni, wa zele do zala wa iko, kasi* dē olo nē, nē wa dé ma gɔ. Nē mbe 'da fala kpo, nē wa gbili sē mɔ kɔ lē wena.

Mbe mɔ olo yaa lē ma wia tē kifi nē, nē mbe nē wè tē kifi nē gɔ : *certaines coutumes ancestrales peuvent changer, d'autres pas*

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 27.10.94)

We duzu dungu 'da lē li nùì gē, mi zɔa na, mbe mɛnɔ olo yaa lē kē ma wia we kifi nē mē a omɛnɔ kē lē zɔ na ma dē ngboo gɔ ni. Nē nde lē wè tē pekisa* ozi 'da oyaa lē vē gɔ. Nē ombe wa tō na, oyaa lē wa dē zi ni, we kē wa zi do ina wena, ya ma ni gɔ. Ma zò ina gɔ, mē tē 'bɔ lili mɔ olo yaa lē, do dungu 'da wa, kē wa saka zi na, lo dē sē né, tabi lo dé sē ma gɔ, ní a obe zā lo, do nu fɛlɛnɔ olo lo, wa dē sē tē 'bɔ na mē ni.

Ndakisa ɔ nē kē Ngbaka wa gɔnɔ gaza wuko do gaza wili, nē 'da gele nuncɔ ɔ nē Ngɔmbe, Mongbandi, Buza wa gɔnɔ a gaza wi wili tē 'bɔ iko ti a na do sɔe gē. Ní a wa ba lili mē 'da oyaa wa, nē nde mē a ina tabi mē a tunumɔ gɔ. Mē a olo dungu 'da lo wa sa li ma na mē a *tribu** ni. Ma wè tē 'bɔ na, lē la kē olo yaa lē we landa* kē 'da gele winɔ iko iko gɔ.

Nē kē di dō ni 'da fala mɔ Nzambe ni, nē wa tō na, lo la ā kē, nē lē dē do mɔ Nzambe ni, mi wè tē bē nē gɔ. Nē nde kē wa tō na mbula gela oyaa lē wa dua zi ma we zele tē wi fio wili tabi wi fio kɔ, nē nde ma ni gɔ, mi wè tē kō ma gɔ. ɔ nē kē wa tō na, wa ámbá wi gela tē nyɔngɔmɔ, wa bē na, wi gela a tē dē kē gɔ, a tē dē kē gɔ, nē nde wili mɔ fia, kēnē mɔ fia, mɔ sē do 'bako, nyɔngɔmɔ fanga nu mɔ dô, nē wɔ tē nē bá sē mɔ gɔ.

Mɛnɔ kē oyaa lē wa dēa zi ni, wa dēa ma do gulu nē, nē nde sɔe gē owincɔ wena wa Ì 'bɔ ti gulu nē gɔ, we kē wa *jeune** iko. Nē mbe mɛnɔ kē oyaa lē wa dēa zi ni, nē sɔe gē ma wè 'bɔ gɔ, kɔ lē la ma, mi wia we kō nē. Nē nde wa tē hēlè lē we nē hēlā gɔ. Wa la lē *libre*, kɔ wele do wele a saka mbe kē a kōa we dē nē ni.

Considérations sur les coutumes lors d'un décès

En écoutant les rapports sur les coutumes ancestrales lors d'un décès, nous constatons que tous les interlocuteurs sont unanimes: certaines de ces coutumes sont devenues insoutenables dans la société moderne et doivent changer. Il s'agit surtout de la croyance à la sorcellerie et de certaines règles du deuil.

Quant à la croyance à la sorcellerie, elle peut rendre les gens méfiants les uns envers les autres, parfois même envers ses colocataires. Cette méfiance peut créer des mésententes entre les familles et même entre les membres d'une même famille²⁶.

Pour ce qui concerne les règles du deuil, certaines ont perdu leur sens original, d'autres peuvent même nuire à la santé des personnes concernées. Un changement s'impose.

Mais comment procéder? Certaines personnes prônent un changement radical, tandis que d'autres, conscients des difficultés qu'entraîne le changement d'une ancienne coutume, opinent pour un changement progressif sans brusquer. On dit p.ex. : *"ã dɛ tɛ wi kɛ ma tɛ wele ni, olo nɛ kɔ̃ tũ kpo, n'a kpolo ma vɛ̃ ni, ma nganda wena, ma wia we hã zɛlɛmɔ"* (un changement trop brusque risque de rendre malades certaines personnes). Ou encore : *"Mɔ̃ yolo kɔ̃ wele, nɛ ma hɔ̃ nza, ma be na, olo nɛ mɛ a gã kɔ̃ gã wena, nɛ we kpe nɛ ma wia na, mɔ̃ sɔ̃ sɛ"* (l'abolition trop brusque d'une ancienne habitude risque de créer un grand vide chez la personne concernée et il est extrêmement difficile de combler ce vide).

Un autre constat est que, depuis quelques dizaines d'années, de nouvelles coutumes se sont installées qui peuvent être qualifiées de vrai fléau dans certains villages Ngbaka. Les promoteurs de ces nouveautés justifient leur attitude en affirmant qu'elles sont conformes aux coutumes ancestrales. Or certaines de ces nouveautés n'existaient pas du temps des ancêtres; d'autres ont leur origine dans des anciennes coutumes qui ont perdu leur sens original et sont totalement dégénérées.

Pour avoir une idée de ces nouveautés, nous référons à un rapport nous relaté par un docteur en médecine qui lui-même est Ngbaka. Nous produirons le rapport ci-après.

²⁶ Voir : *"Croyances et Rites chez les Ngbaka minagende"*, p.138.

Notre richesse culturelle nous appauvrit

Penda est né le 12 Janvier 1948 à Bodɛana, village situé à 35 km de Gemena. Il est cultivateur, a six épouses et est père de 28 enfants. Chaque femme a sa petite case qui sert de cuisine et de logement pour la famille, les chèvres et les poules tandis que Penda a sa maison construite sur une petite colline.

Très apprécié par la population de son village, Penda a été choisi chef du village de Bodɛana qu'il dirige depuis une dizaine d'années.

Penda a un champ de caféiers, plusieurs champs où il cultive du maïs, des arachides, du manioc et des bananiers. Ce sont ses épouses qui travaillent aux champs pour vêtir et nourrir toute la famille.

Mokoya, la seconde épouse de Penda, a huit enfants en vie dont six filles et seulement deux garçons. Elle voudrait avoir encore des garçons. C'est ainsi qu'elle a la chance d'attendre son neuvième enfant. Quand on lui demande combien d'enfants elle aimerait avoir, elle répond qu'elle accepte tout ce que Dieu lui donnera. "Les enfants sont un don de Dieu", dit-elle.

D'habitude, ses accouchements se passaient facilement, parfois seule ou avec l'aide des sages-femmes traditionnelles. Cette fois-ci, les douleurs ont débuté le vendredi à 4 heures du matin. Etant sûre qu'elle va accoucher normalement comme d'habitude, Mokoya prend patience et attend. Les douleurs ne font que s'accroître et Mokoya décide de faire un lavement. On lui prépare une tisane qui, d'après les on-dit, va accélérer la sortie de l'enfant. Les douleurs continuent et Mokoya se met à vomir. Le deuxième jour, après plusieurs tentatives de traitement traditionnel sans résultat escompté, elle décide de faire venir une accoucheuse traditionnelle qui, après avoir échoué, lui conseille de se rendre au centre de santé. Mais comme on ne peut pas la transporter la journée au vu et au su de tout le monde, il faut attendre la nuit pour l'amener au dispensaire. Donc le troisième jour à 21 heures, on la transporte sur un grabat au dispensaire situé à six kilomètres de là. Deux de ses filles prennent la natte, la lampe à pétrole et une provision de nourriture et l'accompagnent.

Pendant tout ce temps, Penda dort tranquillement dans la maison avec une autre épouse. Celle-ci est toute contente de ne pas perdre sa nuit. Autrement elle aurait dû attendre une autre semaine.

Arrivés à la rivière Dali qui sépare le village Bodɛana de Mbaliwe, Mokoya ne parle plus. Après une longue marche pénible, les quatre jeunes gens arrivent au dispensaire. Malheureusement, à 23 heures, l'infirmier titulaire du centre de santé n'est pas chez lui. Son épouse les informe que depuis qu'il est parti au travail, il n'est pas encore de retour. C'est alors que la sentinelle du centre de santé est allée le chercher à la maison de sa copine répondant au nom de Kpalaboko, enseignante à l'école primaire.

L'infirmier se précipite au centre de santé. En voulant allumer la lampe à pétrole du centre de santé, il constate qu'il n'y a pas de pétrole. Il se rend compte qu'il avait amené le pétrole du dispensaire chez lui pour éclairer sa propre maison. Les membres de la famille lui proposent d'utiliser leur lampe à pétrole.

Avant même de jeter un coup d'œil sur la malade, il exige le paiement de la fiche de consultation. – Comme elle était très sûre, Mokoya n'est jamais allée aux consultations prénatales –. Ce n'est qu'après avoir reçu le paiement qu'il s'occupe de Mokoya qui est étendue sur un grabat. Il l'examine et constate qu'elle est morte, suite d'une rupture utérine. L'enfant avait une position transversale. Il annonce la triste nouvelle à la famille qui se met à pleurer, crier et se jeter par terre.

Après l'arrivée du corps à la maison, les cérémonies des funérailles commencent automatiquement. Les femmes amènent du bois de chauffage, des feuilles de manioc et se

mettent à préparer la nourriture pour les gens qui vont venir aux funérailles. On tue des chèvres, des porcs, des poules etc. Les hommes apportent la boisson. Comme des fourmis, les gens se mettent au travail. A l'aide de rameaux de palmier, on construit vite des abris pour le corps et pour ceux qui vont venir. Si les gens pouvaient s'organiser ainsi pour faire leur propre travail, la faim et la pauvreté diminueraient rapidement.

Pour montrer leur sympathie envers la famille éprouvée, les gens poussent de grands cris et se jettent par terre. En faisant ainsi, ils cherchent des gens pour les calmer. D'autres se sont couchés à côté du défunt et même en-dessous du grabat sur lequel repose le corps.

De bouche à oreille, la nouvelle se propage très vite et atteint les villages lointains. On dépêche des messagers à bicyclette sur laquelle on pose un bouquet de fleurs.

La population se mobilise. Avec une natte sous les bras, on quitte la maison pour aller au deuil. Ceux qui n'ont pas de natte étendent leur pagne sur le sol et se couchent dessus. Sur une chaise peuvent s'asseoir trois ou quatre personnes. Peu importe si le pied de la chaise se casse, ce n'est pas leur problème.

La nuit, plusieurs personnes se couchent sur une seule natte, en position tête-bêche pour avoir assez de place. Quelles que soient les intempéries, il faut dormir dehors pour exprimer son respect à l'égard de la défunte.

Les toilettes (WC) sont utilisées par une centaine de personnes. C'est tout simplement un trou creusé dans la terre. Les gens attendent leur tour pour se soulager. C'est un problème pour ceux qui ont la diarrhée, car ils n'ont pas le temps d'atteindre le trou et ils déposent les matières fécales n'importe où. Il n'y a pas de papier hygiénique. Ils utilisent n'importe quelles feuilles qui leur tombent sous la main. Même les habits qu'ils ont portés peuvent à la rigueur servir d'essuie-mains. Tant pis si l'on ne trouve pas de feuilles ou un morceau de papier pour la toilette intime. Les gens qui portent des chaussures marchent sans inquiétude pendant que d'autres qui y vont pieds nus doivent choisir l'endroit où poser les pieds car il y a partout des matières fécales. Les enfants marchent et piétinent tout sans se soucier de quoi que ce soit. La douche est utilisée aussi bien par les cochons que par les humains. Elle sert en même temps d'urinoir et de salle de bain.

Au lieu de laisser leurs enfants à la maison, les mamans préfèrent les amener avec elles et ils s'entassent les uns sur les autres. Très vulnérables, ces enfants sont exposés à toutes sortes de maladies. On entend des gens tousser de tout côté, personne ne prend de précautions, même s'ils toussent devant leur nez. Le risque de contagion est le moindre de leur souci.

Bien habillés, les jeunes gens du village se mobilisent et s'organisent par *groupes** de prière pour chanter. Il en résulte une concurrence de chants religieux et de danses juvéniles sans pudeur. La meilleure danse est celle qui consiste à faire bouger les fesses imitant ainsi l'acte sexuel. On chante au nom de Jésus et l'on danse au nom du satan. Ces jeunes gens passent toute leur nuit à boire, fumer, chanter, danser et s'aimer. Pendant les funérailles, tout est permis. Comme ce sont des occasions rares qui ne se présentent pas chaque jour, il faut en profiter. C'est le moment idéal pour tomber enceinte. Or ce sont des grossesses non désirées.

C'est aussi une bonne occasion pour copier le caractère des autres. Certains parents sont étonnés d'apprendre que leurs enfants boivent de l'alcool alors que c'est interdit à la maison. Ils sont surpris de voir leurs enfants ivres alors qu'ils prétendent que leurs enfants sont relativement les mieux éduqués.

Les fêtes de naissance ont cédé la place aux funérailles. Les absences au travail et à l'école sont justifiées par l'argument irréfutable que sont les funérailles. On peut s'absenter de l'école, mais jamais des funérailles. Puisque les filles tombent enceintes avant de se marier

ou décident de rejoindre leur mari sans aucune cérémonie, les fêtes de mariage sont vraiment rares chez nous. C'est ainsi que les funérailles ont pris, dans tous les villages, une importance capitale.

Le malheur de ceux qui ont perdu un membre de la famille fait le bonheur des autres. Très peu sont ceux qui sont tristes mais beaucoup sont ceux qui se réjouissent de la mort des autres gens. C'est un lieu de retrouvailles et de rendez-vous pour les jeunes gens et certains adultes. On a toutes les excuses si l'on informe son partenaire ou ses parents qu'on se rend aux funérailles ou bien si on ne rentre pas à cause des funérailles.

Les PEDE (pêcheurs de deuils) sont ceux qui tout le temps recherchent les deuils à venir. Ils sont les tout premiers à arriver au lieu du deuil et y restent jusqu'à l'épuisement total de la famille éprouvée. Ces personnes ont comme travail de chercher à savoir s'il y a un décès dans un quartier ou dans un village. D'autres ont les oreilles braquées vers la radio pour suivre uniquement les informations nécrologiques. Ils arrêtent tous les passants (piétons ou cyclistes) pour demander des nouvelles des villages d'où ils viennent : "Nsango nini kuna ?" "Comment ça va là-bas ?"

Il fallait enterrer le corps aujourd'hui mais on ne peut pas le faire car le frère aîné de la défunte n'est pas encore arrivé. Il doit d'abord la voir avant qu'elle soit enterrée. On attend encore un jour de plus. Le lendemain, le corps commence à sentir mauvais. Avec une petite branche, une maman se met à chasser les mouches qui viennent se poser sur le cadavre. Avec les mains nues, une autre essuie les sécrétions qui suintent de la bouche, du nez et des yeux du cadavre.

Vu que la décomposition a déjà débuté, le ventre du cadavre commence à gonfler. Pour y remédier, une maman prend un fer à repasser et se met à le passer sur le ventre du cadavre. Ca va rendre le ventre plat à l'instar des habits repassés.

Le grand frère arrive tard, on ne peut pas enterrer le soir, il faut le faire demain. Le lendemain, avant de soulever le corps, un *groupe** de gens qui ont creusé le trou se pointent pour réclamer de l'argent. Une cotisation est vite faite et les creuseurs sont servis. En route vers l'endroit de l'enterrement, on chante des chants religieux. Comme toujours, l'enterrement est précédé par une prière suivie d'un court sermon. Avant de descendre le corps, on demande au mari et aux membres de la famille de prononcer un discours.

Après l'enterrement, tout le monde doit venir se laver les mains dans un seul récipient. Une cinquantaine de personnes vont se laver les mains ensemble dans un récipient sans savon et sans changer l'eau et ceci quel que soit l'état de propreté des mains des sympathisants. Nul n'ignore que 80% des gens ne se lavent pas les mains après avoir été à la toilette. On a toutes les excuses quand il y a pénurie d'eau. Peu importe les personnes à griffes qui ne coupent jamais leurs ongles ou les fouilleurs du nez qui, chaque 5 minutes, fouillent leur nez pour enlever la saleté en présence de tout le monde. Ces ongles offrent un abri gratuit à n'importe quel germe. C'est une grande injure de dire à quelqu'un qu'il a les mains sales.

Les Ce bain des mains est une occasion propice pour propager les germes.

Après ce bain des mains, ils seront invités à partager ensemble un repas servi par *groupe** et à tour de rôle. Il faut se précipiter pour ne pas rater ce repas. On mange avec les mains. Cette main qui vient d'emmagasiner une bonne quantité de microbes. Heureusement, chez nous, on ne meurt que de la sorcellerie et non des microbes.

Les privilégiés (pasteurs, prédicateurs, infirmiers, commerçants, enseignants etc...) sont servis à la maison tandis que le public doit manger à l'extérieur. On sert le café et de l'eau à tout le monde. Quelle que soit la provenance de l'eau, il faut boire.

Avant d'aller aux funérailles, la plupart des femmes amènent un récipient dissimulé dans leur pagne ou leur sac à main. Il faut tout faire pour ramener de la nourriture à la maison

pour les enfants. Les maris ainsi que les enfants se réjouissent du fait que leurs mamans ou épouses ont été choisies pour faire la cuisine. Ainsi ils sont sûrs d'avoir leur part. En préparant la nourriture, les femmes s'arrangent pour soustraire frauduleusement des morceaux de viande afin de les ramener à la maison. D'autres font venir leurs enfants qui les attendent attentivement derrière la maison ou sous un arbre au lieu indiqué par la maman. Au moindre geste de la maman, l'enfant se précipite pour prendre le colis et l'amener à la maison. Il emprunte un sentier discret pour ne pas se faire voir. Ainsi, l'enfant apprend dès le bas âge ce mauvais exemple donné par les parents. C'est l'école de vie. D'autres femmes cachent leur butin dans un endroit secret et le récupéreront quand elles rentrent chez soi. Aucune femme n'a le droit de dénoncer l'autre car tout le monde fait la même chose.

Les hommes qui s'occupent de la boisson et de son stock sont ivres avant les autres. Car à chaque fois qu'ils entrent dans la maison, ils boivent une bonne quantité d'alcool.

Cette fois-ci, non seulement on chante et on danse mais on raconte toutes sortes d'insanités. On en profite pour insulter les gens. C'est l'occasion de cracher tout ce qu'on a envers les autres, et cela fait beaucoup de bagarres.

Le lendemain de l'enterrement, Papa Sabungu, le sage de la famille, réveille tout le monde à partir de 5 heures du matin afin d'expliquer les circonstances de la mort de Maman Mokoya. On appelle ça: « Sa gala olo fio.» Comme la mort naturelle n'existe pas dans le milieu rural, il cite les noms de trois personnes soupçonnées d'avoir ensorcelé ou mangé Maman Mokoya. Il s'agit de deux des coépouses ainsi qu'une de ses tantes. Elles sont citées comme étant responsables de la mort de Maman Mokoya. "Car", déclare Papa Sabungu, "elles ont été jalouses de Maman Mokoya, non seulement parce qu'elle était très aimée par son mari mais aussi parce qu'elle ne faisait que de beaux enfants et produisait beaucoup de maïs. Son grenier était toujours rempli et ses enfants ne mouraient pas de faim". Cette déclaration a engendré beaucoup de querelles et de mécontentes dans la famille de la défunte, ainsi que dans celle des personnes citées.

Maintenant, les membres de la famille de Maman Mokoya, à leur tour, se réunissent pour juger l'époux. Ils exigent des dédommagements pour la mort de leur fille. Penda doit donner 5 chèvres, 10 poules, 3 porcs, 80 litres de vin de raphia et 2 dames-jeannes de lotoko (l'alcool indigène) et ajouter une somme d'argent équivalant à 50 dollars.

Aidé par ses frères, Penda se voit obligé de régler l'affaire. Sur les 12 têtes de chèvres qu'il avait, 3 avaient été données aux autorités administratives et militaires lors de leur visite au village, 2 ont servi à nourrir les gens qui sont venus aux funérailles et 5 sont remises à sa belle-famille en guise de dédommagement. Il ne lui reste que 2 chèvres.

Après trois jours, il faut enlever les rameaux qui ont servi à abriter le corps et les gens qui sont venus aux funérailles. C'est encore une autre cérémonie à part qu'on appelle en Ngbaka "Bì wè" (éteindre le feu). Elle marque la fin des funérailles.

Avant de partir, les membres de la famille de la défunte emportent avec eux tous les ustensiles ainsi que les vêtements de la défunte et laissent la maison vide. Les enfants de la défunte n'ont plus rien. Après avoir compté les gobelets et casseroles empruntés chez les voisins pour servir les gens lors des funérailles, ils sont surpris de constater que 6 cuillères, 5 gobelets et 4 assiettes ont été emportés ou dissimulés dans les pagnes des gens qui sont venus partager leur douleur. Ils seront obligés de rembourser.

Très vigilants, certains enfants avaient pris des précautions. Dès l'annonce de la mort de leur mère, ils ont caché certains biens dans la maison des parents de leurs amis. Après les funérailles, ils les récupéreront pour leur survie. C'est grâce à cette précaution qu'ils peuvent survivre pendant au moins une semaine.

Certaines personnes y ont érigé leur domicile. Ils logent, mangent et boivent tous les jours au détriment de la famille éprouvée. Cette famille doit tout faire pour les mettre à l'aise. C'est pourquoi Penda a dû vendre un de ses champs à un vil prix pour nourrir les gens qui arrivent chaque jour. Car ces gens qui viennent de tous les coins sont vraiment exigeants et ne se contentent pas de légumes; ils veulent qu'on leur serve de la viande et des poissons tous les jours. En plus de la nourriture, ils doivent boire de l'alcool. Même après un an, des gens continuent à arriver.

Dans leurs conversations, les visiteurs racontent comment on les a traités aux funérailles. Saboko raconte à son amie qu'elle n'a pas bien mangé et pourtant, elle avait beaucoup pleuré et versé des larmes, mais tout pour rien. La prochaine fois, s'il y a encore un deuil dans cette famille, elle ne viendra plus.

Ngilase dit à son épouse que ce deuil était magnifique car il avait beaucoup bu. Il était même ivre mort. Si l'on pouvait avoir de telles funérailles tous les jours, il serait très content.

Mais son épouse n'était pas satisfaite, parce qu'on lui a servi seulement le pondou (feuilles de manioc) : "Chez moi à la maison, je mange toujours ces légumes. Je pars aux funérailles et, au lieu qu'on me serve de la viande de vache ou de chèvre, j'ai été déçue de manger la même nourriture que je mange chaque jour chez moi", dit-elle.

En route pour aller puiser de l'eau, Mbilinga dit à son amie que ces funérailles ont été une occasion pour elle d'amener un peu de viande à la maison pour les enfants. Moninga, la belle-sœur de la défunte, raconte qu'elle était très heureuse car elle a bénéficié d'un nouveau pagne de la défunte. "Elle ne l'a porté qu'une seule fois et elle est morte. Ça reste encore neuf", disait-elle.

Le quarantième jour après la mort, il faut célébrer une grande fête. Cette fête est appelée communément "bain de consolation". Il faut enlever la tristesse de la famille éprouvée. Tout le monde doit apporter sa contribution: nourriture, boisson, bois de chauffage. Les membres de la famille de la défunte disent qu'il faut quand même tout faire pour montrer au public que nous sommes issus d'une famille aisée. Nous allons organiser une grande fête qui va étonner tout le village. "On va faire comme on avait procédé après la mort de Toteanago, le fils du directeur de l'école primaire", disaient-ils.

Comme il n'y a plus d'argent, il faut vendre le deuxième champ et utiliser cet argent pour acheter de la boisson. Penda est allé emprunter de l'argent chez le commerçant de cigarettes répondant au nom de Mbembo afin d'acheter une vache pour mieux nourrir les invités. "Je veux qu'ils soient très bien nourris", disait-il. Mais Mbembo, qui connaît bien les gens du village qui ne remboursent jamais une dette, refuse de lui prêter de l'argent. C'est ainsi que Penda décide de tuer les deux chèvres qui restent afin de les servir aux invités.

Les gens vont venir de partout. On lance des invitations verbales et écrites aux amis et connaissances. Quel que soit le prix, il faut confectionner des uniformes pour les membres de la famille. On trouvera de l'argent pour le faire. Il faut tout faire pour démontrer la valeur de la famille éprouvée aux gens qui vont venir. A la question de savoir d'où vient cette pratique, ils répondent: "On a toujours fait comme ça". Reste à savoir si nos arrière-grands-parents ont connu le quarantième jour. Si c'est une habitude importée, quels en sont les avantages dans les circonstances actuelles ?

Les membres de la chorale, qui sont tous des jeunes gens, se sont déjà préparés. Pour mieux paraître, il faut porter de beaux vêtements. La veille, ils sont allés voir le meilleur coiffeur du village. Dans les villages éloignés, il est difficile de se procurer du rouge à lèvres mais les marqueurs ainsi que les mines des bics rouges font l'affaire.

Claudine a pu attraper des cheveux artificiels qu'elle va porter au quarantième jour. Personne ne sait où elle a trouvé l'argent pour les acheter. Toutes les jeunes filles ont la peau claire. On dirait qu'on est dans un autre pays. S'il n'y a pas d'argent pour payer les

frais de minerval, il y en a toujours pour se procurer de nouveaux habits et des produits de beauté. N'importe quel moyen est bon pour s'acheter une nouvelle robe ou une chemise. Bien cirées, les chaussures sont exposées au soleil. Les enfants doivent surveiller pour qu'aucun animal ne passe à côté de ces chaussures. Il faut être bien sapé ce samedi. Fabriqués localement, les guitares et les tam-tams sont arrangés deux jours avant pour plus de sûreté. "Ca va chauffer", dit l'un d'entr'eux. On n'a pas de temps pour répéter ses leçons à l'école, mais on en trouve toujours pour répéter les chants religieux pour des funérailles.

Le samedi soir, c'est le jour J. Tout le monde vient au domicile de la défunte. Les mêmes scénarios recommencent mais cette fois-ci avec beaucoup de rigueur. Les chaises sont classées selon les rangs des invités qui souvent arrivent tard. Des bancs en bambous sont réservés au public et aux jeunes choristes.

Les cérémonies sont précédées d'une prière au cours de laquelle le pasteur prêche devant un public souvent distrait. Dans son sermon, il critique les autres églises et reproche aux fidèles le manque d'aumônes à l'église.

Les vieux se regroupent pour manger et boire tandis que les jeunes gens, des choristes déguisés en "nouveaux musiciens", donnent des concerts à ciel ouvert. Ils ont sorti des nouvelles chansons pseudo-religieuses qu'ils chantent à tour de rôle. Chacun veut s'attirer l'attention du public. Pour avoir du succès, ils font tout pour se faire remarquer. "Nous devons épater le public aujourd'hui", disait un des choristes. Gare à celui qui se met tout près du tam-tam, il risque d'avoir une rupture de tympan. Les doigts des batteurs de tam-tam sont déjà familiers avec ces traumatismes répétés. En les écoutant, on se demande s'ils chantent ou s'ils crient. C'est la fête, il faut faire entendre sa voix.

Après un quart d'heure de danse, le public rejoint les choristes pour danser ensemble. La personne la mieux appréciée est celle qui a les fesses très souples. Elle peut les bouger et les tourner de tout côté. On crie, on saute partout mais on pose toujours le regard sur la (les) personne(s) qu'on vise. Certains adultes dépassés se demandent s'il s'agit d'une gymnastique ou d'une danse. Mais c'est la danse de leur temps. Comme il n'y a plus de danses traditionnelles, ni de danses de circonstance, les chansons religieuses sont utilisées. Des fois, on confond la danse religieuse avec le fameux "ndombolo".

Ce jour-là, personne n'est rentré à la maison. On a dansé jusqu'à l'aube. Très ivres, les gens dorment à même le sol. D'autres vomissent. On pisse et crache partout. Tout est permis. Le lendemain, tout le monde est fatigué. Il faut chercher des médicaments pour ceux qui ont des maux de tête. Certains ont la diarrhée et d'autres se plaignent d'une vive chaleur à l'estomac.

Après les réjouissances, les gens, qui sont venus soit disant pour ôter la tristesse, rentrent chez eux en laissant la famille éprouvée seule, sauf quelques PEDE qui y ont érigé leur domicile en attendant la prochaine mort pour déménager. D'autres décident quand même de rentrer pour changer d'habits. La parcelle est abandonnée, désolée. Il n'y a plus rien à manger. Les enfants n'ont pas le droit de pleurer de faim. C'est tout à fait normal. Les gens sont venus pour manger, boire, s'amuser et ils sont rentrés très contents chez eux.

Durant tous ces événements, la famille a abandonné les travaux des champs qui servaient à nourrir tout le monde. Les produits agricoles ont été tous utilisés pour nourrir les gens et certains champs ont même été vendus rien que pour satisfaire les gens qui venaient aux funérailles. Pour faire plaisir à tous ceux qui sont venus, la famille éprouvée s'est totalement appauvrie. Elle doit maintenant se débrouiller pour recommencer à zéro. Pour le moment, ils sont vraiment dépourvus de tout.

A la question de savoir pourquoi il faut faire de pareils sacrifices, ils vous répondent que cela a toujours été ainsi. On a toujours fait comme ça. C'est la coutume !!!

Table des matières

Avant-propos	3
Première partie: Fio 'da wele	5
<i>la mort</i>	
I. Oməno ma be na fio nɛ fe ma : les présages de la mort	5
Version 1 : <i>Zagbālāfio-Gbamboko + Linganda do Ngamɔ</i>	5
Version 2 : <i>Mbuamɔ Cathérina</i>	7
1. Mbee nɛ a hia mɔ mɔkɔla : <i>le cri de l'être de la forêt</i>	7
2. We 'da dili: <i>un hibou qui se pose sur le toit</i>	7
3. Naa kɔla a he mɔ do tũ: <i>le chant du coq à minuit</i>	8
4. Tolo hɔno go'do a do nũ: <i>un chien qui frotte son cul par terre</i>	8
5. Gũ he mɔ zamɔ 'dí : <i>le cri du léopard dans la forêt</i>	8
II. Fio tɔa do fio bolo: mort à la maison et mort ailleurs	9
Fio 'da wi kɛ a dɛa gbɛle ia: <i>la mort d'une vieille personne</i>	10
III. Mbe mɛno kɛ ma gbɛ wele: les différentes causes de la mort	11
A. Fio ku'ba : mort suite au fétiche contre le vol	11
B. Wi tunumɔ gbɛ wele: mort causée par un mauvais esprit	12
Wí túnúmò bá kúmbú tè wí wè gbè à: <i>le mauvais esprit fait des imprécations</i>	12
Tèlèlè tè ké wí túnúmò gbé dò wélè ni: <i>comment tue-t-il une personne?</i>	13
1. Wí túnúmò nyóngó wélè : <i>le mauvais esprit mange la chair d'une personne</i>	13
2. Te bolo fio tɔa : <i>mort par le mauvais esprit qui s'est métamorphosé</i>	15
3. Sélézà tabi kàkà : <i>mort par une flèche magique envoyée par le mauvais esprit</i>	16
4. Fio 'bòmbà : <i>mort causée par deux mauvais esprits qui s'échangent une victime</i>	18
'Dolo wele we kpa de mɔ olo nɛ : <i>mort par échange pour un bien matériel</i>	19
We gbala wi tunumɔ: <i>recherche du mauvais esprit cause du décès</i>	19
1. Nò kù'bà : <i>épreuve du liquide "kù'bà" pour trouver le mauvais esprit coupable</i>	19
2. Kù ngó wòlò tabi ngó sàpèlè : <i>enjamber la dépouille mortelle ou un chapelet</i>	20
Intermédiaire : Lɛnggɛ 'da wuko kɛ wi tunumɔ nyɔngɔ zi a ni : L'histoire de la femme qui fut "mangée" par un mauvais esprit	20
Deuxième partie: We 'da mi fio	23
<i>Les funérailles</i>	
Fɔlo fio do e a ngo gba: la toilette du défunt et le poser sur le lit de mort	23
Fɔlo fio: <i>laver le corps du défunt</i>	23
Ku'bu fio: <i>vêtir le défunt d'un cache-sexe</i>	23
E fio ngo gba: <i>poser la dépouille mortelle sur le lit de mort</i>	24
Mbe mɛno wa dɛ 'bɔ ma 'da fala wɔlo 'bana ngo gba ni : <i>que fait-on encore pendant que la dépouille mortelle se trouve sur le lit de mort?</i>	24
Dɔ wɔlo fio únú gɔ ni, nɛ wa dɛ gɛ?: <i>que fait-on pour chasser l'odeur de cadavre?</i>	25
Gulu e fio kɔ tɔa tabi ti da we gɛ nde?: <i>pourquoi poser le défunt à l'intérieur de la maison ou sous un hangar?</i>	25
Gulu kɛ konduka a tɛ zò tɛ wɔlo kɛfɛ wa gɔ we gɛ nde?: <i>pourquoi les belles-filles ne peuvent-elles pas voir la dépouille mortelle de leur beau-père?</i>	26
Wa nɛ mi fio, nɛ wa ndaka obɛno dɛ kɔ tɔa vɛ we gɛ nde?: <i>pourquoi, jadis, les enfants ne pouvaient-ils pas être présents à l'enterrement?</i>	26
Sũ bòlò dò zè ngàà: danse avec accompagnement de bruit métallique rythmé	26

Zā kō fio: <i>creuser la tombe</i>	27
Ba kumbu dati zā kō fio: <i>paroles prononcées avant de creuser la tombe pour savoir si, oui ou non, le défunt est décédé d'une mort naturelle</i>	27
Wa zā zi kōe ni i do? : <i>où creuse-t-on la tombe?</i>	29
Wa zā zi kō fio tēle tē ne ne nde? : <i>comment creuse-t-on la tombe?</i>	29
Wa zā kō ne wa ele do 'danggo, gulu ki ni nai? : <i>pourquoi creuser la tombe avec une alcôve?</i>	30
Yenggēle fio: <i>traverser le village avec la dépouille mortelle avant de l'enterrer</i>	31
Gulu yenggēle fio a ge nde?: <i>quel est le sens du rite "yenggēle fio"?</i>	32
E fio kō kō: <i>déposer le défunt dans la tombe</i>	33
Wi mi fio a wio nde?: <i>qui enterre le défunt?</i>	33
Wele a fe fio bolo ni, ne wi mi a a wio? <i>qui enterre une personne morte ailleurs?</i>	34
Wuko fé, ne wili a a futa se wolo a nde? : <i>si une femme meurt, son mari doit-il payer le corps de son épouse?</i>	35
Sa gala olo fio: <i>rappeler les circonstances du décès, le lendemain de l'enterrement</i>	35
Wele fe ngo nga tē a, ne wa de zi a ge?: <i>que faire si une personne meurt dans la force de l'âge?</i>	35
Gbala wi tunumo: <i>rechercher le mauvais esprit qui est cause du décès</i>	36
Mbe menō ké òyàá lè zé dāti wà dé zé 'dà fàlà mī fiò: <i>que faisaient encore nos ancêtres lors des funérailles</i>	36
Mbe tala lēnggē ngo fio bolo: <i>quelques mots encore sur une mort survenue ailleurs</i>	37
Mi fio bolo: <i>l'enterrement d'une personne décédée ailleurs</i>	37
Menō ke wa de do owino wa kpa fio bolo zamo 'di: <i>que faire avec les gens qui ont trouvé le cadavre d'une personne décédée ailleurs</i>	38
Yufu mō fio bolo: <i>rite fait par un féticheur pour clôturer les cérémonies des funérailles d'une personne morte ailleurs.</i>	38
We si do fio bolo de 'da le: <i>ramener au village les mânes d'une personne décédée ailleurs</i>	38
Ndaka bozo fio bolo: <i>chasser les mânes d'une personne décédée ailleurs pour qu'il n'importune plus les autres</i>	39
Mi fio kuti be: <i>les funérailles d'un premier enfant décédé dans la famille</i>	40
Fio 'da wi zā: <i>l'enterrement d'une femme enceinte</i>	41
Troisième partie: Dūngù gélà	43
<i>Porter le deuil</i>	
I. 'Da fala fiò 'bana ngo gbà: <i>tant que le défunt se trouve encore sur le lit de mort</i>	43
Wi wili tabi wuko olo fie a ɔ ngu'du fio: <i>le veuf ou la veuve se couche à côté du défunt</i>	43
Wi wili tabi wuko olo fie a nyóngó mō go: <i>le veuf ou la veuve doit jeûner</i>	44
Futa li fio dati gba nu kō: <i>payer le corps du défunt avant de creuser la tombe</i>	44
Tēle tē ke wa zēle tē wuko fio wili: <i>sérvices infligés à la veuve</i>	45
II. Menō wa de 'da fala mi fio: <i>ce que fait la veuve ou le veuf lors de l'enterrement?</i>	46
III. Ndo nyanga dungu gela: <i>le début du deuil</i>	47
Ba kumbu do folo wi gela: <i>avant d'être lavé, le veuf ou la veuve fait un serment pour affirmer son innocence</i>	47
Gulu kpe nu lī a ge nde?: <i>pourquoi endigue-t-on le cours d'eau?</i>	50
Wa ndo wi gela do nō gbòlò soe ki nge?: <i>quand enduira-t-on le veuf ou la veuve avec l'huile "gbòlò"?</i>	50

Wi ba wele do gela a wio?: <i>qui sera désigné pour assister le veuf ou la veuve durant la période de deuil?</i>	50
We kō wi gela te mēno: <i>rite de réinitiation de la personne endeuillée au travail</i>	53
Bà kúmbù tè wí do ba nu mba'di tē a ma la ngbe ε do ge?: <i>y a-t-il une différence entre le rite "bà kúmbù tè wí" et le rite "ba nu mba'di tè wí"?</i>	54
Bi we do be gela : <i>éteindre le feu et le petit deuil</i>	55
IV. Dungu be gela: la période du petit deuil	56
1. 'Da fala be gela : <i>que signifie le petit deuil?</i>	56
2. Zimi mō 'da fala be gela : <i>les interdits pendant la période du petit deuil</i>	56
a) Mbe mēno wi gela wia te dε ne ni : <i>ce que la personne endeuillée doit faire</i>	56
b) Bōzo fio kpe 'do wili a tabi kēne a fala ne kpo : <i>les mânes suivent le veuf ou la veuve partout où il/elle se rend</i>	57
c) We ndaka bōzo tē a do'do ni, ne wi gela dε ge nde? : <i>que faire pour chasser les mânes du défunt?</i>	57
d) Gulu we 'da nwá babolo, do ngele mō nwá 'bete : <i>quel est le sens de la feuille "babolo" et du bouclier fait de feuilles de palmier?</i>	59
e) Omēno kε wi gela a 'dafa ma ngo mō ci 'da a 'da fala be gela : <i>les choses que la personne endeuillée pose sur son lit pour se protéger des mânes de son conjoint</i>	61
f) We 'da kolonggo do tandala : <i>le sens de l'entonnoir en feuilles et du piment "tândàlà"</i>	61
g) A zākà te wi gela 'da fala gba gela : <i>pourquoi attache-t-on un petit bâton fétiche "zākà" au cou et aux reins de la veuve ou du veuf pendant le grand deuil</i>	61
h) Mbe mēno kε wi gela a wè te dε ma 'da fala be gela gō ni : <i>ce que la personne endeuillée ne peut pas faire pendant la période de deuil</i>	62
i) Wi gela wè te nyōngō mō engganō a gbε ni gō : <i>la personne endeuillée ne peut pas manger les produits de sa propre chasse</i>	64
k) Wa dungu be gela tū ne ge nde? : <i>combien de jours dure le petit deuil?</i>	65
3. Be gela do gbà gela : <i>le petit et le grand deuil</i>	65
V. Dungu gba gela: la période du grand deuil	66
1. Fōlo mbito te wi gela : <i>laver la personne endeuillée pour enlever les cendres dont le corps a été couvert</i>	66
2. Tulu kε wi gela a he'de 'da fala gba gela ni : <i>les vêtements qu'on porte pendant le grand deuil</i>	66
3. Wi gela zimi tē a we 'da mbe nyōngōmēno : <i>interdits alimentaires pour les personnes endeuillées</i>	68
a) Mbe nyōngōmēno kε wi gela bē ma ni : <i>les aliments interdits aux personnes endeuillées</i>	68
b) Bē nyōngōmēno ni ma kpa kō leno vē nde? : <i>ces interdits alimentaires sont-ils les mêmes dans tous les villages Ngbaka?</i>	68
c) Onyōngōmēno kε wi gela wia te nyōngō ne : <i>aliments permis aux personnes endeuillées</i>	69
4. Mbe mēno ma zo 'bō gbà gela ni : <i>quelques informations supplémentaires sur la période du grand deuil</i>	70
VI. Ndōti gela : la fin du deuil	70
Fōlo wi gela (fōlo nō gbòlò do he'de fila tulu) : <i>ablutions rituelles de la personne en deuil (enlever l'huile "gbòlò" et vêtir la personne endeuillée d'un vêtement rouge)</i>	70
Version 1 : <i>Zagbālāfio Gbamboko</i>	70
Version 2 : <i>Linganda André do Ngamo Célestin ('Bok/Songbo)</i>	71

Version 3 : <i>Zagbālāfio-Pɛnzɛ, Welenu, ní do ní ('Boyele)</i>	71
Version 4 : <i>Nakōnyɛgo Yɛɛ do Bandoma Bernard ('Bodumbili II)</i>	72
We 'da fo bé gela do fo gba gela : <i>levée du petit et du grand deuil</i>	73
A liā te hā wi kɛ a sɔkpa gela 'da a ia : <i>levée des interdits alimentaires</i>	74
VII. Ba wili tabi wuko olo fio : <i>se remarier après la mort de son/sa conjoint(e)</i>	74
Wi fio ko tabi wi fio wili ba mbé wili tabi mbé wuko : <i>le veuf ou la veuve se remarie</i>	74
Wuko a wia tɛ ba wili kɛ zā a kōa ni nde? : <i>une veuve est-elle libre d'épouser l'homme de son choix?</i>	75
Ngba soe kɛ wi gela a wia tɛ ba mbé wili tabi wuko : <i>après combien de temps un veuf ou une veuve peut-il/elle se remarier?</i>	76
We 'da kó kùsì tabi ndékésé kô : <i>à propos de la nouvelle épouse d'un veuf</i>	77
Dungu gela otala winano wa dungu ni	80
<i>Le deuil des autres membres de la famille</i>	
1. Dungu gela olo baa wi tabi naa wi : <i>porter le deuil pour un père ou une mère</i>	80
We 'da fɔlɔ obe ngo zunu : <i>à propos des ablutions des enfants sur la tombe de leur père ou de leur mère</i>	82
2. Onya fie ni, wa dungu 'bɔ gela nde?: <i>porter le deuil pour un frère ou une sœur?</i>	83
3. Dungu gela kuti be: <i>porter le deuil pour le premier enfant décédé dans la famille</i>	83
4. Gela bɔa be tabi talɛ be a fe kō mɔ ni: <i>porter le deuil pour un autre enfant décédé</i>	84
Gbangba 'da lɛnggɛ ngo dungu gela	85
<i>Résumé de ce qui a été dit sur le deuil</i>	
I. Lɛnggɛ ngo wúkó fiò wílì : <i>le deuil d'une veuve,</i>	85
<i>Raconté par Gelewi Vincent ('Boyagbagia: 1963)</i>	85
<i>Raconté par Kundawili-Mbisengge, ('Bodumbili, juin 04)</i>	85
Sa mbílá ngo fiò : <i>la veuve est interrogée sur les circonstances de la mort de son mari</i>	86
Ngele mɔ nwá 'bete : <i>lors de ses sorties, la veuve tient en mains un bouclier fait de palmes</i>	86
Ngámò 'dà wúkó fiò wílì : <i>séances infligées à la veuve</i>	86
Túlú go'dó wí fiò wílì : <i>le vêtement de deuil que porte la veuve</i>	86
'Dà fàlà fò gélá 'dà wúkó fiò wílì : <i>les épreuves lors de la levée du deuil</i>	86
- Wúkó fiò wílì à ó gbálá 'bètè : <i>la veuve décortique les graines de palmistes</i>	86
- Ngbèsè 'dà wúkó fò gélá : <i>la veuve prépare des galettes de graines de courge</i>	86
II. Tala lɛnggɛ ngo we 'da dungu gela : <i>derniers mots sur le deuil (Entretiens au village 'Bosengbene II)</i>	87
Zɛ 'da fala oyaa lɛ, kɔ wuko fe zu wili, tabi wili fe zu wuko, nɛ wa dɛ zi né nde?: <i>du temps de nos ancêtres, que faisait-on lors du décès d'une personne mariée?</i>	87
Mbé aka we 'bɔ! Wi gela a bɛ mbe nyongomɛno bɛa ? : <i>une dernière question : y a-t-il des interdits alimentaires pour une personne en deuil?</i>	88

Aka weno ngo gela olo yaa wi

Questions sur le sens de quelques coutumes ancestrales lors du deuil

I. Aka weno ngo mbè mēno wa dē ma do ndo nyanga gela :	<i>questions sur le début de la période du deuil</i>	89
Gulu kē wa mi fie, nē fala sa, nē wa fōlō kēne a tabi wili olo a, nē wa hō do a, nē wa e a ngo gbá kombe we ge nde?	<i>quel est le sens du bois de parasolier fendu sur lequel on fait assoir la veuve ou le veuf après les ablutions le lendemain de l'enterrement?</i>	89
Gulu kē wa fōlō wi gela nē wa e a ngo ta a ge nde?	<i>quel est le sens de la pierre sur laquelle on fait assoir le/la veuf/veuve lors des ablutions à la fin de la période du petit deuil?</i>	89
Nō gbòlò mē a ge nde?	<i>qu'est-ce que l'huile "gbòlò"?</i>	90
Gulu kē wi gela ba kumbu tē ε we ge nde?	<i>quel est le sens du serment proféré au début du deuil par la personne endeuillée?</i>	91
Gulu ba kumbu do ba nu mba'di tē wi a ge nde?	<i>quelle est la différence entre le serment (bà kumbù) de la personne endeuillée et le rite de réinitiation au travail?</i>	92
Gulu wē omo dēa tonō kō wi gela a ge nde?	<i>pourquoi la personne endeuillée doit-elle être réinitiée au travail?</i>	92
II. We 'da ndaka bōzō wi tē wi gela :	<i>Comment éloigner les mânes d'une personne endeuillée?</i>	93
Gulu mbito wa ndo do wi gela a ge nde?	<i>quel est le sens des cendres dont on recouvre la personne endeuillée après les ablutions au début de la période du petit deuil?</i>	93
Gulu omēno wi gela ndaka do bōzō tē a ni a ge nde?	<i>Quel est le sens des objets utilisés pour effrayer les mânes?</i>	93
1) Bābòlò mē a ge nde?	<i>(la feuille "bābòlò")</i>	93
2) Nē kē 'da fila tandala?	<i>(les petits fruits rouges qui servent de piment)</i>	95
3) Gulu gbā tē a ge nde?	<i>(les morceaux de bâtonnets jetés à chaque bifurcation)</i>	95
Gulu kē wa tō na, wa kele nu a do ngele, mē a ge nde?	<i>quel est le sens du bouclier (symbolique) fait de feuilles de palme avec lequel on ferme la porte derrière la personne en deuil?</i>	95
III. Gulu bē mbe nyongomono 'da fala gélà :	<i>le sens des interdits alimentaires lors de la période de deuil? (4 versions)</i>	96
Owino wa dē zē mbula ngo nyongomono ni vē nde?	<i>les ancêtres observaient-ils tous les interdits alimentaires lors du deuil?</i>	101
IV. Aka weno ngo omēno wa dē ma do ndoti gélà ni :	<i>questions sur la fin du deuil</i>	102
Gulu nō gbòlò do kúlà tē ndoti gela a ge nde?	<i>quel est le sens de l'huile "gbólò" dont une personne endeuillée est oint et de la poudre rouge dont elle est recouverte à la fin du deuil?</i>	102
Kē wa tō na: "Mō tē nzē wi do gbòlò gō", gulu ki ni nai?	<i>quel est le sens de l'expression: "Ne plaisantez pas avec une personne dont la "gbólò" n'a pas encore été enlevée"?</i>	102
Zēle konyo mē a ge?	<i>qu'est-ce que la maladie "kònyò"?</i>	103
Gulu kē wa fōlō wi gela, nē wa e nwa nu a ni we ge nde?	<i>pourquoi met-on une feuille sur la bouche de la personne après les ablutions à la fin de deuil? (2 versions)</i>	104
Gulu fila tulu tē ndoti gela :	<i>quel est le sens du vêtement rouge dont on revêt la personne à la fin de deuil?</i>	105
Wi wili wia we ba wuko olo fio kēne a soe ki nge nde?	<i>après combien de temps le veuf peut-il se remarier?</i>	105
Wuko dungu gela tabi wi wili dungu gela, sanga tē ngba wa bōa ni, wi a dē ngizi gela wena wi a wio?	<i>qui est le plus fidèle aux règles du deuil, le veuf ou la veuve?</i>	106

Lingga we 'da mbe wino ngangga ge ngo gele gela	107
ke oyaa le wa dungu zé ne ni	
<i>Que pensent les gens d'aujourd'hui sur les coutumes ancestrales lors du deuil?</i>	
I. Aka we ngo gele mbula gela olo yaa wi : à propos de certaines coutumes ancestrales lors du deuil	107
Gulu ke wele fé, ne wa dungu gela a we ge? : <i>pourquoi porter le deuil après le décès d'une personne?</i>	107
Gela olo oyaa le ma nganda zi wena nde? : <i>pensez-vous que les règles du deuil établies par nos ancêtres étaient trop dures?</i>	107
Mbè ngameno wa hā zi mā hā owi fio kō tabi owi fio wili : <i>exemples de sévices qu'on infligeait aux veufs ou aux veuves.</i>	108
Zele te wi fio wili tabi wi fio ko ma kpa kō leno vē nde? : <i>les sévices infligés aux veufs ou aux veuves étaient-ils généralisés dans tous les villages?</i>	110
Gulu ke oyaa le wa ia mbula gela nganda wena ni we ge nde? : <i>pourquoi nos ancêtres imposaient-ils des règles de deuil si difficiles?</i>	110
II. Aka we ngo mbè meno owino wa de 'bo ma 'da fala wele a fe ni : à propos de certaines coutumes particulières lors d'un décès	111
Gulu futa li fio wuko a ge nde? : <i>pourquoi payer le corps de l'épouse défunte avant de creuser la tombe?</i>	111
Gulu kala toleno kō tōa, do 'danga kpaleno a ge nde? : <i>quand'une personne meurt, pourquoi détruire les produits de son champ et enlever tous les biens de sa maison?</i>	113
Mbe zele te wi gela yolo te 'dā kō sila 'da wi ba a do gela : <i>souvent, les sévices infligés aux veufs ou veuves ne proviennent pas des ancêtres, mais de la méchanceté des gens d'aujourd'hui</i>	115
Onya fio wuko wa si do mbe boko be : <i>les parents de l'épouse défunte prennent une fille de la famille de son mari comme dédommagement pour la dot qu'il n'a pas réglée</i>	115
III. Mbè ā meno olo yaa le ma wia te kifi ne nde? : certaines coutumes ancestrales lors d'un décès doivent-elles changer?	116
Mi fio do dungu gela do mbé wala : exemple de funérailles selon un nouveau modèle	116
Aka we ngo we 'da kifi ombe ā dea meno olo yaa le : questions sur la nécessité de changer certaines anciennes coutumes	119
Mō lengge na, 'da fala be gela, ne wi gela a de mō vē olo yaa wi, ne fo dia a bina ni, ma wē te 'danga a gō nde? : <i>que penses-tu d'une personne endeuillée qui, pendant le petit deuil, ne fait plus sa toilette et néglige complètement ses apparences?</i>	119
Ke fie 'bana ngo gba, ne wi wili tabi wuko olo a, wa enze zā a, ne wa bē na, a te nyongō mō gō, ma a dia nde? : <i>que penses-tu de la coutume stipulant qu'un veuf ou une veuve ne puisse rien manger ni boire avant l'enterrement de son conjoint défunt?</i>	119
Wi olo fio a wia te kā fio nu kōe i nde? : <i>le veuf ou la veuve doit-il/elle accompagner la dépouille mortelle à la tombe?</i>	121
Oyaa le wa ia zi mbula ngo bē nyongōmō do gele linga mō olo ne: <i>nos ancêtres ont établi les interdits alimentaires avec des arrière-pensées</i>	122
Tako wele kpolo ā de tē a ma nganda wena : <i>il est très difficile de changer des anciennes coutumes; la prudence s'impose</i>	122
Mbe mō olo yaa le ma wia te kifi ne, ne mbe ne wē te kifi ne gō : <i>certaines coutumes ancestrales peuvent changer, d'autres pas</i>	123
Considérations sur les coutumes lors d'un décès	124
Notre richesse culturelle nous appauvrit	125